T.C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
BİLİM TARİHİ ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

Aristoteles'e Atfedilen Kitâb'ul-Ahcâr Giriş-Çeviri-Değerlendirme

Gürsel AKSOY
130141001

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Peter STARR

İstanbul, 2016

FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Anabilim Dalı tezli yüksek lisans programı 130141001 numaralı öğrencisi Gürsel AKSOY'un ilgili yönetmeliklerin belirlediği tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı **''Aristoteles'e Atfedilen Kitâb'ul-Ahcâr: Giriş-Çeviri-Değerlendirme''** başlıklı tezi aşağıda imzaları olan jüri tarafından 08.01.2016 tarihinde oybirliğiyle kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hasan AKAY
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Müdür

Prof. Dr. Hadi ÖZBAL
(Jüri Başkanı)
Boğaziçi Üniversitesi

Prof. Dr. Zeki TEZ
(Jüri Üyesi)
Marmara Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Peter STARR
(Danışman)
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlâk kurallarına uyulduğunu, tezin tamamının kendim tarafından yazıldığını, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Gürsel AKSOY

ÖZET

İslâm bilim tarihinde taşlar hakkında yazılan ilk eserlerden biri, Aristoteles'e mal edilen Kitâb'ul-Ahcâr'dır. Bu kitap, günümüzde yalnız Arapça tercümesi bulunan ve kaynak dildeki metni kayıp benzersiz bir eserdir. Arapçaya miladi 9. yüzyılda çevrildiği tahmin edilen eser, aynı konuda nispeten geç dönemde yazılmış başka kitaplara önemli oranda kaynaklık etmiş ve onlar tarafından bol miktarda alıntılanmıştır. Kitabın öneminin bir başka göstergesi, Orta Çağ'ın sonlarına doğru Latince ve İbraniceye çevrilmiş olmasıdır.

Bu kadar önemli bir metin olmasına karşılık Kitâb'ul-Ahcâr bugüne kadar Türkçeye çevrilmemiş ve kitabın kapsamlı bir değerlendirmesi yapılmamıştır. Dolayısıyla bu tezdeki amacımız, Kitâb'ul-Ahcâr'ı Türkçeye çevirmek ve kitabı filolojik ve tarihsel yöntemler ışığında inceleyerek bilim tarihi içindeki yerini tespit etmektir.

Bu tezin Kitâb'ul-Ahcâr'ın İslâm bilim tarihinde mineraloji alanında ortaya konmuş çalışmalara genel bir giriş mahiyeti taşıdığını ve Antik Çağ, İslâm dünyası ve Orta Çağ Avrupa'sında ortaya konan benzer konulu çalışmalara ışık tutan çok zengin bir kültür tarihi belgesi olduğunu göstereceğini umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Bilim Tarihi, sahte-Aristoteles, antik bilim, İslâm bilimi, mineraloji tarihi, simya, kimya tarihi, metalurji tarihi, farmasötik kimya tarihi, Yunanca-Arapça çeviri literatürü.

ABSTRACT

In the history of Islamic science, one of the first and main books written about stones is Kitab al-Ahjar attributed to Aristotle. This book is a unique work of which just the Arabic translation exists today and the text in the source language is lost. The work, that is thought to have been translated in the 9th century into Arabic, became a source for all the other books written on the same suject. Lapidaries from relatively late period quoted this book abundantly. Another sign of the importance of the book is that it was translated into Latin and Hebrew towards the end of the Medieval Age.

Despite the fact that it is so important, until today Kitab al-Ahjar has not been translated into Turkish and not been examined in an extensive way. Consequently our goal in this thesis is to translate Kitab al-Ahjar into Turkish and to examine the book in the light of philological and historical methods and to determine its place in the history of science.

We hope this thesis will show that Kitab al-Ahjar is at the same time a general introduction to the studies about mineralogy written in the history of Islamic science and a document very rich in respect to cultural history that brings to light the relationships between the studies done on the same topic in the Ancient Age, the Islamic world and Medieval Europe.

Keywords: History of Science, pseudo-Aristotle, ancient science, Islamic science, history of mineralogy, alchemy, history of chemistry, history of metallurgy, history of pharmaceutical chemistry, Greco-Arabic translation literature.

ÖNSÖZ

Aristoteles'e atfedilen *Kitâb'ul-Ahcâr*, İslâm bilim tarihinde mineraloji alanında yazılmış ilk ve temel eserlerden biridir. Bu kitap, gerek klasik İslâm âleminde gerek Orta Çağ Avrupa'sında aynı konuda yazılmış kendisinden sonraki bütün eserleri etkilemiştir. Bu kadar önemli bir metin olmasına rağmen şimdiye kadar *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Türkçe bir çevirisi ve kapsamlı bir değerlendirmesi yapılmamıştır. Üstelik kitap hakkında ülkemizde bilinenler yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla bu tezdeki hedefimiz, ülkemizdeki bilim tarihi çalışmaları açısından vâkî söz konusu boşluğu doldurmak amacıyla *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Türkçe çevirisini sunmak ve kitabı bilim tarihi yöntemleri ışığında incelemektir.

Kitâb'ul-Ahcâr, bahsedilen önemine rağmen bilim tarihi açısından oldukça tartışmalı ve problematik bir metindir. Zira kitabın yazarının Aristoteles olmadığı artık bilinmektedir. *Kitâb'ul-Ahcâr*'la ilgili ikinci önemli problem, kitabı Arapçaya çeviren kişi hakkındadır. Kitabın çevirmeni olarak gösterilen ismin tarihte gerçekten yaşamış biri olduğuna dair herhangi bir bilgiye sahip bulunmamaktayız.

Buraya kadar sözü edilen hedef ve problemlere yanıt verme amacıyla girişilen tezin bölümleri şu şekildedir.

1. Bölüm'de *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Türkçe çevirisine hazırlık olması için taşlar hakkındaki bilginin literatür tarihine giriş yapılmıştır. Bu amaçla Antik Çağ ve İslâm medeniyetlerinde taşlar hakkındaki belli başlı çalışmalar tanıtılmış, gerekli görülen noktalarda *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın kendisinden önceki ve sonraki dönemlerde yapılmış benzer çalışmalarla bağlarına işaret edilmiştir.

2. Bölüm, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın bilim tarihi açısından değerlendirildiği kısımdır. Bu bölümde kitap, kitabın yazarı, çevirmeni ve kitabı tefsir ettiği söylenen müfessirle ilgili problemler ele alınmış ve kitabın İslâm ve Avrupa bilim tarihi içindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

3. Bölüm, tezde kullanılan *Kitâb'ul-Ahcâr* yazmaları ve *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Türkçe çevirisi sırasında izlenen yol hakkında açıklamalar içermektedir.

4. Bölüm, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Türkçe çevirisinden oluşmaktadır. Bu kısımda önce *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Alman İslâm bilim tarihçisi Julius Ruska tarafından Arapça ve matbû olarak yayınlanan Paris nüshasının çevirisi yapılmış, daha sonra bu çeviri kitabın Türkiye'de bulunan elyazmalarıyla karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma sonucu ortaya çıkan bütün önemli farklar sayfa altı dipnotlarında gösterilmiş, ayrıca gerekli görülen noktalarda tamamlayıcı bilgiler verilmiştir.

5. Bölüm'de *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Türkçe çevirisiyle ilgili açıklamalar yer almaktadır. Bu kısımda, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın içeriği, ulaşabildiğimiz antik ve İslâmî kaynaklarla karşılaştırılmış, metinle ilgili açıklamaya muhtaç noktalar aydınlatılmaya çalışılmış ve bunların yanı sıra *Kitâb'ul-Ahcâr* metninin şekillenmesinde rolü olabilecek felsefî, bilimsel ve kültür tarihi ile ilişkili etkenlere dair bazı varsayımlarda bulunulmuştur.

Bu tezin yazımında birçok kişinin katkısı olmuştur. Öncelikle tezin yazım aşamasının yanı sıra klasik Yunan ve Arapça kaynaklar konusunda yönlendirmelerde bulunan danışman hocam sayın Yrd. Doç. Dr. Peter Starr'a, Anabilim Dalı Başkanımız sayın Prof. Dr. Mustafa Kaçar'a, tezde kullanılan bazı Arapça kaynaklardan haberdar olmamı sağlayan sayın Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu'na, *Kitâb'ul-Ahcâr* metnindeki birtakım kapalı noktaların teşhisi konusunda önerilerde bulunan sayın Prof. Dr. A. M. Celâl Şengör'e, kendisinden her zaman çok ilginç bilgiler öğrendiğimiz sayın Yrd. Doç. Dr. Detlev Quintern'e, Dr. Said Sabbagh'a, yüksek lisans öğrenciliğimiz sırasında maddî ve manevî olarak bizleri destekleyen Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı'na, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Arapça metninin çözümlenmesi noktasında önerileriyle her zaman yardımcı olan Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü yüksek lisans öğrencisi sayın Ebrahim Salim Alkhaffaf'a ve tezle ilgili Almanca kaynaklardan yararlanmada yardımlarını esirgemeyen sayın Kemal Yıldırım ve Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü yüksek lisans öğrencisi sayın Yurdagül Ertem'e teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET……...…….…..III

ABSTRACT……...……...…….…….....IV

ÖNSÖZ……...……...……...……..…….....V

İÇİNDEKİLER…..…….…...VII

ŞEKİL LİSTESİ…....……..……...……..……..…… XI

KISALTMALAR LİSTESİ…....…….……...……..……..……... XII

1. ANTİK ÇAĞ VE İSLÂM MEDENİYETLERİNDE TAŞLAR HAKKINDAKİ BİLGİLER 1

1.1. Mitolojik/Dînî Arka Plan ve İlk Pratik Bilgiler..... 1

1.2. Antik Çağ'da Taşlar Hakkındaki Çalışmalar 5

1.2.1. Platon 6

1.2.2. Peripatetik Okul 7

1.2.2.1. Aristoteles'in *Meteoroloji*'si..... 7

1.2.2.2. Theophrastos 10

1.2.3. Dioskorides 12

1.2.4. Plinius..... 13

1.2.5. Stockholm ve Leyden Papirüsleri 16

1.2.6. Panopolisli Zosimos 17

1.2.7. Geç Antik Çağ ve Yeni-Platonculuk..... 17

1.3. İslâm Medeniyetinde Taşlar Hakkındaki Çalışmalar 19

1.3.1. Antik Miras ve Çeviriler 19
1.3.2. Câbir bin Hayyân 21
1.3.3. Zekeriyya Râzî 23
1.3.4. İhvân-ı Safâ 24
1.3.5. İbn Sînâ 26
1.3.6. Ebu Reyhân el-Bîrûnî 28
1.3.7. Zekeriya Muhammed Kazvînî 29
1.3.7. Şirvânî 30
2. *KİTÂB'UL-AHCÂR* VE BİLİM TARİHİNDEKİ YERİ 33
2.1. *Kitâb'ul-Ahcâr* 33
2.1.1. Müellif 33
2.1.2. Eser 33
2.1.3. Mütercim 34
2.1.4. Müfessir 34
2.2. *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Aristoteles'e Aidiyeti Problemi 35
2.2.1. Julius Ruska'ya Göre *Kitâb'ul-Ahcâr* 35
2.2.2. Francis Peters'a Göre *Kitâb'ul-Ahcâr* 38
2.2.3. Fuat Sezgin'e Göre *Kitâb'ul-Ahcâr* 40
2.2.4. Probleme Yeniden Bakış 41
2.3. *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Bilim Tarihindeki Yeri 45
2.3.1. İslâm Bilim Tarihinde *Kitâb'ul-Ahcâr* 46

2.3.2. *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Latince ve İbranice Çevirileri 47

2.3.3. *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Arapça Metninin Avrupa'da Tanınması 48

2.4. *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın İçeriği 52

3. ELYAZMALARI VE ÇEVİRİ 54

3.1. Paris Elyazması 54

3.2. Şehid Ali Paşa Elyazması 55

3.3. Ayasofya Elyazması 56

3.4. Çeviri Hakkında Açıklamalar 57

4. ÇEVİRİ: *ARİSTOTELES'İN TAŞLAR KİTABI* 59

4.1. [Dört Gizemli Taş] 60

4.2. [Tabiatlar] 61

4.3. [Değerli Taşlar] 62

4.4. [*Tevlîd* Sonucu Oluşan Taşlar] 67

4.5. [Değerli Taşlar – *devam*-] 71

4.6. [Çeşitli Mıknatıslar] 80

4.7. [Kimyevî/Simyevî Maddeler] 84

4.8. [Doğaüstü Taşlar] 87

4.9. [Tıbbî Amaçlarla Kullanılan Taşlar] 91

4.10. [Kimyevî/Simyevî Maddeler –*devam*-] 94

4.11. [Deniz Taşları] 98

4.12. [Yedi Metal] 100

4.13. Belirsiz Taşlar..... 105

4.14. Bileşik Taşlar..... 106

4.15. [Paris Nüshası'nda Olmayan Taşlar]..... 107

4.15.1. Aristoteles'in Bahsettiği Yedi Taş..... 111

5. AÇIKLAMALAR……..……...……...……..…..114

KAYNAKLAR...….……..……....……..157

EK: PARİS VE ŞEHİD ALİ PAŞA NÜSHALARINDA OLMAYAN TAŞLARIN LİSTESİ.....…..168

SÖZLÜK….……..…….……...……....170

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1. İslâm simyasında kükürt ve civanın unsurlar ve niteliklerle ilişkisi…..……25

Şekil 2. Altının kükürt kullanarak gümüşten arındırılması…...……...…..…..151

KISALTMALAR LİSTESİ

Ed. / Haz.	Editör / Hazırlayan
Çev.	Çeviren
v.d.	Ve diğerleri
Bkz.	Bakınız
Karş.	Karşılaştırınız
a.g.e.	Adı geçen eser
a.y.	Adı geçen yer
a.g.m.	Adı geçen makale
bkz. yuk.	Bakınız yukarıda
bkz. aş.	Bakınız aşağıda
s.	Sayfa
dn.	Dipnot
c.	Cilt sayısı
C.	Cilt numarası
bs.	Baskı sayısı
y.y.	Yayım yeri yok
t.y.	(Yayım) tarihi yok
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ö.	Ölüm tarihi

1. ANTİK ÇAĞ VE İSLÂM MEDENİYETLERİNDE TAŞLAR[1] HAKKINDAKİ BİLGİLER

Modern bilimin ortaya çıkışından önce taşlar hakkındaki bilgi, Antik Çağ ve İslâm medeniyetleri olmak üzere başlıca iki medeniyette gelişmiş ve söz konusu bilginin bu dönemlerdeki gelişimi, (kronolojik sıraya göre) Yunanca, az miktarda Latince ve Arapça olarak yazılmış eserlerde kendini göstermiştir.[2] Nitekim bu tezin konusu olan ve Aristoteles'e mal edilen *Kitâb'ul-Ahcâr*, mineraloji konusunda adı geçen dillerde yapılmış çalışmalar arasındaki karşılıklı ilişkilere tanıklık eden oldukça iyi bir örnektir. Bu nedenle *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın bilim tarihinde taşlar hakkındaki bilginin gelişimi açısından sahip olduğu yeri anlamak amacıyla, taşlar biliminin evrimine sözü geçen çerçeve içinde ve tarihsel olarak kısaca değinmek faydalı olacaktır.

Taşlar hakkındaki bilginin Antik Çağ ve İslâm medeniyetlerindeki gelişimi tarihî bir arka plan temelinde yükselmiştir. Önceleri taşların mitolojik ve gizemli özelliklerinin ağır bastığı, daha sonra ise madencilik ve kuyumculuk gibi pratik bilgi yönünün öne çıktığı bu dönemin tam başlangıç noktasını tespit etmek zordur. Taşlar biliminin gelişimini ele almaya öncelikle bu arka plan çerçevesinde başlamak istiyoruz.

1.1. Mitolojik/Dînî Arka Plan ve İlk Pratik Bilgiler

Taşlar ve madenler, insanlar için (başka her şeyde olduğu gibi) çeşitli faktörler tarafından belirlenen açılardan önem taşımıştır. Mineraller âlemini insanoğlu için önemli kılan faktörler, bazı taş ve madenlerin değerli sayılmasına yol açan kabuller ile bunların pratik ve teknik, hatta bazen tıbbî ve gizemli amaçlar için kullanılması

[1] Bu tezin asıl konusu olan *Kitâb'ul-Ahcâr*'da taş kelimesi neredeyse bütün inorganik maddeleri içerecek şekilde çok geniş bir anlamda kullanılmaktadır. Zaten İslâm bilim tarihinde cevhernâme adı verilen tür, hem madenler ve değerli taşları hem de (kükürt ve civa gibi) bazı kimyasal elementleri kapsar. Dolayısıyla *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Türkçe çevirisine hazırlık mahiyetinde olan bu bölüm yazılırken, taşlar hakkındaki bilgiyle ilgili literatür (taş kelimesinin günümüzdeki anlamı merkeze alınmakla birlikte) bu açıdan değerlendirilmiştir.

[2] Taşlar biliminin gelişimi konusunda Hint ve Çin medeniyetleri de ihmal edilmemesi gereken iki önemli kaynaktır. Fakat bu iki medeniyetteki bilimsel çalışmaların eski Yunan ve İslâm medeniyetleriyle ilişkisi henüz az bilinen bir alan olduğu için tezimizin giriş bölümünde bunlara yer vermemiz mümkün olmamıştır.

olmuştur. Obsidyen ve çakmaktaşı gibi maddeler, en eski çağlarda pratik amaçlarla kullanılan taşlara örnektir. Bu iki taş, izotropik olmalarından dolayı her yönde parçalara bölünebilmeleri ve konkoidal (kabuk biçimli) kırınım sergiledikleri için de kenarlarını keskinleştirmenin kolay olması gibi nedenlerle tercih edilmiştir.[3] Sonraki dönemlerde ise lâcivert taşı, azurit, bakır taşı, kantaşı, zincifre, sarı ve kırmızı arsenik gibi taş ve maddeler boya imalinde kullanılmıştır. Öte yandan birçok âdî taş ve metal, dönemin teknik imkânlarında karşılıkları olmaması nedeniyle taşlar bilimi içinde kendilerine yer bulamamıştır. Mesela (eski kimyadaki standart yedi madenin aksine) alüminyum, yerkabuğunda çok bol bulunmasına rağmen varlığı anlaşılamamış, dolayısıyla günümüzdeki anlamda ticari ve endüstriyel kullanıma konu olmamıştır. Çünkü alüminyumu yalıtma teknikleri ve daha da önemlisi alüminyuma ihtiyaç duyan bir endüstri ancak modern çağlarda gelişmiştir.[4]

Değerli taşlara gelince; bunları insanlar için önemli kılan iki ana sebep, nedret ve güzelliktir. Bunlara üçüncü bir nitelik olarak sağlamlığı da ekleyebiliriz. Nitekim sağlamlık, değerli taşların sahip olduğu güzelliğin az çok kalıcı olmasına yol açmaktadır. Fakat değerli taşlara yönelik ilginin yalnızca bu özelliklerle sınırlı kalmadığını ve en eski çağlardan bu yana bazı gizemli niteliklerin bunlara eklendiğini görmekteyiz. Çeşitli taşlara yönelik mitolojik ve dînî yaklaşımlarda öne çıkan nokta da bu gizemli veya simgesel niteliklerdir. Bu nedenle değerli taşlar, insanların taşlara yönelik mitolojik ve dînî yaklaşımlarında âdi taşlardan ya da teknik ve pratik amaçlarla kullanılanlardan çok daha önemli olmuştur.

Dolayısıyla eski çağlarda değerli taşların estetik amaçlarla kullanımı ve onların sahip olduklarına inanılan gizemli nitelikler arasındaki çizgi net biçimde ayrılmış değildi. James Frazer, değerli taşların ‘‘salt süs olarak takılmalarından uzun zaman önce muska olarak kullanıldığı’’nı belirtmektedir.[5] Bu amaçla kullanılan değerli taşların doğadaki bazı kötü varlık ve güçlere karşı koruma sağladığına inanılmaktaydı. Yine Frazer, Antik Çağ’da ametistin onu üstünde taşıyanı ayık tutacağına inanıldığını

[3] Brian Cotterell, Johan Kamminga, **Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği**, Çev. Atillâ Bir, İstanbul, Literatür Yayınları, Ekim 2003, s. 149-150
[4] Zeki Tez, **Madencilik, Metalürji ve Mineralojinin Çileli Tarihi**, İstanbul, Doruk Yayımcılık, Ocak 2012, s. 184-185
[5] James Frazer, **The Golden Bough: A Study of Magic and Religion**, Chatham, Wordsworth Editions, 1993, s. 34

söyler. Nitekim bu taşın adı eski Yunancada ‘‘sarhoş olmayan’’ şeklinde açıklanmaktaydı. [6] Julius Ruska ise eski çağlarda taşların büyüsel ve tıbbî kullanımları arasında yumuşak bir geçiş olduğunu, hatta bunun günümüz halk tıbbında dahi devam ettiğini ifade eder.[7]

Taşların olağan ve alışılmış özellikleri ile onların sahip olduklarına inanılan gizemli nitelikler, eski çağlar boyunca bu şekilde iç içe geçmiş vaziyetteydi. Bu nedenle taşların dünyanın oluşumunu anlatan kozmogonilerde önemli bir rol oynadığını görmek şaşırtıcı değildir. Eski Ahit tefsirinde bu türden pek çok açıklamanın bir örneği yer almaktadır. İbranice *erets* (yeryüzü) kelimesinin açıklaması (dünyanın yaratılışı bağlamında) şöyle yapılır: ‘‘Bu sözcük koşmak ya da acele etmek anlamındaki *ruts* kökündendir. Tanrı işe bir kaya parçası üreterek başlamış ve bu kaya Tanrı’nın İsteği’ni bir an önce yerine getirmek için aceleyle genişlemiştir. (*Midraş – Bereşit Raba 5:7*)’’[8] Değerli taşların mitoloji ve dindeki rolüne dair bir diğer örnek, bunların yaratılışın mükemmel olduğu durumu temsil eden cennet tasvirlerinde çok sık görülmeleridir.[9]

Değerli taşlar, ‘‘geçmişteki altın çağ’’ın restorasyonu bağlamında bazı dînî âyinlerde de önemli rol oynamıştır. ‘‘Karar göğüslüğü’’ adı verilen ve değerli taşlarla süslenen âyin giysisi Tevrat’ta şu şekilde anlatılır:

> Usta işi bir karar göğüslüğü yap. Onu da efod gibi altın sırmayla, lacivert, mor, kırmızı iplikle, özenle dokunmuş ince ketenden yap. Üzerine dört sıra taş yuvası kak. Birinci sırada yakut, topaz, zümrüt; ikinci sırada firuze, laciverttaşı, aytaşı; üçüncü sırada gökyakut, agat, ametist; dördüncü sırada sarı yakut, oniks ve yeşim olacak. Taşlar altın yuvalara kakılacak. On iki taş olacak. Üzerlerine

[6] Frazer, **The Golden Bough: A Study of Magic and Religion**, s. 34
[7] Julius Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**: **Herausgegeben und Übersetzt**, Heidelberg, Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1912, s. 5
[8] Moşe Farsi, **Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara**, İstanbul, Gözlem Gazetecilik Basın Yayın, Eylül 2002, C. I, s. 7, dn. 10
[9] Bu konuda İncil’deki Gökyüzü Kudüs’ü tasvirini örnek olarak gösterebiliriz: ‘‘Duvarı yeşimden yapılmıştı. Kent ise som altındandı. Cam gibi parlaktı. Kentin duvarlarının temelleri her tür değerli taşla bezenmişti: İlk temel yeşim, ikincisi gökyakut, üçüncüsü akik, dördüncüsü zümrüt. Beşincisi damarlı akik, altıncısı kırmızımsı akik, yedincisi sarı yakut, sekizincisi gök zümrüt, dokuzuncusu topaz, onuncusu yeşil altıntaş, on birincisi zirkonyum, on ikincisi ametist. On iki kapı ise on iki inciydi. Her bir kapı tek parça inciden yaplmıştı. Kentin caddesi saydam cam parlaklığında som altındandı.’’ (Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar, İstanbul, Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, 2003, Vahiy, 21:18-21, s. 378)

> mühür oyar gibi İsrailoğulları'nın adları bir bir oyulacak. Bu taşlar İsrail'in on iki oymağını simgeleyecek.[10]

Bu giyside neredeyse belli başlı bütün değerli taşların yer aldığı görmekteyiz. Bunların mitolojik dönemlerin özelliklerini andırır şekilde simgesel anlamlara sahip oldukları açıktır. Öte yandan bu kadar ayrıntılı ve dikkatli bir şekilde tasvir edilen bir giysinin yapılması için (hem madencilik hem kuyumculuk meslekleri bakımından) önemli oranda pratik bilgi birikiminin gerektiği ortadadır. Bu giysi ilk kez Yahudilerin Mısır'dan çıkışı sonrasında imal edildiği için kullanımı oldukça eskiye gidiyor olmalıdır.[11]

Madencilik ve metalürji alanlarındaki pratik bilgilerin zamanla gelişimine paralel olarak tarihî dönemlerde kullanılan ilk metaller; altın, gümüş, bakır ve kalay olmuştur. Bunların cevherlerden kazanımı ve eritilmesi M.Ö. 3.-4. binyıl dolaylarında Mısırlılar, Babilliler, Persler, Hintliler ve Çinlilerce biliniyordu. Fenikeliler, Akdeniz çevresinde metal eşyaların ticaretini yapmaktaydı.[12] Eski Roma'da su borusu imalinde kurşun kullanılırdı.[13] Demir metalürjisi ise zorluğu nedeniyle bu madenlere göre daha geç ve dünyanın farklı bölgelerinde M.Ö. 2. binyıl ile M.Ö. 1. binyıl arasında değişen zaman dilimlerinde gelişmiştir.[14]

Madencilik ve metalürji konularında gündelik ihtiyaçların harekete geçirdiği pratik bilgi birikimi, daha sonraki dönemlerde taş ve madenlerin Yakın Doğu'da kurulan çeşitli antik devletlerde anıtsal mimari eserlerde kullanımıyla sonuçlanmıştır. Büyük devletlerin kurulması, değerli taş ve madenlere ihtiyacı artırmış, bunların tapınak mimarisinden devlet mimarisine kadar pek çok alanda kullanım alanı bulmalarına sebep olmuştur. Mesela Theophrastos, eski İran hükümdarı Darius'un oniks mermerinden (su mermeri) bir lahde gömüldüğünü söyler.[15] Theophrastos, benzer başka söylentileri ise kuşkuyla karşılar: ''[Zümrüt], Mısır kralları hakkındaki

---

[10] Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar, Mısır'dan Çıkış, 28:15-30, s. 95
[11] Geleneksel Yahudi takvimine göre Musa Peygamber M.Ö. 1273 yılında ölmüştür. (Farsi, **Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara**, C. V, s. 818) Bu bilgiyi Mısır'dan çıkışın gerçekleştiği tarih konusunda referans noktası olarak belirtebiliriz.
[12] Tez, **Madencilik, Metalürji ve Mineralojinin Çileli Tarihi**, s. 14-15
[13] Tez, **a.g.e.**, s. 27
[14] **A.g.e.**, s. 28
[15] Theophrastus, **On Stones** (Introduction, Greek Text, English Translation and Commentary), Çeviri ve Yorum: Earle R. Caley, John F. C. Richards, The Ohio State University, 1956, s. 46

kayıtlara inanmadığımız sürece, nadiren ve küçük boyutlarda bulunur. Çünkü denir ki bir defasında Babillilerin kralından Mısırlılara gönderilen hediyeler arasında altı fit yüksekliğinde ve dört buçuk fit genişliğinde bir zümrüt vardı. Ayrıca Zeus dikilitaşına sunu olarak buna benzer dört taş konmuştu.''[16]

1.2. Antik Çağ'da Taşlar Hakkındaki Çalışmalar

Antik Çağ'da taşlar hakkındaki ilk bilimsel çalışmalar, şimdiye kadar örnekleri anılan türden yaklaşımlar üzerinde yükselmiştir. Bununla birlikte bilimin Antik Çağ'daki gelişiminde çok önemli rolü olan eski Yunan medeniyeti de mitolojik ve dînî bir dönemden geçmiştir. Bu dönemin taşlara dair bilgi üzerindeki izleri, Damigeron'un *De Lapidibus*'u ve Orpheus'a mal edilen *Lithika*[17] gibi eserlerde görülür. Damigeron'un düzyazı şeklinde yazılmış eseri, bilim tarihçilerine göre, şiir halindeki *Lithika*'dan daha eskidir ve onu etkilemiştir.[18] Bu tür eserlerdeki bakış açısı efsanevî dönemlerdekini andırsa da fragman türünden olmamaları ve başlı başına konuya ayrılmaları bakımından onlardan ayrılırlar. *Lithika*'da 30 civarında taş ele alınmıştır.[19] Taşlar hakkındaki bilgi, kitabın baş tarafında eski Yunan tanrısı Hermes'e dayandırılır[20] ve onun mağarasında ''hayaletleri, hırsızları ve yılanları kovan; sağlık, mutluluk, savaş ve oyunlarda zafer getiren; saraylarda onur ve aşkta başarı kazandıran; yolculuklarda güvenlik temin eden, tanrıların kayrasını sağlayan; başkalarının gizli düşüncelerini okumaya ve gelecekten haber verdiklerinde kuşların dilini anlamaya imkân tanıyan'' taşlar olduğundan söz edilir.[21]

---

[16] Theophrastus, **On Stones**, s. 50. Bir fit, 30,4 cm.'dir. Zümrütten daha önce de çok nadir ve küçük boyutlarda bulunan bir taş olarak bahseden (**a.g.e.**, s. 46) Theophrastos, anlatının gerçekliğine şüpheyle yaklaşmaktadır.

[17] Eski Yunan mitolojisinde sözü geçen efsanevî bir müzisyen olan Orpheos'un taşlar konulu bir kitap yazdığının söylenmesi biraz tuhaftır. Fakat mitolojiye göre Orpheos, müziğiyle taşları hareket ettirebiliyordu. (Robert Graves, **Yunan Mitleri**, Çev. Uğur Akpur, İstanbul, Say Yayınları, 2004, s. 125) Bu anekdotun konuyla belli bir ilgisi olabilir.

[18] Lynn Thorndike, **A History of Magic and Experimental Science**, 8 c., New York, Columbia University Press, 1923, C. I, s. 293

[19] Bkz. H. Stephanus v.d., **Λιθικά**, **Orphica** içinde, s. 355-442, Lipsia, Caspar Fritsch, 1805, s. 357-358'deki liste.

[20] Hermes ismi, Yunanca sınır taşı (*herma*, *hermaion*) kelimesinden türetilir. (Wouter J. Hanegraaff (Ed.), **Dictionary of Gnosis and Western Esotericism**, Leiden, Brill, 2006, s. 475)

[21] Thorndike, **a.g.e.**, C. I, s. 294. *Lithika*'nın bu şekilde örneklenen yaklaşımı, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın sonraki bölümlerde söz konusu edeceğimiz içeriğine oldukça yakındır.

1.2.1. Platon

Eski Yunan uygarlığında Sokrates sonrası dönemin ilk büyük filozofu Platon (M.Ö. 427-347), doğa bilimlerinden çok matematik ve geometri üzerine fikirleriyle hatırlanır. Onun doğa bilimleri alanındaki görüşleri ise kozmoloji ve geometrinin hâkimiyeti altındadır. Platon, *Phaidon* ve *Timaios* adlı diyaloglarda jeoloji ve mineraloji konusunda görüşler öne sürmüştür.

Platon *Phaidon*'da jeolojiyle daha ilgili görünür ve ancak birkaç cümleyle ele aldığı mineralojiyi onun bir parçası olarak değerlendirir. Platon'un jeoloji konusundaki görüşleri; gökyüzündeki cennet bölgeleri,[22] akik, zümrüt ve yeşim gibi değerli taşların bu mükemmel bölgelerin dünyevî birer yansıması olması[23] ve daha sonra ölüler ülkesi Tartaros'un konuya dahil edilmesi [24] gibi yaklaşımlardan anlaşılacağı üzere daha çok geleneksel bir kozmoloji yapısındadır. Platon, ''bu dünya''da görülen fenomenlerin oluşumunu ''idealar âlemi''nden bağımsız olarak ele almaz.

Platon, *Timaios*'ta mineralojiden biraz daha ayrıntılı bahseder. Öncelikle doğada gözlenen olguların temelinde yer alan beş unsurun geometrinin düzgün çokyüzlülerinden oluştuğu söylenir. Toprak, küp; su, yirmiyüzlü; ateş, dörtyüzlü; hava, sekizyüzlü ve esîr, onikiyüzlü şekline sahiptir.[25] Doğadaki çeşitlilik, düzgün çokyüzlülerin kendi içlerindeki farklılıklar ve bunların birbirleri arasındaki etkileşimlerden kaynaklanır. Platon örneğin taşların oluşumunu şöyle anlatır: Yirmiyüzlü olan su, toprak karışımı içindeyken bölününce sekizyüzlü olan havaya dönüşür ve topraktan ayrılır. Platon'a göre doğada boşluk olmadığından dolayı, topraktan ayrılan havanın hareketi bir dizi başka harekete ve bu hareketler de dönüp dolaşıp toprak üzerinde basınca yol açar. Ortaya çıkan basınç, toprağın sıkışarak taş haline gelmesine neden olur. Meydana gelen taşın parçaları birbirinin aynı olursa, bu

[22] Platon, **Phaidon**, Yunancadan Çeviren: Nazile Kalaycı, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, Ağustos 2012, s. 237
[23] Platon, **a.g.e.**, s. 239
[24] **A.g.e.**, s. 243-247
[25] Platon, **Timaios**, Çev. Erol Güney, Lütfi Ay, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 2001, s. 58-59

taşlar şeffaftır. Parçaları eşitsiz taşlar ise âdî ve çirkin görünüşlüdür.[26] Platon; bakır, bakır pası, soda ve tuzun oluşumunu da benzer biçimde açıklar.[27]

Günümüz bilimi açısından baktığımızda, Platon'un mineralojiyi (eski Yunan'daki atomculara benzer biçimde) geometri temelinde ele alması, onun jeoloji konusundaki kozmolojik yaklaşımından daha verimli görünmektedir. Fakat Platon'un geç Antik Çağ'daki takipçileri olan (ve bu tezin konusunu teşkil eden *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın içeriği üzerinde önemli etkileri bulunduğunu göreceğimiz) Yeni-Platoncular, onun jeolojiyi kozmolojik bir perspektife yerleştiren yaklaşımını daha çok sahiplenecek ve bu yaklaşım, adı anılan dönemde (gizemci bir bilim anlayışıyla birlikte) daha da öne çıkacaktır.

1.2.2. Peripatetik Okul

Eski Yunan medeniyetinin olgunluk döneminde, felsefî bakış açısının gelişmesine paralel olarak taşları tamamen veya büyük oranda bilim gözüyle ele alan *Meteoroloji* ve *Taşlar Üzerine* gibi eserler yazılmıştır. Aristoteles ve onun öğrencisi Theophrastos'a ait olan bu eserler, taşları (pratik ve teknik, simyevî/kimyevî veya tıbbî kullanımları açısından değil) bizzat kendileri uğruna ve belli bir bilim sistematiği içinde ele alırlar. Bu eserler, teorik yön taşımaları sebebiyle, taşlar hakkında yalnızca mitolojik/gizemli unsurların yer aldığı eserlerden değil, gözlem ve tecrübeye dayalı doğru bilgilerin bulunduğu eserlerden bile ayrılır. Zira bunlar, minerallerin tek tek taşıdıkları özellikler ve pratik faydalarından çok onların oluşumu ve sınıflandırılması gibi felsefî ve teorik tarafı ağır basan konular üzerinde durur.

1.2.2.1. Aristoteles'in *Meteoroloji*'si

Aristoteles, filozof kimliğinin yanı sıra doğa bilimleri ile de ilgilenen[28] ve bu alanda biyolog yönüyle öne çıkan bir araştırmacıydı.[29] Bununla birlikte çok yönlü sistematik

[26] Platon, **Timaios**, s. 65-66
[27] Platon, **a.g.e.**, s. 64-66
[28] Aristoteles'in doğa bilimleri alanındaki başlıca eserleri, *Gökyüzü Üzerine, Oluş ve Bozuluş Üzerine*, *Fizik*, *Meteoroloji*, *Hayvanların Hareketi Üzerine*, *Hayvanların Oluşumu*, *Hayvanların Gelişimi*, *Hayvanların Kısımları*, *Hayvanların Tarihi* ya da *Hayvanlar Üzerine İnceleme* ve *Doğa Bilimleri Üzerine*'dir (*Parva Naturalia*). Aristoteles'te doğa, ayaltından dünyanın merkezine kadar olan bölge anlamına gelmektedir.

ilgileri olan filozofun *Meteoroloji* adlı eserinde taş ve madenlerden de bahsedilmektedir.[30]

Meteoroloji'nin üçüncü kitabının sonunda minerallerin genel bir oluşum teorisi yer alır. Buna göre, yeraltında sıkışan gazlar, buharlı (ıslak) ve dumanlı (kuru) olmak üzere iki çeşit tütmeye (*exhalation*)[31] yol açar.[32] Bunlar, karşılıklı olarak madenlerin ve taş ocaklarının oluşmasına sebep olur. Kuru tütme [*pneumatodestera*], ateşte erimeyen taşlar, yani kırmızı zırnık, sarı ve kırmızı aşı boyaları, kükürt ve zincifre gibi renkli külleri; buharlı tütme ise [zaman içinde soğuyup yoğunlaşarak] demir, bakır ve altın gibi hem eriyebilir hem dövülebilir madenlerin oluşmasına yol açar.[33] Minerallerin oluşumunu açıklama amacındaki bu akıl yürütmenin nasıl yapıldığını görmek kolaydır: Islak tütme, su tabiatında olduğu için, eriyebilir maddelere yol

---

[29] Eserlerine göz atıldığında Aristoteles'in hareketli canlıların biliminde, öğrencisi Theophrastos'un ise bitkiler ve mineraller olmak üzere hareketsiz canlı ve varlıkların biliminde uzmanlaştığı dikkat çeker. Aristoteles ontolojisinin (cins ve sûret gibi) bazı temel kavramları biyolojiyle yakından ilgilidir.

[30] Modern dönemde bazı uzmanlar, *Meteoroloji*'nin kimyadan bahseden dördüncü kitabının gerçekliğine (Aristoteles tarafından yazıldığına) itiraz etmiştir. Ingeborg Hammer-Jensen, 1915 tarihli makalesinde dördüncü kitabın Straton (M.Ö. 335-270) tarafından yazıldığını öne sürer. David Ross ve Werner Jaeger, kitabın Aristoteles tarafından yazılmadığını onaylar. Fakat yazar olarak herhangi bir isim önermezler. H. B. Gottschalk ise Theophrastus'u önerir. Diğer yandan dördüncü kitabın gerçekliğini savunan uzmanlar da vardır. H. D. P. Lee, Ingemar Düring ve Eric Lewis, bunlardandır. (Geniş bilgi için bkz. Aphrodisiaslı İskender, **On Aristotle Meteorology 4**, Çev. Eric Lewis, Londra, Bloomsbury, 2014, Giriş, s. 3-9)

[31] *Meteoroloji*'nin İngilizce çevirisinde kullanılan ve tütme karşılığını vermeyi tercih ettiğimiz *exhalation* (Yunancası *anathumiaseis*) kelimesi, aslında (soluk verme de dahil olmak üzere) her tür gaz yayımı için kullanılan bir kelimedir.

[32] Daha sonraki dönemlerde simyacılar, kuru ve ıslak tütmeyi kükürt ve civa olarak yorumlamışlardır. (Oldroyd, **İnsan Düşüncesinde Yerküre: Yerbilime Tarihsel Bir Bakış**, Ankara, TÜBİTAK, Şubat 2004, s. 54. Ayrıca karş. s. 25, şekil 1) Nitekim Thorndike, *Meteoroloji*'nin dördüncü kitabında simyayı cesaretlendirecek ifadeler olduğuna dikkat çeker. (Thorndike, ''The Latin Pseudo-Aristotle and Medieval Occult Science'', **The Journal of English and Germanic Philology**, C. 21, 1922, s. 232)

[33] Aristotle, **Meteorology**, **The Complete Works of Aristotle** C. I içinde, s. 555-625, Ed. Jonathan Barnes, Çev. E. W. Webster, New Jersey, Princeton University Press, 1995, III. Kitap, s. 607. Aristoteles, bahsettiği iki çeşit tütmenin kaynağını kitabın önceki bir bölümünde Güneş'in ısısı olarak gösterir. Islak tütme, dünyanın içi ve yüzeyindeki nemden, kuru tütme ise dünyanın kendisinden yükselir. Kuru tütme, bütün maddelerin en yanıcı olanıdır. (Aristotle, **a.g.e.**, I. Kitap, s. 559) Joseph Needham, Aristoteles'in tütme teorisinin kadim Çin'deki mineraloji/simya eserlerinde de görüldüğünü ve asıl kaynağının Babil ya da daha ziyade Hindistan olduğunu söyler. Bu bağlamda anahtar kelimeler, Yunanca *pneuma* ile karşılaştırılabilecek olan Çince *chhi* ve Sanskritçe *prana*'dır. Berthelot, tütme teorisinin simyaya göre minerallerin yeryüzünün içinde büyüdüğü görüşünün temeli olduğunu söylerken, Needham ise aynı teorinin minerallerin birbirlerine dönüşmesi tezinin oluşumundaki rolüne dikkat çeker. (Joseph Needham, **Science and Civilisation in China**, 27 c., 1954-2004, Cambridge University Press, C. III: **Mathematics and The Sciences of The Heavens and The Earth**; 8. bs., 2005, s. 636-638)

açar. Kuru tütme ise erimeyen taşların oluşumuna yol verir. Böyle bir akıl yürütme tarzı, (Aristoteles'in doğa felsefesine çok uygun biçimde) her yönüyle analojiktir.

Meteoroloji'de mineraller âleminin ortaya çıkışıyla ilgili görüşler hemen hemen bu kadardır. Kitabın devamında taşlardan (cevhernâme/lapidary tarzında) tek tek bahsedilmez ve aynı analojik bakış açısının doğadaki çeşitli fenomenlere uygulanmaya devam edilir. İlk olarak ele alınan fenomenler; pişme, kaynama, kızarma, kavrulma, olgunlaşma, hamlık, çürüme vb.dir.[34] Daha sonra sulu karışımlar, sıvılaşma, erime ve katılaşma gibi fenomenler ele alınır. Bu bölümdeki açıklamalar, çeşitli taşların oluşum ve davranışlarına uyarlanabilecek yapıdadır: ''Kuru ve sıcak olan ateşin katılaştırdığı cisimler, nemli ve soğuk olan su tarafından çözülür. Soğuk tarafından katılaştırılan cisimler ise sıcak olan ateş tarafından çözülür.''[35] Kitapta bundan sonra inorganik ve organik dokuların (*homogeneous bodies*) yumuşama, bükülme, kırılma, parçalanma, dökümlenme, sıkılma, dövülme, kesilme, süneklik, yarılabilirlik, ağdalık, sıkıştırılabilirlik ve yanma gibi özellikleri açıklanır.[36] Bu kısımda sözü geçen özellikler çerçevesinde bilhassa mineral, bitki ve hayvan dokuları arasındaki farklılıkların açıklanması amaçlanmaktadır. Dört unsur ve dört nitelik, bütün bu olguların açıklanmasında merkez rolü oynar:

> Sudan oluşan cisimler (kül suyu, idrar ve şarapta olduğu gibi dışarıdan gelen yabancı bir ısı içermedikleri sürece) çoğunlukla soğuktur. Diğer taraftan topraktan oluşan cisimler genellikle sıcaktır. Çünkü onların oluşumunda aktif olan unsur, (kireç ve küllerde olduğu gibi) sıcaklıktır.[37]

Analojik bakış açısı, doğa üzerine daha bütüncül açıklamalara yönelmek amacıyla, organik kökenli maddelere de genişletilir:

> Bazı şaraplar, idrar, sirke, kül suyu (*lye*), kesilmiş süt ve serum, (soğuk tarafından pıhtılaştırıldıkları için) sudan meydana gelir. Demir, boynuz, tırnak, kemik, sinir, odun, saç, yaprak, ağaç kabuğu gibi maddelerde ise toprak unsuru hâkimdir. Kehribar, mürrüsâfî, tütsü, sarkıtlar, baklagiller gibi bitkilerin meyveleri ve tahıllarda da durum aynıdır.[38]

---

[34] Aristotle, **Meteorology**, IV. Kitap; s. 608-612
[35] Aristotle, **a.g.e.**, s. 614
[36] **A.g.e.**, s. 617-621
[37] **A.g.e.** s. 623
[38] **A.y.** *Meteoroloji*'de zikredilen bu maddelerin büyük kısmının simyada epey önemli olması dikkat çekicidir.

Meteoroloji'nin dördüncü kitabındaki açıklamaların tamamı, kimya temelinde ve analoji/kıyas üzerinden yapılmış bu tür akıl yürütmelerden oluşur. Benzer analojilere daha sonraki dönemlerde simyacılarda da (kendi amaçlarına uyarlanmış olarak) yoğun şekilde rastlanacaktır.

1.2.2.2. Theophrastos

Aristoteles'in hayrulhalefi ve Lykeion'un ondan sonraki yöneticisi Theophrastos (M.Ö. 371-287), taşlar hakkında başlı başına bir inceleme yazmıştır.[39] Bu inceleme, (Ruska'nın dikkat çektiği gibi)[40] konu hakkında o zamana kadar yapılmış teorik çalışmalardan çok, madenciler, taşları tornadan geçiren ve cilalayan insanlar, zanaatçılardan vs. gelen pratik tecrübe ve birikimlere dayalı olarak yazılmıştır. Fakat Theophrastos, kitabının başında taşların oluşum teorisinden de bahseder. Theophrastos'a ait minerallerin oluşum teorisi, *Meteoroloji*'deki görüşlerin devamı mahiyetindedir:

> Yeryüzünde oluşan maddelerin bazıları su ve bazıları topraktan meydana gelir. Altın ve gümüş gibi madencilik yoluyla elde edilen metaller sudan gelir. (Daha değerli türleri de dahil olmak üzere) taşlar ile renk, pürüzsüzlük, yoğunluk veya diğer herhangi bir nitelik nedeniyle ender olan toprak türleri ise topraktan gelir.[41]

Rahatlıkla görülebileceği gibi bu fikirler, *Meteoroloji*'deki ıslak ve kuru tütme teorisini andırmaktadır. Ondan ayrıldığı nokta ise, ıslak tütmenin yerine doğrudan su unsurunun, kuru tütmenin yerine toprağın getirilmesidir. Nitekim Aristoteles fiziğine göre su, nemli; toprak, kuru bir unsur kabul edilir. Sonuç olarak, eriyebilen metaller sudan, erimeyen ya da güçlükle eriyen taşlar ve değerli taşlar topraktan gelir.

Theophrastos, daha sonra su ve toprağa dayalı oluşum teorisini biraz daha ayrıntılandırır. Böylece görüşleri *Meteoroloji*'de bulduğumuz fikirlere daha çok yaklaşır: ''[Yeryüzünde oluşan] bütün maddeler, karışım (*conflux*) veya süzülmenin

[39] Theophrastos, metaller hakkında da bir inceleme kaleme almıştır. Fakat *De Metallis* adını taşıyan bu eser kayıptır. Theophrastos'un taşlar ve metaller hakkında iki ayrı eser yazması, hocası Aristoteles'in inorganik maddeleri taş ve metal olarak ikiye ayırmasına uygundur. Theophrastos'un (içinde *De Metallis*'in de yer aldığı) eserlerinin listesi için bkz. Diogenes Laertios, **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, Yunancadan Çeviren: Candan Şentuna, 5. bs., İstanbul, Yapı-Kredi Yayınları, Mart 2013, V. Kitap, 44; s. 225

[40] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 2

[41] Theophrastus, **On Stones**, s. 45

(*percolation*) sonucu olarak biraz saf ve homojen maddeden meydana gelir.’’[42] Anlaşıldığına göre, sudan meydana gelen metaller karışım, topraktan gelenler süzülme yoluyla oluşmaktadır. ‘‘[Bu maddelerin] her biri ne kadar homojen ve safsa, pürüzsüzlük, yoğunluk, parlaklık ve şeffaflık gibi nitelikleri o kadar çok sergilerler.’’[43] Theophrastos, kullanmış olduğu karışım ve süzülme kavramlarını daha ayrıntılı olarak açıklamaz.

Theophrastos’ta *Meteoroloji*’dekilerle tamamen aynı olan fikirler bulmak da mümkündür: ‘‘Bazı maddeler sıcak, diğerleri de soğuk yoluyla katılaşır. Bazı taş türleri ise her ikisiyle de katılaşır. Fakat bütün toprak türleri ateş tarafından üretilir. Çünkü maddeler zıt güçlerin bir sonucu olarak katılaşır veya erir.’’[44]

Theophrastos, çok kısa olan bu genel değerlendirmelerin ardından, tek tek taşlar ve madenler hakkında açıklamalar yapmaya başlar. Bu konularda bizzat bildiği ya da duyduğu bilgileri aktararak Yunanistan ve Anadolu’da bulunan birçok yerel taş hakkında bilgi verir. Theophrastos, taşlar için çoğunlukla bölge isimleri kullanır. Mesela mıknatıs, Heraclea taşı; mihenk taşı ise Lidya taşı olarak zikredilir.[45] Bu bilgiler, taşların renk, yoğunluk, ağırlık, sertlik, pürüzsüzlük, parlaklık gibi pratik özellikleri hakkındaki açıklamalarla birlikte verilir. Kitapta daha sonra mermerler ve yapı taşları gelir.[46] Mermerin yakılmasıyla kireç eldesinden ve benzer şekilde çeşitli taş ve madenlerin ateşe karşı davranışlarından bahsedilir.[47] Daha sonra, safir ve zümrüt gibi, mühür olarak kullanılan değerli taşlara geçilir.[48] İnci ve mercandan söz edildikten[49] sonra altın, gümüş, kurşun ve bakır gibi madenlerin ele alındığı, madencilik, metalürji ve kuyumculuk hakkındaki bölüm gelir.[50] Theophrastos’un eserinin son bölümü toprak türleri hakkındadır.[51]

[42] Theophrastus, **On Stones**, s. 45
[43] Theophrastus, **a.y.**
[44] **A.y.**
[45] **A.g.e.**, s. 46
[46] **A.y.**
[47] **A.g.e.**, s. 47-49
[48] **A.g.e.**, s. 50-52
[49] **A.g.e.**, s. 52-53
[50] **A.g.e.**, s. 54-58
[51] **A.g.e.**, s. 58-60

1.2.3. Dioskorides

Eski Yunan şehir devletlerinde yaşayan Aristoteles ve Theophrastos'un eserlerinde minerallerin tıbbî kullanımından hemen hemen hiç bahsedilmez. Zira bu tür bir bilgi dalında uzmanlaşmak, (büyük oranda) çok miktarda yerel bilgiye ulaşmakla mümkündür. Pedanius Dioskorides (M.S. 40-90) ise Aristoteles ve Theophrastos'un aksine Roma hâkimiyeti döneminde yaşadı ve hekimlik yaptığı Roma ordusuyla birlikte birçok bölgeyi gezme imkânına sahip oldu.[52] Böylece Dioskorides, gezdiği bölgelerde temas ettiği halk tıbbı ve kendi gözlemleri sayesinde hayvanlar, bitkiler ve minerallerin tıbbî özellikleri hakkında önemli miktarda yerel ve pratik bilgi topladı.

Dioskorides'in *De Materia Medica* adlı eseri (Yunanca orijinal adıyla *Peri Hyles Iatrikes*), bütün olarak aromatik bitkiler, hayvanlar, bitki ve bitki kökleri ile minerallerin tıbbî kullanımı hakkındadır. [53] Dioskorides, genel olarak oldukça bilimseldir. Fakat kitapta bilimsel olmayan bazı eğilimlere de rastlanır:

> *De Materia Medica*'da batıl inançlara dayanan az sayıda pratik kaydedilir. Mesela engerekotu (*echium*) türleri yılanlara, *polemonia* ise akrep ısırmasına karşı kullanılan muska ve tılsımlar olarak değer görür. Mine çiçeği (*verbena*) gövdesinin yerden üçüncü boğumu, gün aşırı sıtma nöbeti (*tertian fever*); dördüncü boğum, dört günde bir gelen nöbet (*quartian fever*) için kullanılır. Siyah çöpleme otu (*helleborus niger*), bu işin bir kartal tarafından görülmemesi için büyük özen göstererek kazılır. Aksi halde bu ot ölüme sebebiyet verir. Dioskorides, Argos kralının kızları Lysippe ve Iphianassa efsanesini de aktarır ve siyah çöpleme sayesinde delilikten kurtulduklarını söyler.[54]

Dioskorides, eserinde çeşitli maddelerin özellik ve kullanımına dayalı niteliksel sınıflandırmayı esas alır. Nitekim *De Materia Medica*'da teorik bir giriş yoktur ve eser doğrudan madde başlıklarıyla başlar. Kitapta var olan yegâne sistematik yaklaşım, sonraları Galenos (M.S. 129-216) tarafından daha da geliştirilecek olan ve

---

[52] Dioscorides, **De Materia Medica** (Being An Herbal With Many Other Medicinal Materials), Çev. Tess Anne Ospaldeston, R. P. A. Wood, Johannesburg, IBIDIS Press, 2000, Giriş, s. XX. Tarsus civarında doğan Dioskorides'in Roma ordusuyla birlikte gezdiği bölgeler; Anadolu, Yunanistan, İtalya ve Fransa'nın (günümüzdeki) Provence bölgesidir. Ayrıca Dioskorides, İskenderiye'deki kütüphaneden yararlanma imkânı bulmuştur. (Dioscorides, **a.y.**)

[53] Dioskorides'in adını taşıyan ve minerallerin tıbbî kullanımı hakkında bölümler içeren bir eser daha vardır: *Peri Haplon Pharmakon*. Fakat bu eserin kapsamı *De Materia Medica*'dan daha dardır. (Dioscorides, **a.g.e.**, Giriş, s. XXI)

[54] **A.g.e.**, Giriş, s. XXVI

tıbbî maddelerin özelliklerini açıklarken kullanılan, ‘‘ısıtıcı’’, ‘‘soğutucu’’, ‘‘kurutucu’’, ‘‘büzücü’’, ‘‘gevşetici’’ gibi nitelemelerdir.

De Materia Medica’nın beşinci kitabı, şaraplar ve inorganik maddelerin *simplicia* (müfret devalar) olarak kullanımına ayrılmıştır.[55] Minerallerle ilgili kısımda 99 konu başlığı bulunur. Bu kısımda çeşitli yerel toprak türleri; çinko, sarı bakır, kurşun ve civa gibi metaller; bakır pası, demir pası ve posası gibi metalik ürünler; kireçtaşı; arsenik; sünger taşı, süngerler, mercan ve istiridye kabukları gibi deniz ürünleri; deniz köpüğü ve çeşitli tuzlar; küller; hematit ve mıknatıs taşı; türkuaz, safir, aytaşı, serpantin, akik ve galaktit gibi değerli taşlar yer alır. Kitapta yer verilen tedavi yöntemlerinin bazıları (mesela kurşun, civa, bakır pası, demir pası, arsenik vb. içeren tedaviler) gerçekte tehlikeli ve zehirleyicidir. Ayrıca Dioskorides’in eserinde günümüzde tam olarak teşhis edilemeyen veya yaklaşık olarak tahmin edilebilen maddeler bulunmaktadır.

1.2.4. Plinius

Yunanistan M.Ö. 146’da Roma egemenliğine girdikten sonra mağlupların zengin medeniyeti Roma kültürünü önemli ölçüde etkilemeye başladı ve Romalılar, bilim ve felsefe alanlarında Yunanlıların öğrencileri haline geldi. Böylece Roma’da bilime yönelik ilgi arttı, Yunanca öğrenen Romalı edebiyatçılar ve bilim adamları yetişti.

Dioskorides’in çağdaşı Yaşlı Plinius (M.S. 23-79), bilimle ilgilenen Romalıların en sıra dışı olanlarından biriydi. Plinius, 22 yaşında Afrika, Mısır ve Yunanistan’ı ziyaret etti. 23 yaşında askerlik hizmeti için bulunduğu Almanya’da deniz kıyısına kadar geziler yaptı. 29 yaşında Roma’ya döndükten sonra İmparator Neron’un temsilcisi olarak İspanya’ya gitti. Roma’ya dönüşünde imparatorluk hazinesiyle ilgili olduğu tahmin edilen bir görevde bulundu. Ardından İtalya’nın batı kıyısındaki Roma donamasının başına getirildi. Plinius, donanmanın başında bulunduğu dönemde Pompeii ve Herculaneum’un yok olmasına neden olan Vezüv yanardağının

[55] Dioscorides, **De Materia Medica**, ‘‘Metallic Stones’’ başlıklı bölüm, s. 781-830. Başlıktaki ‘‘madeni taşlar’’ adı altında maden ve taşların yanı sıra çeşitli toprak türleri, küller ve bakır pası gibi kimyasal maddeler de ifade edilmektedir.

patlamasını yakından görmek istemesi nedeniyle hayatını kaybetti.[56] Böyle bir hayat hikâyesi, Plinius'un çok okuyan bir ansiklopedist olduğu kadar yazılarında kendi gözlem ve tecrübelerinden yararlanabilecek ehliyette olduğunu da ortaya koymaktadır.

Plinius'un en ünlü ve günümüze ulaşan tek eseri *Historia Naturalis*, *Doğa Tarihi* adını taşımasına rağmen gerçekte o güne kadar bilinen ya da inanılan hemen her konuda yazılmış bir ansiklopedidir. Plinius'un kendisi, 37 kitaptan oluşan bu eserde yüz kadar yetkin yazarın (bugün çoğu kayıp) yaklaşık iki bin kitabından yararlandığını söyler.[57] Fakat Plinius, yaptığı derlemede fazla seçici ve eleştirel değildir. *Doğa Tarihi*, bugün de geçerli olan bilimsel bilgilerden gerçekmiş gibi anlatılan mitolojik hikâyelere[58] geniş bir yelpazeyi kucaklar. Yaşlı Plinius, yeğeni Genç Plinius'un söylediğine göre özet çıkarmadan asla kitap okumamak alışkanlığındaydı. Ona göre kötü kitap yoktu ve her kitaptan iyi bir şeyler çıkartılabilirdi.[59] Plinius'un bu düşüncesi, ulaştığı her bilgiye ansiklopedisinde yer veren seçmeci karakterini çok iyi sergilemektedir.

Doğa Tarihi'nin XXXIII. ve XXXIV. kitapları; altın, gümüş, bakır, demir ve kurşun üzerinedir.[60] XXXV. Kitap, resim ve renklere ayrılmıştır. Bu bölümde eski Yunan ressamlarına atıflarla mineral boyar maddelerden bahsedilir. XXXVI. Kitap, mermerden başlayarak taşlar hakkındadır. Bu bölümde yapı işlerinde kullanılan taşlar ve heykeltıraşlardan örnekler verilerek heykelcilikte kullanılan mermerlerden söz edilir. XXXVII. Kitap ise değerli taşlar ve mücevherlerle ilgilidir. *Doğa Tarihi*, Plinius'un ülkesi ve doğal güzelliklerini övgüsüyle sona erer.[61] Plinius'un

[56] John Bostock, H. T. Riley, **The Natural History of Pliny**; 6 c., 1855-1857, Londra, Henry G. Bohn, C. I, s. VII-VIII
[57] Bostock, Riley, **a.g.e.**, s. XVI
[58] Plinius, garip bir ironiyle, Yunanlıları her şeye inanmakla suçlar. Sahip olduğu bilginin çok büyük miktarını onlara borçlu olmasına rağmen Yunanlılardan hoşlanmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim onları yalancılık, ahlâk bozukluğu, övüngenlik ve kibirle de itham eder. (**A.g.e.**, s. XVII, dn. 1) Plinius, eleştirel bakış açısından yoksunluğunu ise ''her konuyu dakik bir şekilde tasvir etmek'' olarak adlandırır. (**A.g.e.**, s. XX-XXI, dn. 2)
[59] **A.g.e.**, s. XIV
[60] Bu sıralamadaki ilk dört metal, eski Yunan ve Roma mitolojilerinde yer alan insanlığın dört çağı efsanesiyle bağlantılı görünmektedir.
[61] **A.g.e.**, C. VI, s. 68-468

Dioskorides'in çalışmalarından haberdar olduğuna pek ihtimal verilmemekle birlikte ikisinin eserinde bazı ortak noktalar bulunur.[62]

Plinius, *Doğa Tarihi*'nde her konu başlığını (neredeyse akla gelebilecek her yönden) uzun uzadıya ele alır. Madenlerle ilgili ilk bölümlerde altından şu tarzda söz edilir: Altın, krizokol taşına benzer. İnsanoğlu altın gibi bir baş belâsı keşfetmekle yetinmemiş, açgözlülüğümüz altının ardından gümüşe yönelmiştir. Fakat bu açgözlülük bir anlamda gereklidir. Çünkü maddelere değer biçmek gerekir.[63] Plinius, karamsar gözlemlerin ardından böylece altının takas aracı olarak kullanımına geçer ve (Homeros'a atıfla) bu iş için öküz postunun kullanıldığı Troia savaşı döneminde insanların çok daha mutlu yaşadığını söyler. İnsanlığa yönelik en kötü suç, altını yüzük olarak parmağına ilk kez takan kişi tarafından işlenmiştir. Halbuki Prometheus, Yunanlılar tarafından daima demirden bir yüzükle temsil edilirdi.[64] Altını yüzük olarak ilk kullanan kişi kim olursa olsun, şüphesiz bu hareketi konusunda biraz tereddütlü olduğu için onu sol eline takmıştır. Çünkü sol el genellikle (toga'nın altında) gizlenir. Bu teze sağ ele takılan yüzüğün iş yaparken engel çıkartacağı şeklinde itiraz edilemez. Çünkü aynı itiraz, örneğin kalkan tuttuğundan dolayı, pekâlâ sol el için de geçerlidir.[65] Plinius, bu ilginç gözlem ve fikirlerden sonra, altın, gümüş ve bakır paraların hangi dönemlerde basıldığını incelemeye başlar.[66] Ardından konuyu ''altın açlığı'' üzerine getirir ve faizle borç vermenin altının para olarak kullanımından sonra ortaya çıktığını öne sürer.[67] Ayrıca metaller arasında değer bakımından ilk sırada gelenin niçin altın olduğunu sorar. Bunun sebebi rengi olamaz. Çünkü gümüşün rengi güneş ışığına daha çok benzerdir. Üstelik gümüşle süslenen sancaklar öyle parlar ki, altınla süslenenlere oranla daha uzak mesafelerden görülür. Plinius, altının değer bakımından önceliği konusundaki başka tezleri de tek tek gözden geçirerek eler ve sonunda bunun sebebini altının ateşte ağırlığını kaybetmeyen tek madde olmasına bağlar.[68] Konu böylece altının ateşle nasıl test edilmesi gerektiğine gelir. Bu bahiste son olarak altınla yaldızlama ve

[62] Dioscorides, **De Materia Medica**, Giriş, s. XXI
[63] Bostock , Riley, **The Natural History of Pliny**, C. VI, s. 69
[64] Bostock, Riley, **a.g.e.**, s. 71
[65] **A.g.e.**, s. 74-75
[66] **A.g.e.**, s. 88-91
[67] **A.g.e.**, s. 91
[68] **A.g.e.**, s. 96

altın madeninin nasıl bulunacağı konuları ele alınır. *Doğa Tarihi*'nin mineraloji konusundaki geri kalan bölümleri, aynı ansiklopedik yaklaşımın biteviye uygulanmasıyla devam eder.

1.2.5. Stockholm ve Leyden Papirüsleri

Taşlar hakkında Antik Çağ boyunca Yakın Doğu'da ortaya konan pratik bilgilerin en önemli yazılı tanıkları Leyden ve Stockholm papirüsleridir. Mısır'ın Thebes şehrinde bulunan bu papirüsler M.S. 3.-4. yüzyıllara tarihlenir ve Yunanca olarak yazılmışlardır. Söz konusu papirüslerde bazı değerli metal ve taşların taklitlerinin imalinden bahsedilir. Papirüslerde sözü edilen uygulamalar, simya metinlerinin aksine sembolizm ve mecazî ifadeler içermeyen kısa ve basit reçetelerden oluşur. Leyden papirüsü, daha çok mücevherat imali ile yaldız ve kaplama işlerinde kullanılmak üzere altın ve gümüşü andıran metal alaşımların hazırlanmasına odaklanmaktadır. Bu papirüsteki reçetelerin çok azı ise çeşitli boyar maddelerin imali hakkındadır. Stockholm papirüsü, Leyden papirüsüne benzer yapıdadır. Fakat değerli taş ve mücevherlerin taklitlerinin üretilmesinin yanı sıra boyar madde imaliyle çok daha ilgilidir.[69] Leyden papirüsünde toplam 111 reçete vardır. Stockholm papirüsünde ise 152 reçete bulunur ve boyar madde imaliyle ilgili reçetelerin çoğu, dikenli deniz salyangozundan (*murex*) elde edilen çok pahalı mor rengin taklit edilmesine dönüktür.[70] Bu papirüsler, bazen hatalı olarak mevcut en eski kimya yazmaları şeklinde tanıtılır.[71] Fakat Asur döneminden kalma ve renkli cam imali

[69] Earle Radcliffe Caley, William B. Jensen, **The Leyden and Stockholm Papyri**, University of Cincinnati, 2008, s. 3. Leyden papirüsünün 1828 yılında bulunmasının ardından bu konuda bazı spekülasyonlar yapıldığını öğreniyoruz. Bunlardan birine göre bu papirüs, (Mısırlı bir rahibin onları mumya mahfazası içinde saklaması sayesinde) güya Roma imparatoru Diocletianus'un altın ve gümüş imal ve taklidiyle ilgili belgelerin yok edilmesi konulu M.S. 290 civarına tarihlenen fermanından sağ kurtulmayı başarmıştır. Diocletianus fermanının amacı, para ayarının bozulması ve isyanların finanse edilmesini önlemek olarak belirtilmektedir. (**A.g.e.**, s. 4)

[70] Morris R. Cohen, I. E. Drabkin, **A Source Book in Greek Science**, 5. bs., Massachusetts, Harvard University Press, 1975, s. 360

[71] Her ne kadar M.S. 3.-4. yüzyıllara tarihlenseler de bu papirüslerin daha eski kayıtlardan gelen kopyalar oldukları düşünülmektedir. Zira Dioskorides ve Plinius'un eserleri ile bazı ortak noktalar içerirler. (Cohen, Drabkin, **a.y.**) Ayrıca papirüslerdeki metal alaşım ve boyar madde imaliyle ilgili reçetelerin 27'si, M.Ö. 3. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Boloslu Demokritos'un *Physica et Mystica* adlı eserinde de bulunmaktadır. (Caley, Jensen, **a.g.e.**, s. 6)

hakkındaki bazı çiviyazılı tabletler, onlardan çok daha eski bir döneme aittir ve M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenir.[72]

1.2.6. Panopolisli Zosimos

Geç Antik Çağ'a doğru taşlar, yalnız mineraloji açısından değil, (mitolojik dönemlere bir çeşit geri dönüşle) gizemli simya uygulamaları açısından da önem taşımaya başlamıştır. Geleneksel olarak Hermes, Agathadaimon, hatta Musa Peygamber gibi isimlerle başlatılan simya literatürünün tarihsel incelemeye konu edinilebilen ilk ismi Zosimos'tur (M.S. 4. yüzyılın ilk yarısı). Zosimos'un Mısır'da Yunan geleneğiyle uzun süredir temas içinde olan bir bölgede yetiştiği tahmin edilmektedir ve birçok kaynakta eski Mısır'ın Panopolis (günümüzde İhmîm) şehrinde doğduğu söylenir.[73] Önceki bölümde bahsedilen türden pratik kimya bilgilerinin ilk kez sistematik bir simya yapısına kavuşturulması ona atfedilmektedir. Zosimos'un eserleri temelde yaldızla kaplama, boyama ve (yeni bir konu başlığı olarak) transmutasyon (simyada değersiz madenlerin altına dönüştürülmesi) ile ilgilidir.[74] Eserlerinin çoğu; fırınlar, kaplar, simyada kullanılan maddeler ve simya pratiği sırasında gözetilmesi gereken koşullarla ilgili olmasına rağmen, simya tekniğiyle ilgili eserleri simya sistematiğinden bahseden eserlerine nazaran çok daha az incelenmiştir.[75]

1.2.7. Geç Antik Çağ ve Yeni-Platonculuk

Helen ve Roma imparatorluklarının Antik Çağ'ın ortalarında kurduğu geniş hâkimiyet ağı, Doğu ve Batı'da ortaya konan birçok pratik bilgi ve duyumun birikmesini sağlamış, eski Yunan merkezli felsefî düşünceler bu birikime uyarlanmıştır. Böylece Helenistik dönemin başlangıcıyla birlikte Doğu ve Batı medeniyetleri arasında bir karışım kendini göstermeye başlamıştı. Bu karışımın

[72] Caley, Jensen, **The Leyden and Stockholm Papyri**, s. 3. Söz konusu çiviyazıları, A. L. Oppenheim, **Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia**, New York, The Corning Museum of Glass Monographs, 1970 adlı eserde yayınlanmıştır.

[73] Wouter J. Hanegraaff (Ed.), **Dictionary of Gnosis and Western Esotericism**, Leiden, Brill, 2006, s. 1184. İslâm simyasının önemli isimlerinden mutasavvıf Zünnûn el-Mısrî'nin de İhmîmli ve ''Câbir bin Hayyân'ın tabakasından'' olduğu belirtilir. (Julius Lippert, **Ibn al-Qifti's Tarih al-Hukama**, Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1903, s. 185)

[74] Hanegraaff, **a.g.e.**, s. 1185

[75] A**.y.**

sonucu, eski Yunan ve Doğu bilimlerinin İskenderiye'de açık bir temas içine girmesi oldu: ''İskenderiye döneminin sonlarına doğru İran biliminin yarı efsanevi ustaları Zerdüşt, Hosthanes ve Hystaspes'e atfedilen kitaplar Yunancaya çevrildi ve bu isimler putperestliğin sona ermesine kadar şaşırtıcı bir otoriteye sahip oldu.''[76] Thorndike, Bizans *Geoponica*'sının varlıklar arasında mevcut olduğu düşünülen sempati ve antipatiler hakkında Zerdüşt'e mal edilen bir kitaba atıf yaptığını aktarır ve Zerdüşt'e atfedilen birçok eserin Yeni-Platoncu düşünür Porphyrios'un (234-305) eli altında bulunduğunu belirtir.[77]

Sempati ve antipati teorisi, geç Antik Çağ'daki Yeni-Platoncu evren anlayışında merkez rollerden birini oynar. Yeni-Platoncu bir başka filozof olan Proclus'ta (410-485) mineral, bitki ve hayvanlar arasında var olduğu düşünülen sempati ve antipatiler hakkında açık ifadeler buluruz. Proclus, günedönen (*heliotrope*) ve ayadönen (*selenitrope*) adı verilen bitkilerin güneş ve ayın hareketlerini takip ettiklerini söyler ve bu olguların evrende mevcut sempatilerin birer örneği olduğunu ifade eder.[78] Proclus daha sonra görünüşlerinden dolayı güneş ve ay taşları adı verilen iki taştan bahsederek bunların güneş ve ayı taklit ettiklerini söyler. *Helioselenus* adı verilen üçüncü bir taş ise renkleriyle her iki gök cismini de taklit eder.[79] Sempati ve antipatiler hayvanlar arasında da mevcuttur. Mesela aslan ve horoz arasında antipati vardır: Aslan horozdan korkar ve ona saygı gösterir. Zira güneşsel erdem, horoza aslandan daha çok uyar. Çünkü horoz, ilahiler okuyarak güneşin doğumunu kutlar.[80] Sempati ve antipatiler; mercan, elmas ve yeşimin ise kötü güçlere karşı koruma sağlamasına yol açar.[81]

---

[76] Franz Cumont'dan aktaran: Thorndike, **A History of Magic and Experimental Science**, C. I, s. 296

[77] Thorndike, **a.y.** *Geoponica*'da sempati ve antipatiler konusunda Zerdüşt'e atfedilen bölümler için bkz. aş. s. 39, dn. 27

[78] Marcilio Ficino'nun Latince Proclus çevirisinden aktaran: Thomas Taylor; Iamblichus, **On the Mysteries of the Egyptians, Chaldeans and Assyrians**, Walworth, C. Whittingham, 1821, s. 23'ün açıklayıcı notu, s. 344) Taylor'ın alıntısı Proclus'un (Yunancası kayıp) *De Sacrificio et Magia* adlı eserindendir.

[79] Iamblichus, **a.g.e.**, s. 345

[80] Iamblichus, **a.y.**

[81] **A.g.e.**, s. 346

1.3. İslâm Medeniyetinde Taşlar Hakkındaki Çalışmalar

İslâm medeniyeti, bir din olarak ortaya çıkışının hemen sonrasında gerçekleştirdiği fetihler yoluyla ve yaklaşık iki asırlık bir süre içinde birçok açıdan hem eski Yunan hem İslâm öncesi İran medeniyetlerinin mirasçısı oldu. Bu medeniyetlerde taşlar ve madenler üzerine önemli oranda teorik ve pratik bilgi birikimi mevcuttu. Dolayısıyla İslâm hâkimiyeti altına giren topraklarda taşlar hakkındaki çalışmalar için az çok sağlam bir zemin zaten mevcuttu.

1.3.1. Antik Miras ve Çeviriler

İslâm medeniyetinin mineraloji alanında devraldığı miras, öncelikle madencilik faaliyetleri bakımından göz önüne alınabilir. Dünyanın en eski metalürji bölgelerinden olan ve gümüş madeni bakımından zengin İran ve Afganistan[82] İslâm hâkimiyeti altına girmişti. Batı Arabistan, Mısır, Afrika (özellikle Sudan) ve bazı Doğu İslâm ülkelerinde altın madeni çıkarılan ocaklar, Kıbrıs'ta Antik Çağ'dan beri işletilen bakır madenleri bulunuyordu.[83] İspanya'da ise zengin altın, gümüş, bakır ve demir yatakları vardı.[84]

İslâm medeniyeti, ele geçen bölgelerde önceki devlet geleneklerinin de mirasçısı oldu. Bu noktada en önemli örnek olan eski İran yönetimiyle ilgili olarak Mesûdî (896-956) tarafından aktarılan bir anekdot, (İslâm'ın ortaya çıktığı dönemin hemen öncesine giden bir tarihe ait olması açısından) oldukça ilginçtir:

> Eberviz'in [Perviz: 570 civarı-628] yönetim işlerinde kullandığı dokuz yüzüğü vardı. Bir tanesinin kaşı kırmızı yakuttandı. Üzerine hükümdarın sûreti kazınmış ve çevresine unvanları yazılmıştı. Onunla mektuplar ve siciller mühürlenirdi. İkinci yüzüğün kaşı akikti. Üzerine ''Mutlu Horasan'' (*Horasan hurre*) yazısı nakşedilmişti. Devletin arşivlerinde kullanılırdı. Üçüncü yüzüğün kaşı onikstendi. Üzerine dörtnala giden bir süvari resmi nakşedilmişti. Resmin altına ''sürat'' yazısı kazınmıştı. Gelen mektupların cevapları onunla mühürlenirdi. Dördüncü yüzüğün kaşı gül renkli yakuttandı. Üzerine

[82] Tez, **Madencilik, Metalürji ve Mineralojinin Çileli Tarihi**, s. 47; Donald R. Hill, **Gökyüzü ve Bilim Tarihi: İslam Bilim ve Teknolojisi**, Çeviren ve Yorumlayanlar, Atillâ Bir-Mustafa Kaçar, İstanbul, Boyut Yayınevi, 2011, s. 153
[83] Hill, **a.g.e.**, s. 153-154
[84] Tez, **a.g.e.**, s. 16

> ‘‘Zenginlik sevinç kaynağıdır.’’ yazısı kazınmıştı. Onunla af beratları ve âsilerle günahkârların cezalandırılmasına dair yazılar mühürlenirdi. Beşinci yüzüğün kaşı behramân yakutundandı. Kırmızı rengi bakımından en güzel, en saf ve en soylu olan yakut budur. Üzerinde *hurre* ve *hurrem*, yani sevinç ve mutluluk kelimeleri yazılıydı. Onunla değerli taşlar, hükümdarın hazinesi, elbise ve ziynet deposu mühürlenirdi. Altıncı yüzüğe kartal sûreti kazınmıştı. Dört bir tarafa gönderilen mektuplar onunla mühürlenirdi. Kaşı Çin demirindendi. Yedinci yüzüğe bir sinek resmi kazınmıştı. Onunla yemekler, ilaçlar ve güzel kokular mühürlenirdi. Kaşı panzehir taşındandı. Sekizinci yüzüğün kaşı incidendi ve üzerine bir domuz başı kazınmıştı. Onunla öldürülmesi emredilen kişilerin ve idam mahkûmlarının boynu mühürlenirdi. Dokuzuncu yüzük demirdendi. Hükümdar onu hamama girerken takardı.[85]

Görüldüğü gibi eski İran’ın son demlerinde değerli taşlar, akla gelebilecek her türlü amaçla, gerek devlet güç ve zenginliğinin göstergesi olarak, gerek gizemli özellikleri nedeniyle gerekse simgesel anlamları bakımından kullanıma konu olmaktadır. Yeni İslâm coğrafyasında el altında hazır olarak bulunan bu tür malumatların yanı sıra konu hakkında Antik Çağ boyunca yazılmış eserlere ulaşma imkânı da her zaman mevcuttu. Bu nedenle İslâm medeniyetinde mineraloji hakkındaki ilk sistematik ve teorik çalışmalar, diğer birçok bilimsel faaliyet gibi doğal olarak çevirilerle başlamıştır.

İslâm medeniyetindeki tercüme hareketleri, başlangıçta saf bilimsel ilgilerden çok pratik ihtiyaçlar tarafından belirlenmişti. Dolayısıyla mineraloji alanını ilgilendiren ilk çevirilerin konuyu doğrudan değil tıpla ilgisi bakımından ele alan müfret ilaçlarla ilgili kitaplar olduğunu düşünmek makuldür. Nitekim Abbasi halifesi Me’mun (786-833) döneminde zirveye ulaşan çeviri faaliyetleri sırasında tercüme edilen kitaplar arasında Dioskorides’in *De Materia Medica* ve Galenos’un *Peri Kraseos Kai Dynameos Ton Haplon Pharmakon* adlı eserleri de bulunuyordu.[86] İslâm bilim tarihinde mineralojiyi bir bütün olarak ele alan ilk çeviri ise Aristoteles’e mal edilen *Kitâb’ul-Ahcâr*’dır. Fuat Sezgin, bu kitabın İslâm bilim tarihindeki mineraloji çalışmaları açısından sahip olduğu yer hakkında şunları söylemektedir: ‘‘Bu ve diğer

[85] Maçoudi, **Les Prairies d’Or**, 9 c., Metin ve Çeviri: J. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille, Paris, L’Imprimerie Impériale, C. II, s. 228-230

[86] Galenos’un kitabı, Dioskorides’inki gibi, mineraller ve çeşitli başka maddelerin tıbbî kullanımı hakkındadır. Diğer yandan İslâm medeniyetinde taşlar hakkındaki bilgiler yalnız eski Yunan kanalından gelmemiş, eski İran ve Hint kaynaklı bilgiler de bu konuda önemli bir yekûn tutmuştur. Bunlara taşlar hakkında Araplar arasında mevcut olan pratik bilgileri de eklemek gerekir. Mesela *Kitâb’ul-Ahcâr*’ın Ayasofya nüshasında ‘‘Arap Boncukları’’ (*haraz’ul-Arab*) başlığı altında 16 taşın adı zikredilmektedir. (Bu taşların isimleri için bkz. aş. s. 168, ‘‘Arap Boncukları’’)

pseudo eserler ve Hermetik kitaplar İslâm öncesi ve erken İslâm döneminde Akdeniz bölgesinde yaygındı. Bu eserlerin içeriksel önemi erken fark edilmiş, tercüme edilmiş, gerçek kabul edilerek pseudo isimleri altında alıntılanmıştır.''[87]

1.3.2. Câbir bin Hayyân

İslâm medeniyetinde taşlar hakkında ilk telif çalışmalar,[88] Câbir bin Hayyân (721-815) tarafından üretilmiştir. Bununla birlikte; babası,[89] hocaları ve öğrencilerinin[90] de içinde bulunduğu bir çevrenin varlığını bildiğimizden dolayı Câbir bin Hayyân'ın durumunu tek başına ele almak mümkün değildir. Câbir'in taşlar ve madenler hakkında verdiği bilgiler çeşitli eserlerine dağılmış halde bulunur. Fakat onun konu hakkındaki asıl çalışması *Kitâb'ul-Ahcâr ʿalâ Ra'y Belînâs*'tır. Câbir'in *Kitâb'ul-Hacer* adını taşıyan bir diğer eseri ise doğrudan simyayla ilgilidir.[91] Ayrıca *Kitâb'ul-Kiymân el-Meâdin*, *Kitâb'ul-Cevâhir el-Kebîr*, *Kitâb'ul-Milh*, *Kitâb'ul-Emlâh*, *Kitâbu Telyîn'il-Hıcâra ilâ Mansûr ibni Ahmed el-Bermekî*, *Kitâb'uz-Zümürrüde*, *Kitâb'ul-Akîka*, *Kitâb'ul-Bellûra* [92] gibi (isimlerinden dolayı) taşlar hakkında olduklarını düşündüren, fakat bugüne kadar yayınlanmadıkları için içeriklerini tam olarak bilmediğimiz eserleri vardır.

---

[87] Fuat Sezgin, **İslâm'da Bilim ve Teknik**, Çev. Abdurrahman Aliy, İstanbul, Kültür A.Ş. Yayınları, 2007, C. IV, s. 158

[88] Câbir bin Hayyân'ın eserlerinin yanı sıra Yuhanna bin Mâseveyh (ö. 857) tarafından yazılan *Kitâb'ul-Cevâhir ve Sıfâtihâ ve fî Eyyi Beledin Hiye ve Sıfât'il-Ğavvâsîn ve't-Tüccâr* adlı kitap da İslâm bilim tarihinde mineraloji konusunda yazılmış ilk telif eserlerden biridir. Bu kitapta 28 değerli taş ve madenden söz edilir. (M. Cüneyt Kaya, ''Yuhanna bin Mâseveyh'', DİA, C. 43, 2013, s. 582) *Tuhfe-i Murâdî*'ye göre Yuhanna bin Mâseveyh, Hindistan'daki elmas vadisi konusunda *Kitâb'ul-Ahcâr*'daki hikâyeden söz eder. (Şirvânî, s. 144)

[89] Câbir bin Hayyân'ın babası, isminin de işaret ettiği gibi, muhtemelen eczacıdır. (Fuat Sezgin, **Geschichte des Arabischen Schrifttums**, 15 c., Leiden, E. J. Brill, 1971, C. IV, s. 133)

[90] Bu hocalar arasında; Cafer-i Sâdık (699-765), cahiliye döneminde doğduğu söylenen efsanevi bir şahıs olan Harbî el-Himyerî (Câbir, ondan Himyerî dilini öğrendiğini söyler), Câbir'in er-Râhib olarak zikrettiği biri ve Üzn el-Hımâr el-Mantıkî adında garip isimli bir başkası zikredilir. (Sezgin, **a.g.e.**, s. 134) Üzn el-Hımâr, eşek kulağı demektir. Er-Râhib'in, Halid bin Yezid (ö. 708) gibi, Marianus'un öğrencisi olduğu ifade edilir. (Sezgin, **a.y.**) İbn Nedîm ise Câbir'in üç öğrencisinin adını verir. (İbn Nedîm, **el-Fihrist**, Beyrut, Dâr'ul-Maʿrife; 1978, s. 500)

[91] Taş kelimesi, eski kimyada tekil ve harf-i tarifle kullanıldığında (*el-hacer*) daima simyaya gönderme yapar. Câbir bu konuda *Kitâb'ul-Hacer*'de şöyle demektedir: ''Taş, simyanın (üzerinde işlemlerin gerçekleştirildiği) maddesi ve konusudur. Beksam der ki: Bizim taşımız, bölünmeyen ve parçalara ayrılmayan bir şeydir.'' (Ahmed Ferid el-Mezîdî, **Resâilu Câbir bin Hayyân**, Beyrut, Dâr'ul-Kütüb el-İlmiyye, 2006, s. 87-88)

[92] İbn Nedîm, **a.g.e.**, s. 500-502

Câbir bin Hayyân'ın taşlardan bahseden eserleri tamamen simya bakış açısına yerleşmiştir. Öte yandan *Kitâb'ul-Ahcâr ʿalâ Ra'y Belînâs* ve benzer başlıklı diğer eserlerinde taşlardan ziyade başka konular ele alınır. Zaten Câbir'in çoğu eseri bir konudan başlı başına söz etmez. Nitekim *Kitâb'ul-Ahcâr ʿalâ Ra'y Belînâs*'ta taşların alışılagelmiş anlamda fiziksel ve kimyasal özelliklerinden çok, (taşlar ve madenler üzerinden) varlıklar, sayılar ve harfler ya da dil arasındaki ilişkilerden bahsedilir. Çünkü Câbir'e göre *el-iksîr*, alelâde bir çalışma sonucu üretilemez. Deneysel olarak ya da eski nesillerden gelen tariflerle de bulunamaz. Bu tür iksirler ancak yaklaşık bir değere sahiptir. Halbuki *el-iksir*i üretmek için simyacının sağlam ilkelere dayalı derin bir çalışması gereklidir.[93] Câbir'in eserlerinde sözü uzatmasının ve ilgisiz görünen başka konulardan bahsetmesinin nedeni budur. Diğer yandan Câbir, *Kitâb'ul-Ahcâr*'da verdiği bilgileri *Belînâs*'tan aktardığını söylemesine rağmen, bugün Apollonius'a ait olduğunu bildiğimiz fikirlerle onun sundukları arasında gerçek bir bağ yok gibidir.[94]

Câbir bin Hayyân'ın mineraloji alanında söyledikleri bir simyager olarak daha çok metallerle alakalı olmuştur. Câbir'e göre altın, gümüş, bakır, demir, kurşun ve kalay gibi eriyebilir metaller iki türe ayrılır: Kırmızı ve beyaz. Beyaz olanlar; bir birim sıcaklık, üç birim soğukluk, beş birim kuruluk ve sekiz birim nem içerir. Kırmızı olanlar ise bunun tam tersidir: Bir birim soğukluk, üç birim sıcaklık, beş birim nem ve sekiz birim kuruluk içerirler.[95] Kırmızı ve beyaz renkle simgelenen bu madenler, ateş ve su unsurlarına ya da daha önce sözü geçen kuru ve ıslak ilkelere denk gelmektedir. Bu ilkeler, Câbir tarafından altın ve gümüşün oluşturucu unsurları olarak da kabul edilir.[96] Bu örnek, Câbir'in kimya/simyaya bakışını göstermesi açısından önemlidir. Burada niceliksel bir bakış açısı ve ölçü fikrine doğru yol alan bir girişim vardır. Fakat niceliksel yaklaşım, niteliksel ve çoğu kez sembolik bakış

[93] Sezgin, **Geschichte des Arabischen Schrifttums**, C. IV, s. 138

[94] Bu durumun sebebi, Câbir'in sahte-Apollonius'tan alıntı yapmasıdır. Bu konuda bkz. Syed Nomanul Haq, **Names, Natures and Things: The Alchemist Jabir ibn Hayyan and his Kitab al-Ahjar**, Hollanda, Kluwer Academic Publishers, s. 29-30, 203.

[95] Nomanul Haq, **a.g.e.**, s. 138, 179. Câbir'in ağırlık birimleri, harfler ve çeşitli derecelerle oluşturduğu sistem aslında biraz daha karmaşıktır.

[96] **A.g.e.**, s. 225. Kırmızı ve beyaz taş ayrımı Latin simyasına da geçmiştir. M. Y. Hâşimî, kırmızı ve beyaz iksirlerin metal yüzeylerindeki iyon takasıyla ilgisi olabileceğini söylemektedir. (Aktaran: Nomanul Haq, **a.y.**)

açısından tamamen kopmamıştır. Metallerin hangi derecede ne kadar nitelik içerdiğini gösteren ve gerçekte Çin kökenli büyülü kareden alınan 1:3:5:8 oranı adeta aksiyomatiktir. Câbir, metallerin niçin bu orana uymak zorunda olduğunu açıklamaz.

Câbir'in eserleri, yukarıda verilen bilgilerden görülebileceği gibi bilginin her dalını birbiriyle bağlantılandırmaya çalışan, ama bunu (deyim yerindeyse) engin bir muhayyilenin yedeğinde ve simgesel kıyaslar temelinde yapan bir çabayla yazılmıştır. Bununla birlikte onun eserlerinde son derece pratik unsurlar ve kimya uygulamalarına rastlamak da mümkündür.[97]

1.3.3. Zekeriyya Râzî

Câbir bin Hayyân'ın mirası, hekim ve kimyacı/simyacı Zekeriyya Râzî'nin (865-925) kişiliğinde yeni bir yön kazanır. Onun *Sırr'ul-Esrâr* adlı eseri, simya pratiğini (simyacılarda az rastlanan bir tutumla) son derece düzenli ve berrak biçimde aktarması bakımından dikkat çeker. Bu eserin en titiz ve ayrıntılı bölümlerinden biri ise minerallerin sınıflandırılması hakkındadır. Râzî, bu noktada İslâm bilim tarihinde inorganik maddelerin ciddi anlamdaki ilk sınıflandırılma çabasını temsil eder.

Râzî, kimyada kullanılan maddeleri önce mineral, bitkisel ve hayvansal olarak üçe ayırır.[98] Daha sonra mineralleri altı çeşit olarak sınıflandırır: Ruhlar, cesetler, taşlar, vitriyoller (*zâcât*), borakslar ve tuzlar. Ruhlar; kükürt, civa, nişadır ve arsenik olmak üzere uçucu maddelerdir. Cesetler, simyada kullanılan yedi madene verilen isimdir. Bunlar; altın, gümüş, demir, bakır, kurşun, siyah kurşun ve Çin demiridir.[99] Râzî, taşlar adı altında on üç taş sayar.[100] Vitriyoller; renklerine göre yeşil (*kalkand*), beyaz (*kalkadîs*), sarı (*kalkatâr*) ve kırmızı (*Sûrî*) vitriyol ile şaptır. Râzî, yeşil vitriyolun kunduracılar ve kumaş boyacıları tarafından kullanıldığını söyler. [101] Borakslar;

[97] Bu konuda bkz. Ahmad Y. al-Hassan, ''Industrial Chemistry in Kitab al-Khawass al-Kabir (The Great Book of Properties) of Jabir ibn Hayyan'', **Studies in al-Kimya': Critical Issues in Latin and Arabic Alchemy and Chemistry** içinde, s. 145-191, Zürich, Georg Olms Verlag, 2009

[98] Râzî'nin kimyada kullanılan maddelerin sınıflandırmasına hayvansal maddeleri de dahil etmesi İslâm simyasının genel bir özelliğidir. Bu tutumun Câbir'deki kökleri için bkz. aş. s. 116, dn. 10. Kimyada kullanılan hayvansal kökenli maddeler için bkz. aş. s. 121

[99] Yedi maden ve Çin demiri hakkında bkz. aş. s. 135

[100] Julius Ruska, **Al-Razi's Buch Geheimnis der Geheimnisse**, Berlin, Verlag von Julius Springer, 1937, s. 84

[101] Ruska, **a.g.e.**, s. 87

ekmek boraksı,[102] kuyumcu boraksı,[103] *zerâvendî* boraksı, söğüt boraksı, tenkâr ve sodadır (*natron*). Tuzlar başlığı altında ise çeşitli tattaki tuzlar, kuyumcuların kullandığı bir tuz çeşidi, soda, sönmemiş kireç, bitki külü (potas), idrar tuzu, pişirilmiş yumurta gibi kokan bir tuz ve son olarak mat, sert ve siyah tanelerden oluşan, yağ kokulu petrol (*neft*) tuzu yer alır.[104]

Görüldüğü gibi Râzî'nin sınıflandırması, simya/kimya ve minerallerin pratik kullanımı temelinde yapılmıştır. Minerallerin sınıflandırılması, bilim tarihi boyunca her zaman problemli bir konu olmuştur. Zira (Oldroyd'un dikkat çektiği gibi) sınıflandırmanın temeli olan cins ve tür kavramları aslında biyolojiye aittir.[105] Dolayısıyla bu kavramlar, tür ve birey ayrımının çok bulanık olduğu cansız nesnelere uygulanamaz. Bu nedenle minerallerin sınıflandırılmasında (Aristoteles'in yaptığı gibi) mantıksal/kıyasî yönteme ya da onların pratik kullanımına dayalı bir yola başvurmak kaçınılmazdır. Râzî, Aristoteles-Galenos çizgisine muhalif bir isim olarak bu noktada simya/kimya ve klinik tıbbın sağladığı pratik temelde hareket etmeyi seçmiştir.

1.3.4. İhvân-ı Safâ

10. yüzyılda ortaya çıkan gizli bir topluluk olan İhvân-ı Safâ, *Risâleler* adı verilen dört ciltlik bir bilimler ansiklopedisi yazmıştı. Kendilerine ''halkın eğitilmesi'' gibi bir misyon seçtikleri anlaşılan bu topluluk, ele aldıkları konuları amaçlanan hedef doğrultusunda son derece anlaşılır bir tarzda sunmalarıyla öne çıkar.

Risalelerin ''Madenlerin Oluşumunun Açıklamasına Dair'' başlıklı 19. bölümü, diğer risaleler gibi, konu hakkında özet ve toplu bir bakış sunar. Ayrıca klasik

[102] Julius Ruska'nın İbn Vefîd ve İbn Baytar'dan aktardığına göre ekmek boraksı, Kahire'deki fırıncıların kahverengi, sert ve parlak bir kabuk elde etmek için fırına vermeden önce ekmeğin yüzeyine sürdükleri sulandırılmış borakstır. Ruska bu uygulamayı kendi zamanındaki potas kullanımına benzetmektedir. (Ruska, **Al-Razi's Buch Geheimnis der Geheimnisse**, s. 47) Günümüzde bu amaç için kaynar suyla karıştırılmış un kullanılmaktadır.

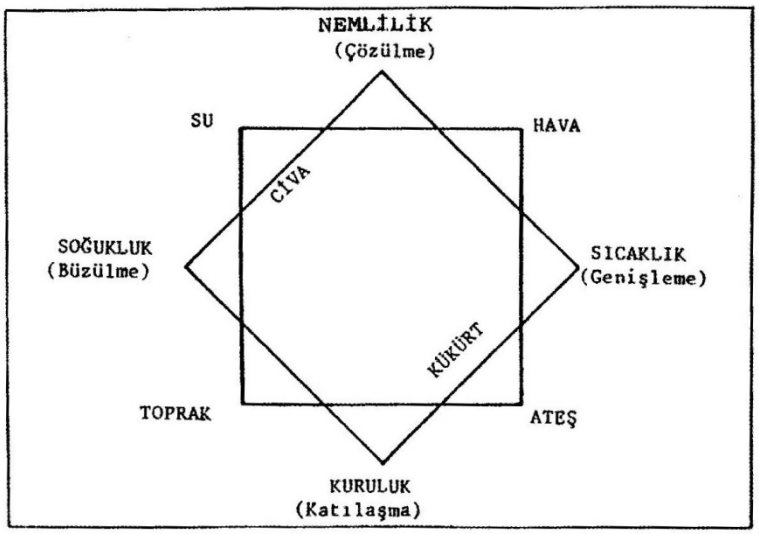
[103] Boraksa kuyumcu lehimi denir. Saf altın dışındaki metaller lehimlenirken yüzeyin ısıtılması sırasında meydana gelen oksitlenme kaynak yapmayı engeller. Bunu gidermek için katı lehimlemede boraks, yumuşak lehimlemede nişadır kullanılır. Boraks, metal oksitlerini karışık boratlar (bor asidi ile bir oksidin birleşmesinden oluşan tuz) haline getirerek çözer. (Altan Türe, M. Yılmaz Savaşçın, **Kuyumculuğun Doğuşu**, İstanbul, GOLDAŞ Kültür Yayınları, s. 56; Zeki Tez, **Bilimde ve Sanayide Kimya Tarihi**, 2. bs., İstanbul, Nobel Yayın-Dağıtım, s. 114)

[104] Ruska, **a.g.e.**, s. 84, 89-90

[105] Oldroyd, **İnsan Düşüncesinde Yerküre**, s. 292

cevhernâmelerden farklı olarak bu risale, konuya önemli bir katkı sağlayarak jeolojik teorileri de kendi yaklaşımı içine katar. 19. risalenin bir başka özelliği, burada verilen bilgilerin önemli kısmının *Kitâb'ul-Ahcâr* kaynaklı olması, hatta yer yer *Kitâb'ul-Ahcâr*'daki fikirlerin açıklama ve yorumu mahiyeti taşımasıdır.

Zekeriya Râzî, mineralleri daha çok pratik ve kimyevî kullanımları temelinde sınıflandırıyordu. İhvân-ı Safâ'daki ilgi ise onların oluşum teorisine dönüktür. 19. risale, konuyla ilgili olarak simyadaki kükürt-civa teorisinin açık bir anlatımını verir. Şekil 1'de İslâm simyasına göre kükürt ve civanın dört unsur ve niteliklerle ilişkisi ve bu ilişki sonucu onlardan nasıl türediği görülmektedir. Şekle göre kükürt ve civa, karşılıklı olarak ateş ve suya denk gelir ve madenler arasında onların rolünü oynar. Bu açıklama, Aristoteles'in minerallerin buharlı (suyla ilgili) ya da dumanlı (ateşle ilgili) tütme sonucu oluştuğu teorisiyle uyumludur.

Şekil 1.[106] İslâm simyasında kükürt ve civanın unsurlar ve niteliklerle ilişkisi

Kükürt-civa teorisine göre bütün metaller, kükürt ve civanın belli oranlardaki karışımlarından meydana gelir. Karışım mükemmel biçimde dengeli olduğunda, kükürt, civanın nemini emerek onu kurutur. Böylece altın oluşur. Fakat kükürt-civa karışımı, olgunlaşmadan önce soğuktan etkilenirse, katılaşır. Böylece gümüş oluşur. Karışım sıcaktan etkilenince kırmızı bakır meydana gelir. Kükürt ve civa,

[106] Görsel kaynağı: Tez, **Bilimde ve Sanayide Kimya Tarihi**, s. 98

birleşmeden önce soğuktan etkilenirse, beyaz kurşun meydana gelir. Karışım, olgunlaşmadan önce soğuktan etkilenir ve toprağa ait parçalar fazla olursa, bu sefer demir oluşur. Civa fazla, kükürt az, sıcaklık ise zayıf olursa, siyah kurşun meydana gelir. Sıcaklık dağılır ve karışımı yakarsa, rastık taşı oluşur.[107]

Kükürt-civa teorisinin berrak bir anlatımı olan bu fikirler, İhvân-Safâ'dan sonraki yüzyıllarda da kimya/simya alanında minerallerin oluşumuyla ilgili olarak temel olmayı sürdürecek ve bu teori ancak 18. yüzyılda Lavoisier'nin (1743-1794) bazı elementleri ayrıştırmayı başarmasıyla sona erecektir.

1.3.5. İbn Sînâ

Orta Çağ Avrupa'sında Aristoteles'in *Meteoroloji* adlı eserinin dördüncü kitabının sonuna *Liber de Mineralibus Aristotelis* başlıklı Latince bir bölüm eklenmişti. Modern dönemlerde E. J. Holmyard ve D. C. Mandeville, Aristoteles adıyla dolaşan söz konusu kısmın İbn Sînâ'nın (980-1037) *Şifâ* adlı büyük eserinin bazı bölümlerinden yapılmış çeviriler olduğunu ortaya koymuşlardır.[108] *Şifâ*'dan alınan bu parçalarda mineraller ve dağların oluşumu ile minerallerin dört sınıfı konularından bahsedilir. Holmyard ve Mandeville, söz konusu bölümlerin *Şifâ*'nın *Fizik* adlı kitabında 5. fennin 2. makalesinin 1. ve 4. kesimlerinden yapılmış çeviriler olduğunu göstermişlerdir.[109]

Günümüzde bilim tarihçileri, İbn Sînâ'nın mineraloji ve jeoloji hakkındaki görüşlerini Holmyard ve Mandeville'in söz konusu çalışması sayesinde tanımaktadır.[110] İbn Sînâ, *Şifâ*'da önce minerallerin ve dağların oluşumunu ele alır. Dağ oluşumundan söz ederken, taşların kilin sertleşmesi ya da sulu parçaların

---

[107] İhvân-ı Safâ, **İhvân-ı Safâ Risâlelerinin Ondokuzuncu Risâlesi: Madenlerin Oluşumunun Açıklamasına Dair**, **İhvân-ı Safâ Risâleleri** C. II içinde, s. 75-102, Çev. Ali Avcu, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2013, s. 88. Kükürt-civa teorisinin Kazvînî'deki anlatımı için bkz. Wüstenfeld, **El-Cazwini's Kosmographie**, 2 c., 1848-1849, C. I: **Kitâbu Acâyib'il-Mahlûkât: Die Wunder der Schöpfung; Göttingen**, Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, 1849, s. 204-205

[108] E. J. Holmyard, D. C. Mandeville, **Avicennae De Congelatione et conglutinatione lapidum** (Being Sections of the Kitâb al-Shifâ: The Latin and Arabic Text Edited With An English Translation), Paris, Librairie Orientaliste, 1927, s. V-VI ve s. 1

[109] Holmyard, Mandeville, **a.g.e.**, s. 9

[110] Diğer taraftan İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eserinin ikinci cildinde minerallerin tıbbî kullanımından bahseden bölümler vardır. İbn Sînâ'nın bu konudaki bilgilerinin önemli kısmı Dioskorides ve Galenos'tan gelir.

donmasıyla oluştuğunu söyler ve çocukluğunda Ceyhun (Amuderya) ırmağının kıyısında insanların başlarını yıkamak için kullandığı killerin 23 yıl içinde yumuşak taşa dönüştüğünü gözlemlediğini belirtir.[111] İbn Sînâ, daha sonra dağ yükseltilerinin oluşumunu anlatmaya geçer[112] ve bu sırada ‘‘hayvan ve bitkilerin taşlaşması’’ şeklinde fosillerden de bahseder.[113]

İbn Sînâ, mineraloji konusunda ise mantıksal/kıyasî yönteme dayalı olan sınıflandırma üzerinde durur. Onun sınıflandırmasına göre mineraller; (erimeyen) taşlar, (eriyen) metaller, (suda çözünmeyen) kükürtler ve (suda çözünen) tuzlar olmak üzere dört çeşittir. [114] Bu dört sınıfın ilk ikisinin Aristoteles'in *Meteoroloji*'siyle ortak olduğunu ve sınıflandırmanın genel olarak minerallerin ateş ve suya karşı davranışlarına göre yapıldığını görmek kolaydır. Bu nokta, İbn Sînâ sınıflandırmasının mantıksal/kıyasî temelidir. İbn Sînâ'ya göre, dövülebilir maddeler (madenler) aynı zamanda eritilebilirdir. Dövülemeyen maddeler (taşlar) ise sadece zorlukla yumuşatılır. İbn Sînâ, kükürtlerin suda çözünmemelerinin sebebini onların yağlı olmaları olarak gösterir. Dövülebilen maddelerin temelinde ise civa vardır.[115] Şap ve nişadır, tuzlar sınıfına girer. Vitriyoller ise tuzlu, kükürtlü ve taşlı ilkelerden oluşur ve ayrıca bazı eriyebilir metallerin özelliğine sahiptir.[116]

İbn Sînâ, kükürt ve civadan daha ayrıntılı bahsettikten sonra[117] simya hakkında açıklamalarda bulunur ve simyanın doğal nitelikleri üretemeyeceğini söyler: Simyacılar türlerde gerçek bir değişiklik yapamazlar. Ancak (çeşitli kimyasal tekniklerle boyama yoluyla) altın veya gümüşe benzer iyi taklitler üretmeleri mümkündür.[118]

---

[111] Holmyard, Mandeville, **Avicennae De Congelatione et conglutinatione lapidum**, s. 18-19. İbn Sînâ, Karakurum Dağları'nın Özbekistan kısmında da jeolojik gözlemlerde bulunmuştur. Bu konuda bkz. Munim M. al-Rawi, ‘‘Geology and Mineralogy’’, **Science and Technology in Islam (Part I: The Exact and Natural Sciences)** içinde; Ed. A. Y. al-Hassan, Beyrut, UNESCO Publishing, 2001, s. 411-415

[112] Holmyard, Mandeville, **a.g.e.**, s. 26-32

[113] **A.g.e.**, s. 28. Fosiller konusunda ayrıca bkz. **a.g.e.**, s. 22

[114] **A.g.e.**, , s. 33-34

[115] **A.g.e.**, s. 34

[116] **A.g.e.**, s. 36

[117] **A.g.e.**, s. 36-39

[118] **A.g.e.**, s. 40-41

1.3.6. Ebu Reyhân el-Bîrûnî

İbn Sinâ ile aynı dönemde yaşayan Bîrûnî (973-1048), taşlar hakkındaki pratik bilgilerle İbn Sînâ'ya nazaran daha çok ilgilenmiş ve konuya dair teorik ilgisi de İbn Sînâ'nınkinden çok farklı bir yön taşımıştır. Bîrûnî, mineraloji alanında iki eser kaleme aldı. Bunlardan ilki *Kitâb'ul-Cemâhir fî-Maʿrifet'il-Cevâhir* adını taşımaktadır.[119] Bîrûnî'nin bu eseri, taşlar hakkındaki bilgi kadar konunun kültür tarihi açısından da önemlidir. Çünkü Bîrûnî, tıpkı Dineverî gibi, ele aldığı doğa bilimlerini tarih, etimoloji vb. açısından ve kültür tarihi yönünden inceleme alışkanlığına sahiptir. Bîrûnî, bu kitabı iki eseri başlangıç noktası alarak yazmıştır: Kindî'nin (801-873) günümüze ulaşmayan *Risâle fî Envâ'il-Cevâhir ve'l-Eşbâh* adlı eseri ve Nasr bin Yakub ed-Dineverî el-Kâtib'in (Kindî'nin tekrarı mahiyetinde olan) konu hakkındaki kısa bir Farsça eseri.[120]

Fakat Bîrûnî'nin mineraloji alanında çığır açan asıl eseri, *en-Niseb elletî beyn'el-Filizzât ve'l-Cevâhir fî'l-Hacm* adlı kısa çalışmasıdır. Bu çalışmayla birlikte mineraloji konusunda eski Yunan'dan beri süregelen klasik yaklaşımı sona erdirecek adımın atıldığını söyleyebiliriz. Zira bu eserde farklı taş ve madenlerin özgül ağırlıklarının hesaplanması, genelgeçer nitel tasvirlerden[121] niceliksel ölçme ve tanımlamaya doğru atılan devrimci bir adımdı. Minerallerin Bîrûnî'ye kadarki sınıflandırılma çabaları daima renk, sertlik, tat ve koku gibi niteliksel ölçütlere bağlı kalmıştı. Bu nedenle onun dereceli bir kaptan su taşırma yöntemiyle çeşitli maden ve minerallerin özgül ağırlıklarını hesaplaması, aynı türden olan minerallerin tespiti için

[119] Bîrûnî, **Kitab'ul-Cemâhir fi Maʿrifet'il-Cevâhi**r, Matbaatu Cemiyyeti Dâr'il-Meârif el-Usmâniyye, Haydarabad, H. 1355 (M. 1936)

[120] Muhammed Yahya el-Hâşimî, ''el-Mesâdir el-Fârisiyye li-Kitâb'il-Cemâhir fî Maʿrifet'il-Cevâhir li'l-Bîrûnî'', **ed-Dirâsât el-Edebiyye**, Fasikül 2-3, s. 58-65, Beyrut, s. 59. Kindî'nin es-Sabbah el-Cevherî adında bir dedesi olduğunu ve bu kişinin değerli taşlar satın alması için [Harun] er-Reşîd tarafından Serendib'e (Sri Lanka) yollandığını öğreniyoruz. (Muhammed Yahya el-Hâşimî, ''el-Mesâdir el-Hindiyye li-Kütüb'il-Ahcâr el-Arabiyye'', **Sikafet'ul-Hind**, 12,3/1961, s. 100-115, New Delhi, s. 103)

[121] Niteliksel tarifin dezavantajı, aynı türden olmayan taşların birbirine karıştırılmasını kolaylaştırmasıdır. Bu nedenle Antik ve Orta çağlarda aynı adı taşıyan minerallerin teşhisinde bile her zaman belli oranda karışıklıklar vardı. Bîrûnî, bu tür bilgi karmaşalarına karşı kişisel olarak oldukça duyarlıydı. (Mesela Yunanca eserlerin Arapça tercümelerinde rastlanan terminolojik karışıklıklar konusundaki şikâyeti için bkz. Bîrûnî, **Kitâb'us-Saydana fi't-Tıbb**, Çev. Esin Kâhya, Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011, s. 37) Onun minerallerin teşhisi ve birbirinden ayırt edilmesi için geliştirdiği yöntem bu açıdan da anlamlıdır.

geliştirilmiş çok önemli bir çabadır. Fuat Sezgin, çalışma ilkesi çok önceden Arkhimedes (M.Ö. 287-212) tarafından bulunan bu uygulamanın eski Yunan'da sayısal anlamda kullanılmadığına dikkat çeker.[122] Sonuç olarak Bîrûnî'nin taşlar hakkındaki bu kısa çalışması, taşıdığı niyet ve hedeflediği yön bakımından İslâm bilim tarihindeki zirvelerden birini teşkil eder.[123]

1.3.7. Zekeriya Muhammed Kazvînî

İslâm medeniyetinde mineraloji hakkındaki bilgilerin görünümü, Kazvînî'yle (1202-1283) birlikte, eğitimsiz insanlar nezdinde çok ilgi çekici ve merak uyandırıcı kozmolojik bir çerçeve içine çekilerek neredeyse bambaşka bir yön kazanır. Bu nedenle Kazvînî, doğa bilimleri alanında saf anlamda bilimsel ilgilerle hareket etmemiş olmasına rağmen çok tanınan bir yazar olmuştur.

Ona ait *Acâyib'ul-Mahlûkât*'ın taşlarla ilgili kısmındaki bilgilerin çok büyük bölümü, *Kitâb'ul-Ahcâr*'la aynı kaynaktan gelir. Bu nedenle Kazvînî, sahte-Aristoteles'ten bol bol alıntı yapar: *Acâyib'ul-Mahlûkât*'ta bahsedilen 157 taşın yaklaşık beşte dördünden Aristoteles'e atıfla söz edilir.[124] Diğer yandan taşlar hakkında Aristoteles'e mal edilen bilgiler, İslâm medeniyetinde *Kitâb'ul-Ahcâr*'dan çok *Acâyib'ul-Mahlûkât*'ta yer aldığı şekliyle tanınmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri, Kazvînî'nin eserinin (bitkiler ve hayvanları da kapsayacak şekilde) daha geniş olması ve bundan dolayı daha çok ilgi çekmesidir. Ayrıca Kazvînî'nin eserine göz atıldığında onun sahte-Aristoteles dışında (benzer yapıda) başka kaynaklardan da yararlandığı anlaşılmaktadır. Süleyman Peygamber'le ilgili olarak söz ettiği *sâmûr* adlı bir taş[125] ve Türklerin ülkesinde bulunduğu söylenen yağmur taşından[126] bahsettiği bölümler bu durumun göstergesidir.

---

[122] Sezgin, **İslâm'da Bilim ve Teknik**, C. V, s. 9. Bîrûnî'nin çeşitli minerallerin özgül ağırlıklarını belirleme yönündeki çalışmasının ayrıntıları için bkz. **A.g.e.**, s. 9-11

[123] Bîrûnî, mineralleri farmakoloji açısından ele alan bölümlerin bulunduğu bir eser de kaleme almıştır. Bu eser, daha önce sözü geçen *Kitâb'us-Saydana fi't-Tıbb*'dır.

[124] Wüstenfeld, **El-Cazwini's Kosmographie**, C. I, s. 205-245

[125] Wüstenfeld, **a.g.e.**, s. 218. Süleyman Peygamber'le ilgili birtakım hikâyelerin (tıpkı İskender hikâyeleri gibi) bazı taşlar hakkında yarı efsanevi bilgiler içerdiği anlaşılmaktadır.

[126] **A.g.e.**, s. 221. Yağmur taşı hakkında bkz. aş. s. 138

Mineralojiye dair içeriğinin *Kitâb'ul-Ahcâr*'la çok büyük oranda ortak olması nedeniyle Kazvînî'nin eserini genel hatlarıyla tanıtmak yerine,[127] bu içeriğe yön ve anlam veren güdüleri açıklamaya çalışmak daha uygun olacaktır. Orta Çağ'da doğaya yönelik gizem ve olağanüstülük içeren bakış açısının köklerini anlamaya çalışmak bu tezin içeriğiyle de örtüşecektir. Bu noktada özellikle bahsedilmesi gereken, Kazvînî'nin (mineraller âleminin de bir parçası olduğu) ''*acâib ve garâib*''den kastının ne olduğudur. Kitabının girişindeki sözleri, bunun anlamını pek güzel açıklamaktadır:

> Allah Teâlâ'nın yarattığı varlıklarda gözlenen sanatın harikaları (*acâib*) ile örneksiz olarak yaratmasındaki eşsizliğin araştırılmasına düşkündüm. Her türlü eksiklikten münezzeh olan Allah'ın dediği gibi: ''Üstlerindeki göğe bakmadılar mı, onu nasıl yaptık, süsledik, hiçbir çatlağı yoktur.''[128] Bu âyette bakmaktan (*nazar*) kasıt gözü gökyüzüne çevirmek değildir. Şüphesiz hayvanlar da bunu yapar. Oysa göğe baktığı zaman mavilikten, yeryüzüne baktığında toz topraktan başka şey görmeyen, hayvanlarla aynı seviyededir. /…/ Aksine bakmaktan kasıt, (hakikatlerinin kendisine zâhir olması için) akledilirleri tefekkür etmek, duyuları incelemek, onların hikmet ve gereklerini araştırmaktır. Çünkü bu, dünyevî lezzetlere ve uhrevî saadete sebeptir. Bunun için peygamber aleyhisselâm şöyle demiştir: ''Allah'ım, bana eşyanın hakikatini göster.'' /…/ Akledilirleri tefekkür ise ahlakını güzelleştirip nefsini terbiye ettikten sonra riyazî ilimlerde tecrübe kazanan kişiden başkası için hâsıl olmaz. İşte o zaman kişinin basiret gözü açılır ve her şeye hayret (*ucb*) nazarıyla bakar. O kadar ki gördüğü şeylerin bir kısmını dahi zikretmekten aciz kalır.[129]

Kazvînî'nin araştırmasını harekete geçiren güdüler bunlardır. Dolayısıyla Kazvînî, eserlerinde doğru bilgilere yer verdiği gibi (kısmen doğaya yönelik canlı bir ilgi oluşturmak için, kısmen de ansiklopedik maksatlar doğrultusunda) efsanevî ve gizemli şeylerden söz etmeyi de gerekli bulmuştur. Ayrıca onun *Acâyib'ul-Mahlûkât*'ta bilim adamları topluluğundan ziyade halk kitlesini muhatap aldığını düşünebiliriz. Şüphesiz o dönemlerde bunun en etkili yollarından biri, (Kazvînî'nin yaptığı gibi) kozmolojiden popüler bir tarzda söz etmek olacaktır.

1.3.8. Şirvânî

Osmanlı Devleti, birçok alanda olduğu gibi mineraloji sahasında da kendisinden önceki İslâm medeniyetinin devamcısı olmuştur. Fakat son derece uzun bir dönem ve

[127] Tezin çeviri ve açıklamalar bölümünde bu konuda yeri geldikçe bilgi verilmiştir.
[128] Kaf Sûresi, 50:6
[129] Wüstenfeld, **El-Cazwini's Kosmographie**, C. I, s. 3-4

çok geniş bir alanı kapsayan bu medeniyetin bilim tarihi açısından bugüne kadar hakkıyla incelendiği söylenemez. Dolayısıyla cevhernâme türündeki eserlerin ortaya konmasında Osmanlı medeniyeti sırasında ortaya çıkan bir yön ve tutum değişiminin olup olmadığını tam olarak bilmemekteyiz. Bu nedenle Osmanlı dönemi, mineraloji açısından tezimizde yalnızca Şirvânî'nin (14. yüzyılın sonu-15. yüzyılın başı) *Tuhfe-i Murâdî*'si tarafından temsil edilecektir. Zira bu kitap, taşlar hakkında klasik Osmanlı medeniyetinde yazılmış en önemli eserlerden biridir.

Şirvânî'nin değerli taşlar konusundaki ilk eseri olan *Cevhernâme*, Tîfâşî'nin (1184-1253) *Ezhâr'ul-Efkâr* isimli eserinin kısmen genişletilmiş bir çevirisidir.[130] Şirvânî, bu eserin girişinde ''Müslümanların kalpazanlar tarafından kandırıldığını, bu yüzden de bir cevhernâmeye ihtiyaç olduğunu'' belirterek kitabı yazma gerekçesini açıklar.[131] Şirvânî, 1427 yılında tamamladığı bu çeviriyi iki yıl sonra daha da genişleterek *Tuhfe-i Murâdî* adıyla Osmanlı hükümdarı II. Murad'a (1404-1451) sunmuştur.[132] *Tuhfe-i Murâdî*, hacmi ve önceki yazarlardan yapılan alıntıların bolluğu bakımından dikkat çeker.

Tuhfe-i Murâdî'nin içeriği incelendiğinde bu kitabın İslâm medeniyetinde taşlar hakkındaki bilgilerin iyi bir derlemesi mahiyetinde olduğu görülür. Bu nedenle *Kitâb'ul-Ahcâr*'dan başlayarak kendi yazıldığı döneme kadar ortaya konan birçok bilgiyi içerir. Mesela kitabın en başındaki inci bahsi, Belînâs ve Aristoteles'e atfedilen bilgilerle başlar. Şirvânî daha sonra (Tifâşî'yi kaynak göstererek) Mesûdî'nin (896-956) inci avı hakkında verdiği bilgileri aktarır. Konu, incinin bulunduğu yerler, çeşitleri ve Nasıruddin Tûsî'nin (1201-1274) farklı inci türlerinin değeri hakkındaki açıklamalarıyla devam eder. Sonra onlarca inci çeşidinin adı, tasviri ve bunların birbirinden nasıl ayırt edildiğinden bahsedilir. İncinin tıbbî

[130] Tifâşî'nin içinde 25 taştan bahsettiği kitabı, Beylek el-Kıpçâkî'nin *Kenz'ut-Ticâr fî Ma'rifet'il-Ahcâr* ve İbn Ekfânî'nin *Nuhab'uz-Zehâir fî Ma'rifet'il-Cevâhir* adlı cevhernâmelerine de kaynaklık etmiştir. (Kasım Kırbıyık, ''Tîfâşî'', **DİA**, C. 41, 2012, s. 149)

[131] ''Taklîd ile alurlardı, satarlardı ve bazı kallâblara bu hal malum olmuşdı. Çobansuz koyuna girü kurt bigi Müsülmânlar arasına girmişlerdi. Zağal ve yaramaz taşları eyü ve hâlis cevâhirler sûretinde dürlü dürlü hileler ile telbîs iderler, bilmez Müsülmanlara hâlis cevherdir diyü çok bahâlara satarlardı. Alan dervîş mağbûn olurdı ve ben fakîr bu hallere muttalî olurdum, gereğince incinürdüm, dirdüm: Kâşki bu fende bir Türkî kitâb-ı cevhernâme olaydı kim ol kitâbda cevherün eyüsin ve yatlusın ve hâssın ve zağalın nişânlarıyla bildürmişler olaydı. '' (Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî** (İnceleme-Metin-Dizin), Haz. Mustafa Argunşah, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999 s. 12-13)

[132] Şirvânî, **a.g.e.**, s. 39

faydalarının anlatıldığı kısımdan sonra, inciyi saklama ve koruma yolları ile görünüşü ve rengi bozulan inciyi eski haline getirmek için uygulanacak yöntemlerden söz edilir.[133] Bütün bu bilgilere göz atıldığında *Kitâb'ul-Ahcâr* ile *Tuhfe-i Murâdî*'nin yazıldığı dönem arasında taşlar hakkında muazzam miktarda gözlem ve tecrübe birikiminin oluştuğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan *Tuhfe-i Murâdî*'de değerli taşlar daha ağır basar ve metalürjiden çok az bahsedilir. Simya/kimyada kullanılan madde ve minerallerden de kendisinden önceki cevhernâmelere nazaran daha az söz edilir ve kitabın en büyük özelliğinin içerdiği pratik bilgilerin bolluğunda olduğu görülür. Şirvânî'nin kitabı taşlardan sonra cinsel gücü artıran balıklar ve güzel kokularla devam eder.[134]

[133] Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 77-101
[134] Şirvânî, **a.g.e.**, s. 210-256

2. *KİTÂB'UL-AHCÂR* ve BİLİM TARİHİNDEKİ YERİ

Antik Çağ ve İslâm medeniyetlerinde taşlar hakkında yapılan belli başlı çalışmaların kısa bir tarihçesini gördükten sonra, bu tezin asıl konusu olan *Kitâb'ul-Ahcâr*'ı tanıtmak ve değerlendirmek istiyoruz. Bu bölümde *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın yazarı, Arapça çevirmeni ve müfessirinin kimler olduğuna dair problemler ile kitabın bilim tarihindeki yeri ele alınacaktır.

2.1. *Kitâb'ul-Ahcâr*

2.1.1. Müellif

Kitâb'ul-Ahcâr'ın gerek girişinde belirtilen gerek içindeki farklı yerlerde anılan müellif ismi, Aristoteles'tir. O kadar ki kitabın bazı yerlerinde Aristoteles'in kendi ağzından (birinci şahıs zamiriyle) ifade edilen cümleler bulunur. Gizemci ve simyaya dayalı içeriği nedeniyle, felsefe ve bilim tarihçileri tarafından böyle bir şeyin gerçekliğine dair pek çok itiraz dile getirilmiş olsa da, kitabın İslâm dünyasında en başından beri Aristoteles adıyla dolaşımda olduğuna dair herhangi bir şüphe ya da karışıklık söz konusu değildir. Diğer yandan *Kitâb'ul-Ahcâr* Aristoteles'e aidiyeti şüpheli olan tek eser değildir. Bilim tarihinde *Bitkiler Üzerine*, *Dünya Üzerine*, *İşitilmiş Harika Şeyler Üzerine* ve (ilm-i firase konulu) *Fizyognomi* gibi bir dizi başka eser daha Aristoteles'e nispet edilmiştir.[1]

2.1.2. Eser

Bugün elimizde çeşitli Arapça yazmaları bulunan[2] ve Aristoteles'le doğrudan veya dolaylı ilişkisi tartışmalı olan *Kitâb'ul-Ahcâr*, ele aldığı konular itibariyle bir petroloji, metalürji, mineraloji, simya, kimya, farmasötik kimya ve hatta yer yer büyüsel tedavi kitabıdır. Fakat bütün bu alanlar içinde merkez yeri simya ve tıp tutar. Kitapta taş adıyla anılan 70'ten fazla inorganik ve organik maddenin oluşumu,

[1] Bütün bu ''sahte-Aristotelesçi'' literatür için bkz. Francis E. Peters, **Aristoteles Arabus: The Oriental Translations and Commentaries on the Aristotelian Corpus**, Leiden, E. J. Brill, 1968, özellikle ''Pseudepigraphica in the Oriental Tradition'' başlıklı bölüm; Thorndike, ''The Latin Pseudo-Aristotle and Medieval Occult Science'', **The Journal of English and Germanic Philology**, C. 21, 1922, s. 229-258

[2] Söz konusu elyazmaları için bkz. Sezgin, **Geschichte des Arabischen Schrifttums**, C. IV, s. 103

özellikleri, tıbbî etkileri gibi konular ağırlıklı olarak simya ve tıp bakış açılarıyla anlatılır. Aslında *Kitâb'ul-Ahcâr*, bütün bu içeriği kendisinde topladığını söyleyebileceğimiz bir sıfatla (Kazvînî'nin *Acâyib'ul-Mahlûkât*'ı gibi) daha çok bir kozmoloji kitabıdır. Ondan ayrıldığı nokta ise *Acâyib'ul-Mahlûkat*'ın nebâtât ve hayvanât âlemlerini de kapsamasına rağmen *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın kozmolojinin sadece cemâdâtla ilgili kısmını içermesidir.

2.1.3. Mütercim

*Kitâb'ul-Ahcâr'*ın yazarı konusundaki belirsizlik, kitabı Arapçaya çeviren kişi için de söz konusudur. Görünüşe göre kitap Arapçaya Lûkâ bin İsrâfiyûn adını taşıyan biri tarafından çevrilmiştir. Fakat mevcut bilgilerimize göre bu isimde bir kişi yaşamamıştır. Bu nedenle *Kitâb'ul-Ahcâr'*ın (eğer var olduysa Περί Λίθον adını taşıması gereken) orijinal metninin yazıldığı tarih konusunda olduğu gibi Arapçaya çevrildiği tarih konusunda da net bir bilgi sahibi olmamızın önü tıkanmış olmaktadır. Şayet *Kitâb'ul-Ahcâr* Arapçaya Yunanca ya da Süryaniceden tercüme edilmiş ve İslâm medeniyetinde taşlar hakkında yazılmış ilk eserlerden biri ise, bu tarih Abbasiler dönemindeki çeviri faaliyetlerinin ortalarına (yaklaşık 9. yüzyıl) yerleşmelidir. Fakat (yazarlık problemi gibi) bu konuyu ele almayı da kitabın özgünlüğünün tartışılacağı bölüme ertelemek daha uygun olacaktır.

2.1.4. Müfessir

Kitâb'ul-Ahcâr konusunda bir başka problem, kitapta bir müfessirin bahsinin geçmesi ve onun kimliği hakkındadır. Söz konusu müfessirden kitabın daha ilk cümlesinde bahsedilir: ''Bu kitabın müfessiri der ki: Aristoteles taşları açıkladığı kitabında onların cevher, renk, cins ve madenlerini (çıktıkları yerleri) vasfetmiştir.''[3] Bu cümleden anlaşıldığına göre kitap, (tercüme anında ya da daha sonra) Arapçaya doğrudan aktarılmamış, fakat metindeki bilgiler bir müfessirin süzgecinden geçmiştir. *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Türkçe çevirisi için temel aldığımız Paris nüshasında müfessirden bahsedilmesine rağmen adı veya kimliğine dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Diğer yandan *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın tarafımızdan yapılan Türkçe

[3] Bkz. aş. s. 59

çevirisinin nüsha karşılaştırmasında müfessirin adını öğrenmiş bulunmaktayız. Şehid Ali Paşa Kütüphanesi'nde kayıtlı *Kitâb'ul-Ahcâr* yazmasına göre bu kişinin adı, Muhammed bin Abdülmelik'tir.[4] Ne yazık ki kitabın müfessirini öğrenme fırsatını bulmamıza rağmen, bu kişi hakkındaki bilgilerimiz kitabın mütercimini ve Arapçaya çevrildiği dönemi daha iyi belirleyebilmemize yetecek kadar değildir.[5]

2.2. *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Aristoteles'e Aidiyeti Problemi

Orta Çağ ve İslâm bilim tarihi uzmanlarına göre *Kitâb'ul-Ahcâr*, gerek klasik İslâm medeniyeti gerek Geç Orta Çağ boyunca hemen herkes tarafından hatalı olarak Aristoteles'e nispet edilen bir eser olmuştur.[6] *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Aristoteles'e ait olmadığı görüşünün oluşmasında kitabın içeriğinin akılcı Aristoteles felsefesiyle uyumsuzluğu başrolü oynamaktadır. Ayrıca (Julius Ruska gibi) bazı araştırmacılar, kitabın Arapçaya orijinal bir metinden çevrilmediğini, Arapçada üretilmiş sahte bir eser olduğunu savunmuştur. Dolayısıyla şimdi yapmamız gereken, bu görüşleri doğrulayan fiziksel kanıtların bulunup bulunmadığı meselesini bilim tarihi uzmanlarının görüşlerine dayalı olarak incelemektir.

2.2.1. Julius Ruska'ya Göre *Kitâb'ul-Ahcâr*

Kitâb'ul-Ahcâr üzerine bugüne kadarki en geniş çalışma, kitabı Almancaya çeviren ve söz konusu çeviri üzerine bir inceleme kaleme almış olan Julius Ruska (1867-1949) tarafından yapılmıştır.[7] Bu nedenle *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın özgünlüğü konusundaki görüşleri ilk olarak Ruska'nın çalışması çerçevesinde ele almak istiyoruz.

Ruska, kitapta bahsedilen taşların fiziksel ve kimyasal özellikleri, çıktıkları madenler, tıbbî ve büyüsel etkileri hakkındaki tasvirlerden yola çıkarak kitabın

[4] Bu konuda bkz. aş. s. 59, dn. 2
[5] Muhammed bin Abdülmelik'in kim olabileceği konusunda bkz. aş. s. 114
[6] Bununla birlikte ilginçtir ki *Kitâb'ul-Ahcâr*, İbn Nedîm ve İbn Kıftî tarafından verilen Aristoteles'e ait eserler listesinde yer almamaktadır. (**el-Fihrist**, s. 350-352; Lippert, **Ibn al-Qifti's Tarih al-Hukama**, s. 38-42) Fakat İbn Ebî Usaybia'nın eserinde *Taşların Açıklanması ve Faydaları ile Gökcisimlerinin Yaratılmasının Sebebi Üzerine* adı altında verilmektedir. (İbn Ebî Usaybia, **Uyûn'ul-Enbâ' fî Tabakât'il-Etıbbâ**, Şerh ve Tahkik: Dr. Nizâr Rıza, Beyrut, Menşûrâtu Dâri Mektebet'il-Hayât, t.y., s. 105)
[7] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**: **Herausgegeben und Übersetzt**, Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1912

yazarının eski Yunan tıbbının basit ilaçlar (*einfache Heilmittel*)[8] bilgisi ve çağının kimyasına vakıf bir hekim olabileceği kanısındadır. Şu var ki bu kişi, yazdığı kitaba o güne kadar bahsedilmeyen konular da eklemiştir.[9] Ruska, ilerleyen sayfalarda varsayımını daha da geliştirir ve *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Eski Yunan ve İran kaynaklarını yakından tanıyan bir Süryani tarafından yazılmış olabileceğini söyler.[10] Dolayısıyla Ruska'ya göre *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Yunanca bir metni var olmamıştır. Ruska'nın anlatımına göre Michael Psellus (1018-1078), Bizans'ta kayda değer bir doğa bilimleri geleneğinin olmadığını gösterdiği gibi, Valentin Rose tarafından yıllarca incelenen Bizans kaynaklarında da *Kitâb'ul-Ahcâr*'daki içeriği andıran en küçük bir şey yoktur.[11]

Ruska'ya göre kitabın yüzyıllarca Aristoteles'e atfedilmesinin en önemli iki nedeni, içinde yer alan İskender hikâyeleri ve bu hikâyelerin edebî bir üsluba entegre edilmesidir.[12] Ruska, ilk gerekçesini desteklemek için, *Kitâb'ul-Ahcâr*'da olduğu gibi İskender hikâyelerinin de mucizevî taşlar (*Wundersteine*) hakkında anlatılar içerdiğini belirtir.[13] Ruska ayrıca bu tür taşlar hakkındaki anlatılara ilk kez İskender tarafından annesi Olympias'a yazılan bir mektupta rastlandığını ve bu kısmın

[8] Bu ifadeyle kastedilen, ilaçlar hakkında basit bilgiler değil, Antik Çağ tıbbının (karışım şeklinde olmayan) müfret devaları, yani *simplicia*'dır.
[9] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 6
[10] Ruska, **a.g.e.**, s. 43-45
[11] **A.g.e.**, s. 44
[12] **A.g.e.**, s. 7. Batılı uzmanlara göre, içlerinde birçok olağanüstülükler içeren ve Akdeniz çevresinde çok geniş bir alana yayılan bu hikâyelerin gerçek kaynağı, İskender'in ordusunda görev alan Kallisthenes'e atfedilen bir kitaptır. Kallisthenes, Aristoteles'in bir öğrencisiydi. Geniş bilgi için bkz. E. A. Wallis Budge, **The Life and Exploits of Alexander the Great** (Being A Series of Translations of the Ethiopic Histories of Alexander by the Pseudo-Callisthenes and Other Writers), Cambridge University Press, Londra, 1896
[13] Ruska, **a.g.e.**, s. 7. Diogenes Laertios (M.S. yaklaşık 3. yüzyıl), Aristoteles'in ''taş'' hakkında bir kitaptan oluşan bir metin yazdığını söyler. (Laertios, **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, s. 218) Laertios'un orijinal Yunanca metnindeki λίθος kelimesi, taş anlamına gelmesine rağmen İngilizceye mıknatıs (*magnet*) olarak çevrilmiştir. (Diogenes Laertius, **Lives of Eminent Philosophers**, Çev. R. D. Hicks, 2 c., Massachusetts, Harvard University Press, 1959, C. I, s. 472-473) Yakut el-Hamevî'ye göre ise Aristoteles, mıknatısın başlangıçta demir halinde oluştuğunu, fakat kendisine sıcaklık ve kuruluk ârız olan demirin daha sonra mıknatısa dönüştüğünü söyler. (Aktaran: Ruska, **a.g.e.**, s. 27) Yakut'un alıntısı, Aristoteles'in Diogenes Laertios tarafından bahsedilen kitabından yapılmış olabilir.

(İskender'in hayatın kaynağı ya da hayat çeşmesini -*Lebensquelle*- araması hikâyesiyle birlikte) mektuba sonradan eklendiğini söyler.[14]

Ruska'nın *Kitâb'ul-Ahcâr* metninin oluşumu konusunda ise ilginç bir görüşü vardır. Ruska, *behte* adlı bir taşın *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Paris nüshasında olmamasına rağmen, Aristoteles'e atıfla Kazvînî ve Dımeşkî'nin eserlerinde yer almasını, İskender hikâyelerinden bağımsız farklı farklı taş hikâyelerinin olduğu ve bunların en sonunda Aristoteles'e mal edilen taşlar konulu bir kitapta toplandığı şeklinde yorumlar.[15]

Ruska'nın *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın metni konusundaki görüşleri bu şekildedir. Ruska, kitabın Arapça çevirisini Huneyn bin İshak dönemine, yani dokuzuncu yüzyılın başlarına ya da ortalarına atfeder. Daha sonra ise Huneyn bin İshak'ın kitabın çevirmeni, hatta yazarı olabileceğini söyler.[16] Ruska bu nedenle kitabın Arapça metninde Bizans'tan ziyade Süryani-İran etkileri bulunduğunu belirtir.[17]

Ruska'nın kitabın Huneyn bin İshak tarafından çevrilmiş ya da yazılmış olabileceği konusunda öne sürdüğü deliller ise şunlardan oluşur: Huneyn bin İshak, Galenos'a ait olduğu söylenen *Bitkiler Kitabı*'na (*Liber de Plantis*) yazdığı yorumda *Kitâb'ul-Ahcâr*'da sözü edilen kartal taşı ve Hint taşından ayrıntılı şekilde bahseder.[18] Ayrıca Huneyn bin İshak, İskender hikâyeleriyle kapsamlı olarak ilgilenmiş ve *Âdâb'ul-Felâsife* adlı eserinin bir kısmını İskender'in annesi Olympias'a yazdığı taziye mektubu oluşturmuştur.[19] Son olarak Ruska'ya göre Huneyn'in taşların tılsımlı özellikleri hakkında *Kitâbu Havâss'ıl-Ahcâr* adında bir kitap yazması da onun *Kitâb'ul-Ahcâr*'la ilişkisine dair bir gösterge olabilir.[20] Bize göre Ruska'nın öne sürdüğü delillerin hiçbiri kesin kanıt oluşturmamaktadır. Hatta bu bilgiler tam aksi

[14] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 7. İçinde birçok olağanüstü olayın anlatıldığı söz konusu mektubun metni için bkz. Albert Mugrdich Wolohojian, **The Romance of Alexander the Great By Pseudo-Callisthenes (**Translated from the Armenian Version), New York, Columbia University Press, 1969, s. 111-116

[15] Ruska, **a.g.e.**, s. 14.

[16] **A.g.e.**, s. 43-44. Ruska, 1926'da görüşünü değiştirerek kitabın *çekirdeğinin* en az yüzyıl geriye gidebileceğini söylemiştir. (Manfred Ullmann, **Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam**, Leiden, E. J. Brill, 1972, s. 109)

[17] **A.g.e.**, s. 43. Ruska'ya göre Süryânî-İran etkisi özellikle tıbbî açıdan öne çıkar. Ayrıca Ruska, kitabın Arapça çevirisinde kullanılan eski Farsça kökenli taş isimlerinden yola çıkarak (Süryânî etkilere nazaran) Fars etkileri üzerinde daha çok durur. (**A.g.e.**, s. 43-44)

[18] **A.g.e.**, s. 45-46

[19] **A.g.e.**, s. 46

[20] **A.y.**

istikamette yorumlanabilir ve pekâlâ *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Huneyn bin İshak'tan önce çevrildiğini ve onun üzerinde çok büyük bir etkiye sahip olduğu gösteren örnekler olarak alınabilir.

Diğer taraftan Ruska, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ı Theophrastos'un *Taşlar Üzerine*'siyle karşılaştırarak, Theophrastos'un kükürt ve civadan yapay zincifre imalini bilmediğini belirtir.[21] Halbuki bu işlem, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın zincifre ile ilgili başlığında anlatılmaktadır.[22] Bu nokta, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın değerini gösterdiği kadar, kitabın Aristoteles tarafından yazılmadığının edebî delillerinden biridir. Çünkü hocası Aristoteles'in bildiği böyle bir konuyu Theophrastos'un bilmemesi ya da bahsetmeye değer bulmaması düşünülemez.

2.2.2. Francis Peters'a Göre *Kitâb'ul-Ahcâr*

*Kitâb'ul-Ahcâr'*ın yazıldığı ve Arapçaya çevrildiği dönemle ilgili problemleri tartışmaya Francis E. Peters'ın verdiği bilgilere dayanarak devam etmek istiyoruz. Peters, Aristoteles külliyatının Doğulu çeviri ve yorumları hakkında *Aristoteles Arabus* adında bir eser kaleme almıştır.[23] Bu eserde *Kitâb'ul-Ahcâr* (Latince adıyla *De Lapidibus*) hakkında bir bölüm bulunmaktadır.

Peters, meseleyi ele almaya *De Lapidibus'*un ''Theophrastos tarzında bir mineraloji incelemesi olmadığı''nı söylerek başlar.[24] Bu görüşü desteklemek için kitabın ''sempatik büyü üzerine olduğu''nu belirtir ve Aristoteles'ten çok ''Geç Antik Çağ'ın eşyanın gizemli niteliklerini (*physikai dynameis*) araştırmaya adanmış *physika* literatürüne ait olduğu''nu ifade eder.[25] Ona göre bu fikirlerin edebî yayılımı Boloslu Demokritos'un (yaklaşık M.Ö. 2. yüzyıl) *Physica*'sıyla çok yakından

[21] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 3
[22] Bkz. aş. s. 106. Yapay zincifre imali, kırmızı renkli boya üretimi için önemliydi.
[23] Francis E. Peters, **Aristoteles Arabus: The Oriental Translations and Commentaries on the Aristotelian Corpus**, Leiden, E. J. Brill, 1968
[24] Peters, **a.g.e.**, s. 59-60. Peters'ın *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın bilimsel niteliğini Theophrastos'un (elimizde mevcut olan) *Taşlar Üzerine*'siyle değil kayıp durumdaki *De Metallīs'*iyle karşılaştırması tuhaftır.
[25] **A.g.e.**, s. 60. Peters'ın kitabın ''sempatik büyü''yle ilgili olduğunu söylemesinin *Kitâb'ul-Ahcâr*'a haksızlık etmek olduğunu düşünüyoruz. Zira kitapta bulunan tek yaklaşım bu değildir. Mesela manganez dioksitin şeffaf cam imalindeki rolü, çok büyük ihtimalle ilk kez *Kitâb'ul-Ahcâr*'da dile getirilmiş ve daha sonra Câbir tarafından yaygınlaştırılmıştır. (Bu konuda bkz. aş. s. 62, 85, 93, 125-126)

ilgilidir.[26] Ayrıca bu kitap, *Physiologus* veya daha basit olarak *Physica* denen ve *Geoponica* adını taşıyan literatürlere esin kaynağı olmuştur. *De Lapidibus*, (taşların gizemli nitelikleriyle sınırlı olduğu için) kısmen bu literatüre aittir.[27] Diğer yandan Peters'a göre bu tür fikirler, Boloslu Demokritos'un kitabından daha eskiye gitmektedir. Peters, M. Wellmann'dan aktararak, kitabın Süryanicesinin Resulaynlı[28] Sergius (ö. 536) döneminden daha sonraya gidiyor olamayacağını da ekler.[29]

Peters, kitabın Arapça çevirisi konusunda ise (Lûkâ bin İsrâfiyûn adında birini tanımadığımız için) isim benzerliklerinden yola çıkar ve muhtemel bir çevirmen olarak Yuhanna bin Serâbiyûn'u (yaklaşık 9. yüzyıl) önerir.[30] Ona göre Yuhanna bin Serâbiyûn'un Cundişapur'daki tıp okuluyla ilgisinin olma ihtimali de vardır.[31] Bu varsayım, Peters'ın görüşleri arasında en zayıf olanıdır. Zira İbn Ebî Usaybia, hekim bir aileye mensup olan Yuhanna bin Serâbiyûn'un bütün eserlerinin Süryanice olduğunu söyler.[32] Onun tıpla ilgili eserleri, başkaları tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir.[33]

---

[26] Boloslu Demokritos'un *Kitâb'ul-Ahcâr* üzerindeki etkisi için bkz. aş. s. 123-124

[27] Kendi araştırmalarımız, *Physiologus*'un *Kitâb'ul-Ahcâr*'a *Geoponica*'dan daha yakın olduğunu göstermektedir. Tarımcılık üzerine olan *Geoponica*'nın *Kitâb'ul-Ahcâr*'la tek ortak noktası, sempati teorisidir. Bu teori, söz konusu kitabın Zerdüşt'e atfedilen bir bölümünde, Köpek yıldızının 19 Temmuz'da doğmasından birkaç gün önce ekilen tohumlardan bazılarının bundan zarar göreceği, bazılarının ise etkilenmeyeceği şeklinde zikredilir. (**Geoponica: Agricultural Pursuits**, Çev. Thomas Oven, 2 c., Londra, W. Spilsbury, 1805, C. I, Kitap II, Bölüm 15, s. 60-61) Yine Zerdüşt'e atfedilen başka bir bölümde, güneş ışınlarının şarap üzerindeki olumsuz etkisi nedeniyle şarap fıçılarının gündüz açılmaması gerektiği söylenir. (**A.g.e.**, Kitap VII, Bölüm 5, s. 217) *Geoponica*'nın başında (kitabı İngilizceye çeviren Thomas Oven tarafından) Zerdüşt'ün (biri değerli taşlar hakkında olmak üzere) beş kitap yazdığının söylenmesi ve ondan astronom olarak bahsedilmesi bir diğer ilginç noktadır. Söylendiğine göre, Zerdüşt'e atfedilen kitapların dördü *Doğa Üzerine* (*De Natura*) adını taşımakta, hepsi birden ise *Apotelesmatica* ya da *Suidas* olarak adlandırılmaktadır. (**A.g.e.**, s. X) *Physiologus*'un *Kitâb'ul-Ahcâr* üzerindeki etkisi ise daha belirgindir. (Buna dair üç örnek için bkz. aş. s. 127, dn. 49 ve s. 143-144) Julius Ruska, *Kyraniden* adı verilen bir kitabın daha *Kitâb'ul-Ahcâr*'la benzer bir yaklaşıma sahip olduğundan bahseder. (**Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 6) Kiranides, İran kralı olduğu söylenen Kiranus'a mal edilen, bitki ve hayvanların doğal ve büyüsel özellikleriyle ilgili, M.S. 4. yüzyılda Arapça bir versiyondan Yunancaya çevrildiği öne sürülen bir kitaptır. (Thorndike, **A History of Magic and Experimental Science**, C. II, s. 229)

[28] Bugünkü Ceylanpınar.

[29] Peters, **Aristoteles Arabus**, s. 60. Peters, görüşüne destek sağlamak için, Süryaniceye Sergius tarafından çevrildiği tahmin edilen *Geoponica*'nın Kustâ bin Lûkâ (820-912) tarafından da Arapçaya aktarıldığını belirtir.

[30] Benzer şekilde Manfred Ullmann, Lûkâ bin İsrâfiyûn isminin büyük ihtimalle Kustâ bin Lûkâ ve Yuhanna bin Serâbiyûn isimlerinin birbirine karıştırılmasıyla ortaya çıktığını söyler. (Ullmann, **Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam**, s. 109)

[31] Peters, **a.g.e.**, s. 60

[32] İbn Ebî Usaybia, **Uyûn'ul-Enbâ' fî Tabakât'il-Etıbbâ**, s. 158

[33] Mahmut Kaya, ''Yuhanna bin Serâbiyûn'', DİA, C. 43, 2013, s. 583

Peters, kitabın yazarı ve çevirmeni probleminin yanı sıra, *Kitâb'ul-Ahcâr*'da yer aldığı şekliyle müfret ilaçlar bilgisinin ''Yakubî ve Kindî'ninkiler gibi bibliyografik türden dikkatler bir yana, saf felsefî literatürde kullanımının çok nadir olduğu''na dikkat çeker. Sözlerinden kitabın bilimsel değeri konusunda şüphe ettiği anlaşılan Peters, buna rağmen bu tür eserlerin müfret ilaçlar olarak adlandırılan *simplicia*'nın birer parçası olduğuna dikkat çekmekten geri durmaz.[34]

Peters'ın verdiği bilgilerden kitabın orijinal metninin ortaya çıkışını (Ruska gibi) Süryani çevrelere bağladığı anlaşılmaktadır.[35] Peters'ın görüşleri, *Kitâb'ul-Ahcâr'*ın Aristoteles'le hiçbir ilgisinin olmadığı ve içindeki fikirlerin daha çok M.S. 4. ve 5. yüzyıllar (Geç Antik Çağ) civarında Doğu Akdeniz çevresindeki entelektüel ve bilimsel ortamla alakalı olduğu konusunda bilim tarihçileri arasında yaygın olarak kabul gören yargıların iyi bir özeti mahiyetindedir. Geç Antik Çağ, Doğu Akdeniz çevresinde özellikle Yeni-Platoncu felsefenin olgunlaştığı zaman dilimi olması bakımından dikkat çeker.

2.2.3. Fuat Sezgin'e Göre *Kitâb'ul-Ahcâr*

*Kitâb'ul Ahcâr'*ın yazarı ve muhtemel kaynaklarıyla ilgili problemler konusunda son olarak Fuat Sezgin'in eserine başvurmak istiyoruz. Fuat Sezgin, bu konuyu *Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı eserinin dördüncü cildinde ele almıştır.

Fuat Sezgin öncelikle *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın ''büyük olasılıkla en geç M.S. 6. yüzyılda Süryanicede mevcut olduğunu'' [36] söyler. Sezgin'in bildirdiğine göre Câbir bin Hayyân (721-815) kitabın daha eski bir çevirisini kullanmıştır.[37] Sezgin ayrıca

[34] Peters, **Aristoteles Arabus**, s. 60

[35] Peters bu bağlamda Max Wellmann'ın konuyla ilgili görüşünü anmaktadır. Wellmann'ın varsayımına göre Aristoteles'e atfedilen bütün bir Süryani *Physica* corpus'u (külliyat) vardır. Bu *corpus* daha sonra değişik incelemelere bölünmüş, sonra da ''Doğulu geleneğin'' taşlar, bitkiler veya hayvanlarla ilgili farklı eserlerine geçmiştir. (Peters, **a.g.e.**, s. 60)

[36] Sezgin, **Geschichte des Arabischen Schrifttums**, C. IV, s. 103

[37] Sezgin, **a.y.** Paul Kraus, Câbir'in *Kitâb'ul-Hâsıl* adlı eserinde *Kitâb'ul-Ahcâr*'ı zikrettiğini söyler. Ayrıca mağnîsiyâ taşının Câbir'in *Kitâb'ul-Havâss*'ında ve *Kitâb'ul-Ahcâr*'da birbirine çok benzer tanımlandığına dikkat çeker. (Paul Kraus, **Jabir ibn Hayyan: Contribution à l'histoire des idées scientifique dans l'Islam**, C. II: **Jabir et la science grecque**, Ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main, Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi Arap-İslâm Bilim Tarihi Enstitüsü, 2002, s. 76) Ayrıca Câbir, *Kitâb'ul-Ahcâr*'da sözü geçen ''deniz tavşanı''na atıf yapar. (Paul Kraus, **Jabir ibn Hayyan: Essai sur l'histoire des idées scientifique dans l'islam**, C. I: **Textes choisis: Muhtâru Resâil Câbir ibn Hayyân**, Paris, Librairie Orientale et Américaine, 1935, s. 228) Bunlar, İslâm bilim tarihinde

Kitâb'ul-Ahcâr'ın Aristoteles adına mal edilerek Araplar tarafından üretildiği, yani ortada Yunanca ya da Süryanice bir kaynak metnin asla var olmadığı iddiasının hiçbir temele sahip olmadığını ifade eder.[38] Bununla birlikte belirtir ki, mütercimin çeviriyi Yunancadan Süryaniceye mi yoksa Süryaniceden Arapçaya mı yaptığı konusu belirsizdir.[39]

2.2.4. Probleme Yeniden Bakış

Kitâb'ul-Ahcâr'ın Aristoteles'e aidiyeti, eseri Arapçaya çeviren kişinin kim olabileceği ve kitabın muhtemel kaynakları konusunu önde gelen uzmanların görüşleriyle ele almış olduk. Bu görüşler, kitabın Aristoteles tarafından yazılmadığı, içindeki fikirlerin M.S. 4. ve 5. yüzyılda Doğu Akdeniz çevresindeki felsefi ve gizemci ekollerle ilişkili olduğu, kitabın Arapça metninin ise M.S. yaklaşık 9. yüzyıla tarihlenebileceği konularında hemen hemen uzlaşmaktadır. Kitabın Arapça mütercimin kim olabileceği konusunda karar vermenin ise çok daha zor olduğu ve bu konunun neredeyse tamamen tahminlere kaldığı görülmektedir.

Kitâb'ul-Ahcâr ve kaynakları konusunda buraya kadar andığımız görüşleri (bir iki noktada belirtmiş olduğumuz rezervlerin dışında) yeterince tatmin edici bulmakla beraber, böyle bir eseri gerek tarihsel gerek içerik olarak incelemenin zorlukları konusunda bazı eklemeler yapmak gerektiğini düşünüyoruz. Bu nedenle bundan sonraki amacımız, öncelikle meselenin karmaşıklığını vurgulayan *açık uçlu* bazı noktalara dikkat çekmek ve şimdiye kadar söz konusu edilen problemlere Türkiye'deki *Kitâb'ul-Ahcâr* yazmaları ışığında cevap bulup bulamayacağımızı araştırmak olacaktır.

---

*Kitâb'ul-Ahcâr'*a dair en eski atıflardır. Bununla birlikte Câbir'in eserlerinin ait olduğu dönem tartışmalıdır. Zira içlerinde antik kaynaklara birçok atıflar bulunan bu eserler, İslâm medeniyetinde Abbasi hükümdarı Me'mun (786-833) zamanında başlayan tercüme faaliyetlerinin yaklaşık bir asır öncesine tarihlenmektedir.

[38] Sezgin, **Geschichte des Arabischen Schrifttums**, C. IV, s. 103

[39]Sezgin, **a.y.** Thorndike, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Julius Ruska tarafından yayınlanan Latince çevirisinde tercümenin Yunancadan Süryaniceye yapıldığı ifadesinin bulunduğuna dikkat çekmektedir: ''Et ego transfero ipsum ex greco sermone in ydyoma su(r)orum vel syrorum.'' (Thorndike, **The Latin Pseudo-Aristotle and Medieval Occult Science**, s. 243. Latince çevirideki ifade için bkz. Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 183)

Öncelikle belirtilmesi gereken, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın varsayımsal yazarı Aristoteles'in *Meteoroloji*'nin üçüncü kitabının sonunda taşların genel bir oluşum teorisini verdikten sonra bunların her birini tek tek ele alacağını söylemesidir.[40] Halbuki Aristoteles'in vaat ettiği inceleme, kitabın geri kalan dördüncü bölümünde bulunmamaktadır. Bu nokta konumuz açısından oldukça akıl çelicidir. Zira bu durum, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Aristoteles tarafından vaat edilen eser olduğu ihtimalini akla getirebilir. Dolayısıyla (bugünkü bilgilerimizle yerine getirilmediğini bildiğimiz) böyle bir vaat, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Aristoteles'e yanlışlıkla nispet edilmesini kolaylaştırmış olabilir.[41] Aristoteles'e ait *Meteoroloji* bağlamında kafa karıştırıcı bir diğer nokta, Thorndike'a göre *Meteoroloji*'nin dördüncü kitabında simyayı teşvik eden ifadelerin bulunmasıdır.[42]

Diğer taraftan *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın kaynaklarını fiziksel olarak takip etmenin yanı sıra, kitabın içeriği de tarihsel inceleme için pek çok zorluk sunmaktadır. Bunun sebebi, kitabın (Helenistik dönem ve sonrasının izlerini taşıdığını gösterir şekilde) oldukça senkretik bir yapıya sahip olmasıdır. Kitapta Aristoteles felsefesine ait kavram ve bakış açılarından[43] İskender hikâyelerine, Yeni-Platonculuktan simyaya, hatta Yahudi-Hristiyan anlayıştan[44] İslâm medeniyetine özgü bir tartışmaya yönelik üstü örtülü bir imaya[45] kadar pek çok unsur yan yanadır. Bilindiği gibi Helenistik dönemin sonları ile Geç Antik Çağ'da Yeni-Platoncu ve Peripatetik fikirler arasında az çok bir karışım meydana gelmiş, bilim, gizemcilik ve din iç içe geçmişti. Bunların yanı sıra eski Yunan merkezli Batı medeniyeti, Yeni-Platonculuk vasıtasıyla Doğulu fikirlerin etkilerine açık hale gelmeye başlamıştı.

---

[40] Aristotle, **Meteorology**, s. 608

[41] Martin Plessner ve Manfred Ullmann tarafından savunulan (**Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam**, s. 110) bu son varsayımın zayıf tarafı, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın hangi şartlar altında Aristoteles'e nispet edildiğini açıklayabilecek olmasına karşılık, böyle bir şeye niçin ihtiyaç duyulduğunu açıklamamasıdır. Çünkü ikinci soru, kitabın yazıldığı dönemin tarihsel, entelektüel ve hatta siyasi şartlarıyla ilkine nazaran çok daha yakından ilgilidir.

[42] Thorndike, **The Latin Pseudo-Aristotle and Medieval Occult Science**, s. 232

[43] Örneğin cins ve tür kavramları için bkz. aş. s. 118; *Meteoroloji*'de sözü geçen iki çeşit tütmeye yönelik bir ima için bkz. aş. s. 64, dn. 33; bakır pasının tütme benzeri oluşumu için bkz. aş. s. 73.

[44] Bunun bariz bir örneği, Yahudi tarihinde gökyüzünden yağan mucizevî bir besin olduğu söylenen *man*'a yapılan göndermedir. Bu konuda bkz. aş. s. 96, 146

[45] Filozoflar ve kelamcılar arasındaki tabiat-sıfat tartışmasına yönelik bu ima için bkz. aş. s. 133

Üstelik *Kitâb'ul-Ahcâr*'da görülen senkretizm, kitabın yalnız olası Yunanca kaynakları için değil, Arapça çevirisi için de söz konusudur. Bunun en bariz göstergesi, (Ruska'nın da dikkat çektiği gibi) kitaptaki birçok taş isminin eski Farsça kökenli ya da Arapçaya Farsçalaşmış haliyle geçen kelimeler olmasıdır.[46] Bu durum kitabın Arapça metninin (dolayısıyla çevirmeninin) Cundişapur'daki bilim merkeziyle belli bir ilgisinin olduğunu göstermektedir. Fakat çok güçlü olan bu olasılık, kitabın kaynaklarının araştırılması konusunu iyice karmaşık bir hale getirmektedir.

Bu zorluğun en çok belirginleştiği nokta, *Kitâb'ul-Ahcâr* nüshalarının dışında Kazvînî'nin *Acâyib'ul-Mahlûkât*'ında da taşlar hakkında Aristoteles'e atfedilen bilgilerin bulunmasıdır. Bu bilgilerin üslup ve içerik bakımından *Kitâb'ul-Ahcâr* nüshalarında bulunanlara çok benzemesine rağmen söz konusu nüshalarda içerilmeyip sadece Kazvînî'de yer alması oldukça tuhaftır. Bizce bu çok ilginç durumun açıklaması, (Fuat Sezgin'in daha önce andığımız tespiti doğrultusunda) *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın daha eski bir çevirisinin mevcudiyeti ya da bir müfessir aracılığıyla önemli bir müdahaleden geçmiş olmasında yatmaktadır. Bu durum, kitabın bugün elimizde bulunmayan ve sonraki *Kitâb'ul-Ahcâr* nüshaları ile Kazvînî'nin eserine dağılan daha geniş bir çevirinin varolduğunu göstermektedir. Bu husus ise *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Türkçe çevirisinde yararlandığımız yazmaları ele almamızı gerektirmektedir.[47]

Türkiye'de *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Şehid Ali Paşa ve Ayasofya kütüphanelerinde kayıtlı iki elyazması bulunmaktadır. Ruska'nın yayınladığı *Kitâb'ul-Ahcâr* metni (Paris nüshası), bizim incelediğimiz Şehid Ali Paşa nüshasına daha yakındır ve her iki nüsha da (bazı taşların birbirinden farklı olmasına rağmen) 72 taş içermektedir. Elimizde bulunan üç nüsha arasında ''müfessir''den sadece bu iki nüshada bahsedilir. Bize göre bu durumdan çıkan doğrudan sonuç, kitapta ele alınan taşların

[46] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 43-44. Ruska'nın verdiği listede dehnec (bakır taşı), senbâzec (zımpara taşı), fîrûzec (türkuaz), bûrak (boraks), zeybak (civa), mürtek (mürdesenk), bâzehr (panzehir), nûşâdır (nişadır), zümürrüd (zümrüt), zeberced, zencâr (bakır pası), lâzuverd (lacivert taşı), fûlâd (polat: çelik), usrub (siyah kurşun), rasâs (kurşun) ve tabâşir (tebeşir) kelimeleri bulunmaktadır. Bu listeye becâzî (lâl taşı), isfîzâc (üstübeç: beyaz kurşun), isrinc (kırmızı kurşun), kehribar, zâc, zernîh (zırnık) ve zincifr (zincifre) kelimeleri de eklenebilir. Diğer taraftan tebeşir kelimesi Sanskritçe kökenlidir. (Ruska, **a.g.e.**, s. 140, dn. 2)

[47] Tezde kullanılan *Kitâb'ul-Ahcâr* yazmaları hakkında geniş bilgi için için bkz. aş. s. 54-57

sayısını 72 olarak belirleyen ya da 72'ye indirenin müfessir olduğudur. Nitekim müfessirden bahsetmeyen Ayasofya nüshasında 72'den daha çok taş vardır. Diğer taraftan Ayasofya nüshasında fazladan yer alan taşlar, Kazvînî'nin verdiği bilgilerle hemen hemen aynıdır. Zaten Ayasofya nüshası miladi 15. yüzyılın sonlarına tarihlendiği için, bu bilgilerin kaynağı ancak Kazvînî (1203-1283) olabilir. Dolayısıyla *Kitâb'ul-Ahcâr* metni hakkındaki ikinci varsayımımız, Kazvînî'de yer alan fazladan bilgilerin bugün kayıp olan daha eski ve geniş bir çevirinin mevcudiyetine işaret ediyor olabileceğidir. Câbir bin Hayyân'ın kullandığı metin, daha eski olan bu versiyon olmalıdır.

Buraya kadar dikkat çektiğimiz noktalar, kitabın bugün elimizde bulunan Arapça metninin daha geniş bir metinden yapılan bir seçme olabileceğini akla getirmektedir. Bu seçme (ve belki de yeniden düzenlemenin) nedeni, büyük ihtimalle kaynak metnin çok karışık ve anlaşılması zor olmasıydı. O kadar ki, bu karmaşanın izleri, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Arapça çevirisi bir müfessirin süzgecinden geçmesine rağmen yine de tamamen kaybolmamıştır. Belirtilmesi gereken bir diğer nokta, söz konusu özetlemenin (metnin içeriğini birbirine bağlayan noktaların kaybolması nedeniyle) kitabın zaten gizemli olan içeriğini daha da gizemli hale getirmiş olma ihtimalidir.[48]

Kitâb'ul-Ahcâr'ın özgünlüğü konusunda bilim tarihçilerinin görüşleri ve dikkat çektiğimiz noktalar yoluyla ulaştığımız sonuçları şu şekilde özetleyebiliriz:

1- *Kitâb'ul-Ahcâr,* içindeki malzemenin kaynaklarına dair çok miktarda bilgiye sahip olmamıza rağmen, asıl başlangıç noktasının tespiti ya da son halini kimin elinde kazandığı konusunda nihaî karara varmanın çok zor olduğu aşırı karmaşık bir eserdir. Bu noktada kitabın Hermetik bir başlangıca sahip olduğunu düşünmek en makul varsayımdır.
2- Kitap, büyük ihtimalle Geç Antik Çağ'da ve Yeni-Platoncu bir çevrede kaleme alınmış ya da son şekline kavuşmuştur. Zira kitapta rastlanan diğer Yeni-Platoncu fikirlerin yanı sıra sempati ve antipati teorisi, kitabın kaynakları bakımından geriye doğru takip edebildiğimiz bize en yakın ana

[48] Bu ihtimali kitapta sözü geçen gözenekli taşlar üzerinden takip etme denememiz için bkz. aş. s. 147-149

bağlantı noktasıdır. Bu konuda Yeni-Platonculuğun oynadığı en önemli rol, taşlar hakkında Doğu kaynaklı bazı pratik bilgilerin eski Yunan'daki felsefi görüşlere uyarlanması gibi görünmektedir.

3- Çeşitli ipuçları, kitabın Arapçada daha eski bir çevirisinin olduğunu ve daha geniş olan bu ilk çevirinin sonradan bir müfessirin müdahalesiyle kısaltılıp özetlendiğini göstermektedir. Bu nedenle kitabın bugün elimizde bulunan metninin kesin veya yaklaşık tarihinin belirlenmesi, önemli oranda ''müfessir''in kimliğine bağlıdır.

4- Dolayısıyla bize göre ortada Yunanca bir kaynak metin ya da Süryanice bir çevirinin var olduğu ve kitabın Arapçada üretilmediği kesindir.[49] Fakat bu varsayım, Luka bin İsrâfiyûn'un kitabı Süryaniceye mi yoksa Arapçaya çeviren kişi mi olduğu problemini karmaşık hale getirmektedir.

5- Diğer taraftan *Kitâb'ul-Ahcâr* metninde bulunan eski İran kaynaklı unsurlar,[50] Arapça çeviriye orijinal metinde bulunmayan bazı eklemeler yapılmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bu durumla ilgili en makul varsayım, gerçek kimliğini bilmediğimiz çevirmenin (Peters'ın varsayımı doğrultusunda) Cundişapur çevresiyle bağlantılı biri olduğunu düşünmek olacaktır.

2.3. *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Bilim Tarihindeki Yeri

Kitâb'ul-Ahcâr, bugün elimizde (varsayımsal) Yunanca aslı ya da Süryanice çevirisi bulunmayan ve yalnız Arapçası mevcut benzersiz bir metindir. Böyle bir durumun önemini takdir etmek zor değildir: Şayet bir zamanlar orijinal dilde yazılmış bir metin var olmuşsa, bu durum (Aristoteles'e ait olmasa bile) kitabın Arapça çevirisini benzersiz kılacaktır. Aristoteles'in adını taşımasının yanı sıra, bu duruma kitabın son derece eklektik olan içeriği de eklenince, *Kitâb'ul-Ahcâr* taşlar hakkındaki literatür üzerinde muazzam bir etkiye sahip olmuştur. Zira bu eser, (kitabın özgünlüğü

[49] Daha önce zikrettiğimiz göstergelerin dışında, Yunanca bir metnin mevcudiyetine dair en önemli fiziksel kanıtlar, metinde geçen (beklenmedik durumlarda ortaya çıkan) Yunanca terimler ve Yunanca metinlerden kaynaklanan ifadelerdir. Bunlar arasında özellikle önemli olanlar, istiridye için kullanılan Ustûris kelimesi (bkz. aş. s. 63, dn. 28) ve sünger taşından bahsederken sarf edilen ''deniz köpüğü'' ifadesidir. (Bkz. aş. s. 149-150)

[50] Eski İran kaynaklı bilgiler, (daha önce de söz edildiği gibi) özellikle taşların isimlerinde ve ''Aristoteles'in Bahsettiği Yedi Taş'' başlıklı bölümde görülür. (Bkz. aş. s. 155-156)

konusunu ele alırken vurgulamaya çalıştığımız gibi) hem orijinal metninin yazıldığı hem de Arapçaya çevrildiği dönemlerde taşlar hakkında üretilen çeşitli bilgi ve yaklaşımların bir çeşit sentez ve özeti mahiyetindedir. Şimdi ise bu sentezin yol açtığı etkinin izlerini takip edebilmek amacıyla *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın bilim tarihi içindeki yerine göz atmak niyetindeyiz.

2.3.1. İslâm Bilim Tarihinde *Kitâb'ul-Ahcâr*

Kitâb'ul-Ahcâr, İslâm medeniyetinde taşlar hakkında yazılmış ilk eserlerden biridir.[51] Klasik İslâm medeniyeti boyunca kitabın Aristoteles'e aidiyetinden şüphe edilmediği gibi,[52] taşlar hakkında kendisinden sonra yazılmış hemen hemen bütün eserlere kaynaklık etmiş ve onlar tarafından örnek alınmıştır. Mesela *Kitâb'ul-Ahcâr*'a nazaran çok daha geniş olan, üstelik oldukça geç bir dönemde (15. yüzyılın ilk yarısı) kaleme alınmış *Tuhfe-i Murâdî*'de, taşların sıralanması konusunda büyük oranda *Kitâb'ul-Ahcâr'*daki düzenin takip edildiğini ve kitabın varsayımsal yazarı Aristoteles'ten bol miktarda alıntı yapıldığını görürüz.[53] Hatta İbn Baytar (1197-

[51] Câbir bin Hayyân'ın *Kitâb'ul-Ahcâr*'dan alıntı yaptığını göz önünde bulundurursak (bkz. yuk. s. 40, dn. 37), bu kitabın İslâm bilim tarihinde taşlar konusunda ortaya konan ilk çeviri ve dolayısıyla ilk eser olduğunu tahmin edebiliriz. Fakat bu tahminin doğruluğunu elimizdeki bilgilerle net olarak tespit edebilmemiz mümkün olmamıştır.

[52] Bîrûnî bu konuda istisnadır. *Kitâb'ul-Cemâhir*'de şu ifadeye rastlıyoruz: ''Aristoteles adına nispet edilen *Kitâb'ul-Ahcâr*'da – ki ona yanlışlıkla nispet edildiğini düşünüyorum-…'' (Bîrûnî, **Kitâb'ul-Cemâhir fî Ma'rifet'il-Cevâhir**, s. 41) Bir diğer ilginç nokta, İhvân-ı Safâ'nın *Kitâb'ul-Ahcâr*'dan söz ederken Aristoteles'in adını anmayarak kitaptan şu şekilde bahsetmesidir: ''*Kitâb'ul-Ahcâr*'da hikmet sahiplerinin sözleri ve taşları tanımlamaları… Onlara göre tabiat tabiata alışır ilh…'' (**İhvân-ı Safâ Risâlelerinin Ondokuzuncu Risâlesi: Madenlerin Oluşumunun Açıklamasına Dair**, s. 90) Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla İhvân-ı Safâ, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ı Aristoteles'in eseri olarak değil, çeşitli filozoflar veya simyacılardan yapılmış bir çeşit derleme olarak görmektedir. Diğer yandan her ne kadar Manfred Ullmann, Fârâbî'nin *Simyanın Gerekliliği Hakkında Risâle'*de *Kitâb'ul-Ahcâr*'ı andığını söylese de (Ullmann, **Die Natur-und Geheimwissenschaften im Islam**, s. 106), Fârâbî'nin söz konusu risaledeki sözleri okunduğunda, Aristoteles tarafından sarfedildiği söylenen simyanın imkânı konulu ifadelerden bunun farklı bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü *Kitâb'ul-Ahcâr*'da böyle bir tartışma yoktur. Zaten Fârâbî, Aristoteles'e ait olduğunu söylediği eserin adını *Kitâb'ul-Ahcâr* değil *Kitâb'ul-Meâdin* olarak verir. (Aydın Sayılı, ''Fârâbî'nin Simyanın Lüzumu Hakkındaki Risâlesi'', **Belleten**, C. 15 - Sayı: 57, Ocak 1951, s. 73 ve devamı.) İbn Ebî Usaybia, Aristoteles'e ait eserler listesinde *Kitâb'ul-Ahcâr*'dan ayrı olarak *Kitâb'ul-Meâdin* adlı bir eserden de bahsetmektedir. (İbn Ebî Usaybia, '**Uyûn'ul-Enbâ' fî Tabakât'il-Etıbbâ**, s. 105) Bu eserin adı *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Aristoteles'e aidiyeti tartışmalarında bugüne kadar gündeme gelmemiş olsa da, İbn Sînâ'ya göre *Kitâb'ul-Meâdin* ayrı bir eser değil, *El-Âsâr el-Ulviyye*'nin (*Meteoroloji*) dördüncü kitabıdır. (İbn Sînâ'nın *Risâle fî Aksâm'il-Ulûm*'undan aktaran: Mahmut Kaya, **İslam Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi**, İstanbul, Ekin Yayınları, 1983, s. 130) Halbuki *Kitâb'ul-Meâdin*'in içeriğine dair az önce Fârâbî dolayısıyla gündeme gelen konu (simyanın imkânı meselesi), *Meteoroloji*'nin bugün elimizde olan metninde bulunmamaktadır.

[53] Bkz. Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, çeşitli yerlerde.

1248) gibi muhteşem bir kaynakta bile, sözgelimi ismid taşının *Kitâb'ul-Ahcâr*'dan alınan cümlelerle tanımlandığı[54] görülür. Aynı şekilde oniks hakkında anlatılanlar [55] *Kitâb'ul-Ahcâr*'da verilen bilgilerle tamamen aynıdır. *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın etkisi cevhernâmelerle sınırlı değildir. Mesela Dımeşkî (1256-1327) gibi bir coğrafyacının çeşitli mıknatıslar konusunda *Kitâb'ul-Ahcâr*'dan geniş alıntılar yaptığını görürüz.[56]

2.3.2. *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Latince ve İbranice Çevirileri

Aristoteles adını taşıyan bir eser olarak *Kitâb'ul-Ahcâr*, (12. ve 13. yüzyıllarda yoğunlaşan) Latince çeviriler döneminde de ilgi çekmiş ve kitap Latinceye (biri tam, biri özet olmak üzere) iki kez çevrilmiştir. Thorndike, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Avrupa'daki Latince elyazmalarının 14. ve 15. yüzyıllardan kalma olduğunu belirtir. Elyazması halindeki Latince çeviriler, ilk kez 1875 yılında Valentin Rose (1829-1916) tarafından yayınlanmıştır.[57] Peters, bu metinlerden Liège'de bulunan ilkinin Gerard adında biri, (her ne kadar çevirinin başlığı ona ait eserler listesinde yer almasa da) çok büyük ihtimalle Cremonalı Gerard [58] tarafından çevrildiğini, Montpellier'de bulunan diğer metnin ise bir özet (*epitome*) olduğunu söyler. Peters, Valentin Rose'ye dayanarak, söz konusu özet metnin *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın İbranice bir çevirisi temelinde yazıldığını kaydeder.[59]

---

[54] İbn Baytar, **el-Câmi' li-Müfredât'il-Edviye ve'l-Ağziye**; 4c., Beyrut, Dâr'ul-Mekteb'il-İlmiyye, 1992, C. I, s. 17

[55] İbn Baytar, **a.g.e.**, s. 223

[56] Dımeşkî (Şemseddin Abdullah Muhammed); **Manuel de la Cosmographie du Moyen Âge** (Nokhbet ed-Dahr fi Adjaib-il-Birr wal-Bahr); Çev. A. F. Mehren, Paris, Imprimerie de Bianco Luno, 1874, s. 85-89

[57] Thorndike, **The Latin Pseudo-Aristotle and Medieval Occult Science**, s. 243. Thorndike, içeriklerini inceleme fırsatı bulamadığı, Aristoteles'e atfedilen Latince iki elyazması daha olduğunu söylemektedir. Verdiği bilgiye göre bu elyazmalarından biri taşlar ve bitkilerin özellikleri hakkında (*de prōprietātibus herbārum et lapidum*) karma bir eserdir. Thorndike, diğer elyazmasının ise taşlar hakkında genel bir inceleme değil, felsefe taşı hakkında olabileceğini belirtir. Bu son kitap, İskender hikâyelerinin Etiyopya versiyonunda sözü geçen ve Aristoteles tarafından yazıldığı iddia edilen ''iyileştirici özelliklere sahip bir taş'' hakkındaki kitap olabilir. (Bkz. aş. s. 116-117)

[58] Cremonalı Gerard 1114-1187 yılları arasında yaşadığına göre, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Latince çevirisi 12. yüzyıla tarihlenmelidir.

[59] Peters, **Aristoteles Arabus**, s. 61. Ruska'nın bildirdiğine göre Moritz Steinschneider, Gerson ben Salomo'nun (13. yüzyıl) kendi kozmografisinde *Kitâb'ul-Ahcâr*'dan yararlandığını göstermiştir. (**Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 37)

Kitâb'ul-Ahcâr'ın Latince çevirileri Orta Çağ döneminde özellikle Albertus Magnus (1193-1280) üzerinde etkili olmuştur.[60] Ayrıca Batı dünyasında *Kitâb'ul-Ahcâr*'da bulunan Yeni-Platoncu bazı fikirlere hemen hemen 18. yüzyıla kadar kaleme alınmış birçok mineraloji eserinde rastlanmaktadır.[61] Bunların yanı sıra, William Gilbert'in *De Magnēte* adlı eserinde yapılan yorumlardan anlaşıldığı kadarıyla, mıknatıs taşının gizemli özelliklerine dair ana kaynağı *Kitâb'ul-Ahcâr* olan bazı inançların etkileri Avrupa'da 17. yüzyıla kadar sürmüştür.[62]

2.3.3. *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Arapça Metninin Avrupa'da Tanınması

Modern Batı dünyasında *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Arapça metninin içeriği hakkındaki ilk bilgiler, Sebaldus Fulco Ravius'un (1765-1807) 1784'te Utrecht'te yayınlanan *Specimen Arabicum continens descriptionem et excerpta libri Achmedis Teifaschii de gemmis et lapidibus pretiosis* adlı Tifâşî (1184-1253) çevirisi sayesinde tanınmıştır. Zira Tifâşî, *Ezhâr'ul-Efkâr* adlı eserinde *Kitâb'ul-Ahcâr*'dan alıntılara yer vermektedir.[63]

Kitâb'ul-Ahcâr'ın Arapça metni ise 18. yüzyılın sonlarına doğru başlayan Oryantalist çalışmalar döneminde Paris'te bulunan bir elyazmasıyla tanınmıştır. Ruska'nın verdiği bilgiye göre Paris'teki kraliyet kütüphanesinde bulunan bu elyazması, Batı dünyasındaki bilim çevrelerine Silvestre de Sacy (1758-1838) tarafından onun *Chrestomathie Arabe* adlı kitabının 1827'de yayınlanan ikinci baskısında tanıtılmıştır. [64] De Sacy, adı anılan kitapta Kazvînî'nin bazı taşlar hakkında

[60] Thorndike, **The Latin Pseudo-Aristotle and Medieval Occult Science**, s. 243. Fuat Sezgin, Albertus Magnus'un mineraller hakkındaki kitabında (*De Mineralibus et Rēbus Metallicis Librī V*) İbn Sina etkisi bulunduğunu da belirtmektedir. (**İslâm'da Bilim ve Teknik**, C. IV, s. 162)

[61] Geniş bilgi için bkz. David Oldroyd, ''Some Neo-Platonic and Stoic Influences On Mineralogy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries''; **Alchemy and Early Modern Chemistry: Papers from Ambix** içinde, Ed. Allen G. Debus, y.y., Replika Press, 2004, s. 216-244

[62] Söz konusu etkinin mıknatıs taşıyla ilgili inançlar üzerinden takibi için bkz. aş. s. 80, 140

[63] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 23

[64] Ruska, **a.g.e.**, s. 33. De Sacy, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Paris yazmasında (hatalı olarak) 100 taş hakkında açıklama olduğunu söylemiştir. (**A.g.e.**, s. 34, s. 126, dn. 4; Silvestre de Sacy, **Chrestomathie Arabe**, 3 c., Paris, L'Imprimerie Impériale, 1806, C. III, s. 534)

Aristoteles'e atfettiği bilgilerin çevirisine yer verirken, *Kitâb'ul-Ahcâr*'dan da tûtyâ ile ilgili bölümü çevirmiştir.[65]

Kitâb'ul-Ahcâr'ın Arapça metninin modern bir Batı dilindeki ilk ve son tam çevirisi ise 1912'de Julius Ruska tarafından yapılmıştır. Ruska, bu çevirinin yer aldığı incelemede *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın (büyük ihtimalle Cremonalı Gerard tarafından yapılan) Latince çevirisini de yayınlamıştır. Ruska, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ı Almancaya çevirirken bir Arapça, bir İbranice ve iki Latince metinden yararlanmıştır. İbranice ve Latince metinler, daha önce de söz edildiği gibi Arapçadan yapılmış çevirileridir. Bu metinler, Ruska tarafından sırasıyla *Parisiensis*, *Monacensis* (Münih), *Leodiensis* (Liège) ve *Monspessulensis* (Montpellier) kelimeleri ile ifade edilmiştir.[66]

2.4. *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın İçeriği

Bilim tarihçilerinin *Kitâb'ul-Ahcâr* hakkındaki görüşlerini ele aldıktan ve eseri değerlendirdikten sonra, bu bölümde kitabın içeriğini çok kısaca tanıtmak ve özetlemek istiyoruz.

Kitâb'ul-Ahcâr, taşların anlatılmasına geçmeden önce önsöz mahiyetinde olduğu söylenebilecek bir bölümle başlar. Bu bölümde kitabın Aristoteles'e ait olan ve 700 taştan bahseden eserin özet bir çevirisi olduğu belirtilir. Daha sonra dört gizemli taştan söz edilir. Adları verilmeyen bu taşlar, simya ve dört unsurla bağlantılıdır.

Giriş kısmında ayrıca varlıklara ait tabiatlar ile bu tabiatlar arasındaki ilişkiler, sempati ve antipatilere dair bir ara söz vardır. Sempati ve antipatilerin canlı cansız bütün varlıklar arasında mevcut olduğu belirtilerek mineraller âleminden buna dair çeşitli örnekler verilir. Bu kısım, kitabın ilk teorik bölümü olmasının yanı sıra, söz konusu örneklerde bahsedilen mineraller ve özellikleri ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı olarak ele alınacağı için, aynı zamanda bir çeşit özet mahiyetindedir.

Taşların anlatılması, bu önsöz ve özet bölümünden sonra başlar. İlk önce en değerli ve soylu taşlar sayılan inci, zümrüt ve yakutun özellikleri açıklanır. Bu bölümde

[65] De Sacy, **Chrestomathie Arabe**, C. III, s. 533-534. Ruska, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın De Sacy'nin kitabının 1826 tarihli baskısında tanıtıldığını söylese de bu bilgi 1806 tarihli baskıda bulunmaktadır.
[66] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 1, dn. 1 ve s. 53

özellikle inci hakkında anlatılanlar dikkat çekmektedir. Zira incinin oluşumu hakkında yarı mitolojik yarı bilimsel nitelikli bir hikâye vardır. İnciden sonra zebercet ve zümrüt, daha sonra da yakut ele alınır. Her birinin gizemli ve tıbbi özelliklerinden söz edilir.

İnci, zümrüt ve yakutun anlatılmasından sonra ikinci bir ara söz gelir. Bu ara söz, tevlîd adı verilen kavram hakkındadır. Çeşitli taşların tevlîd yoluyla birbirlerinden nasıl doğduğu açıklanır ve mineraller âleminden buna dair örnekler verilir. Kitabın ikinci teorik bölümü olan bu kısım, (tabiatlar hakkındaki ara sözde olduğu gibi) aynı zamanda kitabın ilerleyen bölümleri için bir özet görevi görmektedir.

Tevlîd konusundan sonra taşların anlatılmasına geri dönülür. Sırayla lâl, akik ve oniks olmak üzere kırmızı ya da kırmızılık içeren taşlar anlatılır. Daha sonra yeşil renkli bir taş olan bakırtaşı gelir. Bakırtaşını yarı mitolojik bir yapıya sahip panzehir taşı izler. Panzehir taşıyla ilgili başlık altında zehirlerin vücutta nasıl etki gösterdikleri açıklanır.

Beyaz, yeşil ve kırmızı renkli olan bu taşların anlatılmasından sonra sıra en sert iki mineral olan elmas ve korunda gelir. Hindistan'dan çıkartıldığı söylenen elmas, İskender hikâyelerinin kitapta ilk göründüğü bölümdür. Kitabın ilerleyen bölümlerinde İskender'le ilgili başka hikâyeler de vardır.

Elmas ve korunddan sonra mavi renkli iki taş, türkuaz ve lacivert taşı, bunlardan sonra ise siyah kehribar ile kehribara (amber) benzeyen bir taş olduğu söylenen anberî taşı anlatılır.

Bu noktadan sonra kitabın yarı mitolojik mahiyette olduğu söylenebilecek ilk bölümü başlar. Önce demir mıknatısı, sonra diğer çeşitli mıknatıslar anlatılır. Bunlar altın, gümüş, bakır, kurşun, et, saç ve tırnağı çeken taşlardır. Mıknatıs oldukları söylenen bu taşlar hakkında anlatılanlar oldukça inanılmazdır ve bu hikâyelerin arkasında yatan gerçeklik payını tespit etmek güçtür. Meselâ demir mıknatısının kalsine edildikten sonra suyla ıslatılması halinde (aynı durumdaki sönmemiş kirecin

ısınmasına benzer şekilde) alev alacağı iddia edilir. Ayrıca pirinç ve bakır mıknatısı adı verilen taşın gümüşü altın gibi yaptığı söylenir.[67]

Mıknatıslar hakkındaki bölümden sonra kitabın simyayla ilgili ve kerk, markaşîsa, mağnîsiyâ, kükürt ve zırnıktan bahseden bölümü gelir. Bu taşların simya ve tıp amaçlı kullanımlarına dair örnekler verilir.

Bu taşlardan sonra tekrar mitolojik bilgilerin yer aldığı söylenebilecek bir bölüm gelir. Bu bölümde berkî taşı, mânğatıs, doğumu kolaylaştıran taş, balık taşı, uyku yapan ve uykuyu gideren taşlar ile gizemli iki taş daha anlatılır. Uyku yapan ve uykuyu gideren taşlar ve onlardan hemen sonra anlatılan iki taş arasında garip bir zıtlık vardır: ‘‘Doğaüstü taşlar’’ adı verilen bu iki taştan ilkinin canlıların sürekli ses çıkarmasına ve hareket etmesine neden olduğu, diğerinin (vücutta uyuşukluk oluşmasına benzer şekilde) bunu tamamen engellediği söylenir.

Kitapta bundan sonra zift, hayvansal taşlar adı altında bazı kabuklu deniz canlıları, çiy taşı ve çıban taşı anlatılır. Bilmecemsi ve okuyucuyu şaşırtmaya yönelik ifadeler kullanarak ziftin yanıcılığına ve su geçirmez niteliğine dikkat çekilir. Çiy ve çıban taşları ise verilen bilgilerden yola çıkarak bugün için teşhisi mümkün olmayan taşlardır.

Daha sonra tekrar simya ve tıpla ilgili taşların bulunduğu bir bölüm gelir. Bu taşlar; kristal [âdî kuvars], cam, tuz, nişadır, boraks ve sodadır. Kristalle ilgili maddede kristalle cam arasındaki fark açıklanır. Cam ele alınırken ise mağnîsiyânın cam imalindeki işlevinden söz edilir. Tuzun, simya diliyle ‘‘dördün dördüncüsü, üçün saflaştırıcısı, ikinin yöneticisi ve bir ile kâim olan’’ olduğu belirtilir. Bu ifadelerin simyadaki kükürt, civa ve tuz üçlüsüne yönelik erken bir ima olduğu düşünülebilir. Boraksın metallerin erimesini hızlandırmadaki rolü açıklanır. Ayrıca sodanın boraksa benzerliğine dikkat çekilir.

Simyayla ilgili kısım metalik sülfatlarla (vitriyoller) devam eder: Önde gelen beş metalik sülfattan ikisi, zaç ve şap anlatılır. Metalik sülfatlardan sonra bazı madenleri

[67] *Kitâb'ul-Ahcâr*'la ilgili ilginç bir nokta, simyayla çok güçlü bağlarının olmasına rağmen kitabın hiçbir yerinde başka maddelerden altın elde edilebileceğinin söylenmemesidir. Fakat talkın ve nişadırın bazı madenleri gümüşe çevirdiği söylenmektedir. (Bkz. aş. s. 97, dn. 345; s. 95, dn. 322)

gümüşe dönüştürdüğü söylenen talktan bahsedilir. Daha sonra çinkolu iki bileşik, ismid (sürme) taşı ve tûtyâ vardır. Her ikisi de göz sağlığı için kullanılmaktadır.

Çinkolu bileşikleri denizde bulunan üç taş (mercan, sünger taşı ve hayvansal deniz taşı şeklinde anılan yengeç) takip eder. Bunlara sünger taşına benzeyen, ama ondan farklı olduğu belirtilen şilşît adlı bir taş eklenmiştir.

Deniz taşlarından sonra metaller hakkındaki bölüm gelir. Bunlar altın, gümüş, bakır, kurşun, civa, demir ve tenkârdır. Bu bölüm simyanın yedi metaline denk gelmektedir. Fakat kalay yerine tenkârdan bahsedilir. Civanın metallerle ilgili bölümde anlatılmasının nedeni, simyacılar tarafından sıvı metal sayılmasıdır. Ayrıca madenlerin civa ve kükürdün çeşitli oranlardaki bileşimlerinden oluştuğu inancı da bu tasnifte etkili olmuştur. Bu bölümde ilk önce altından, altını bozan ve saflaştıran maddelerden söz edilir. Altından sonra gelen gümüşün ise altına nazaran dış etkilere karşı daha dayanıksız olduğu gösterilir. Bu kısımda bakır hakkındaki madde diğerlerine göre daha uzundur. Bakırın çeşitleri ve içerdiği bakır pası (*zencâr*) nedeniyle zehirli olduğu açıklanır. Bakırla ilgili kısımda tâlikûn adı verilen bir madde ve bunun olağanüstü nitelikleri de yer alır. Daha sonra kurşun ve civayla ilgili başlıklar gelir. Simya bakış açısıyla kurşun ve civanın aslında gümüşün cinsleri olduğu, bozucu dış etkenler nedeniyle kurşun ve civaya dönüştükleri öne sürülür. Civayla ilgili bölümde civa zehirlenmesi de anlatılmıştır.

Metallerden sonra boraksa benzeyen ve onun gibi bir tuz olan tenkâr gelir. Boraks ve tenkârın her ikisinin de madenlerin eritilmesi sürecinde katalizör olduğu belirtilir. Tenkârı ‘‘Belirsiz Taşlar’’ şeklinde bir ara başlık izlemektedir. Bu, *Kitâb'ul-Ahcâr*'daki ilk ara başlıktır. Bu kısımda yeşil bileği taşı, yumurta benzeri bir taş, çizgili bir taş ve hâsir olarak adlandırılan bir taş yer almaktadır. Bunlardan bileği taşı dışındakiler, verilen bilgilerin azlığı nedeniyle teşhisi neredeyse imkânsız taşlardır. Yalnız hâsir olarak adlandırılan taşın sünger taşına benzer olduğu anlaşılmaktadır.

Kitapta son olarak ‘‘Bileşik Taşlar’’ adıyla ikinci bir ara başlık gelir. Burada kırmızı ve beyaz kurşun, zincifre, bakır pası ve demir posası anlatılmaktadır. Söylenenlere göre bunların ortak özelliği; yaralar, çıban, alaca, yanık, uyuz ve basur gibi çeşitli deri hastalıklarına iyi gelmeleridir.

Kitâb'ul-Ahcâr'ın Paris nüshası demir posasının anlatımıyla sona erer. Fakat Şehid Ali Paşa ve Ayasofya nüshalarında Paris nüshasında olmayan taşlar bulunmaktadır. Bunlardan Şehid Ali Paşa nüshasında olanlar, varak sırasına göre çeviriye eklenmiştir.

Bu bölümde önce petrol gelir. Petrol hakkında verilen bilgilerden bunun eczacılık ve simyada kullanılan bir madde olduğunu öğreniriz. Petrolden sonra böbrek taşlarına karşı kullanılan bir taştan bahsedilir. Paris nüshasında olmayan en önemli bölüm ise behte taşı hakkındadır. Mitolojik bir taş olan behte, İskender hikâyeleriyle bağlantılıdır. Behteden sonra altın posası, mürdesenk ve tuğla yer alır.

Şehid Ali Paşa nüshası, ‘‘Aristoteles'in Bahsettiği Yedi Taş'' başlıklı son bir bölüm içerir. Burada farklı renklere sahip yedi taştan bahsedilir. Her taş, kendi içinde yine yedi renge ayrılmaktadır. Bu taşların özellikleri gizemlidir. Bunların doğada var olan gerçek taşlar mı olduğu, yoksa renkler üzerinden simyevî bir mecazın mı yapıldığı belirsizdir.,

3. ELYAZMALARI ve ÇEVİRİ

3. 1. Paris Elyazması

*Kitâb'ul-Ahcâr'*ın Türkçe çevirisi için, Julius Ruska'nın matbû olarak yayınladığı Arapça metni (Paris elyazması) esas aldık. Bu metin, Ruska tarafından yazılan *Das Steinbuch des Aristoteles* adlı kitabın 93-125 numaralı sayfaları arasında bulunmaktadır. Ruska, bu metni Bibliothèque Nationale'de 2772 numara ile kayıtlı elyazmasını kullanarak hazırlamıştır. Söz konusu nüsha hicrî 730 (M. 1329) yılına tarihlenmektedir.[1]

Ruska, Paris nüshasının Almanca çevirisinin sayfa altlarında, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Latince (*Leodiensis*) ve İbranice (*Monacencis*) çevirileri ile Kazvînî, İhvân-ı Safâ ve İbn Baytar gibi klasik Arapça kaynaklardan alıntılar yapmış, fakat sadece Kazvînî'den yaptığı alıntıları Almancaya çevirmiştir. Kazvînî'den yapılan bu alıntılar, bizim Ayasofya nüshasından aldıklarımızla neredeyse tamamen örtüşmektedir. Ayrıca Ruska, *Kitâb'ul-Ahcâr'*ın Arapça metninden hemen önce, kitabına Kazvînî'den yapılmış Almanca çeviriler koymuştur. Bunlar, anlatımları Aristoteles'e nispet edildiği halde Paris nüshasında bulunmayan (fakat bizim kullandığımız Şehid Ali Paşa ve Ayasofya nüshalarında yer alan) taşlardır. Bu çeviriler, ''kimyevî, tıbbî, büyüsel ve büyülü renklere sahip taşlar''[2] olarak dört grup halinde verilmiştir. Ruska'nın kitabının 82-91 numaralı sayfaları arasında yer alan bu çevirilerde (büyülü renklere sahip yedi taş dahil) toplam 45 taş vardır.[3]

Ruska, *Das Steinbuch des Aristoteles*'in son bölümünde *Kitâb'ul-Ahcar*'ın (Cremonalı Gerard tarafından yapılmış) Latince çevirisini de yayınlamıştır. Latince metne göz atıldığı zaman, Paris nüshasının hacim bakımından yaklaşık iki katı olduğu görülmektedir. Zaten Fuat Sezgin'in de belirttiği gibi Paris elyazması *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın oldukça eksik bir metnidir.[4]

---

[1] Sezgin, **Geschichte des Arabischen Schrifttums**, C: IV, s. 103
[2] ''Büyülü renklere sahip taşlar'', bizim çevirimizde ''Aristoteles'in bahsettiği yedi taş''a denk gelmektedir. (Bkz. aş. s. 111-113)
[3] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 82-91
[4] Sezgin; **a.y.**

3.2. Şehid Ali Paşa Elyazması

Çeviri sırasında ek bilgi gereken ya da anlamın kapalı olduğu yerler için günümüzde Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan iki nüshayı kullandık. Bunlar Şehid Ali Paşa ve Ayasofya kütüphanelerinde kayıtlı elyazmalarıdır.

Şehid Ali Paşa Kütüphanesi 1840 numarada kayıtlı nüsha toplam 111 varaktır. Baş tarafında *Kitâbu Menâfii'l-Ahcâr*, *Kitâbu Havâssı'l-Ahcâr* ve *Kitâbu Kıyâfetnâme-i Türkî* yazıları okunmaktadır.[5] Bizim incelediğimiz kısım 48 varaktan oluşan *Kitâbu Menâfii'l-Ahcâr'*dır. Nüshadaki ikinci metin olan *Kitâbu Havâss'ıl-Ahcâr* ise 18 varaktır. Üçüncü metin, nüshanın baş tarafında da belirtildiği gibi Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış bir kıyâfetnâme (ilm-i firâse) kitabıdır. Bu metnin yazısı, önceki iki metne göre farklı bir elden çıkmışa benzemektedir ve oldukça kötüdür. Bu metin nüshada 44 varak tutmaktadır. 67b'de bu risalenin adının *Kitâb'ul-Edeb ve's-Siyâse fî İlm'in-Nazar ve'l-Firâse*, 68a'da yazarının Muhammed bin Ebû Tâlib el-Ensârî ed-Dımeşkî olduğu söylenmektedir. Tarih olarak ise ''işbu kitap 757'sinde cem idüb…'' ifadesi bulunmaktadır. Bu tarih, miladi 1356 yılına denk gelmektedir. Söz konusu risalenin yazım tarihi ise h. 750/ m. 1349'dur.[6]

Şehid Ali Paşa nüshası, içerik bakımından Paris nüshasına Ayasofya nüshasından daha yakındır. Diğer taraftan her sayfası 17 satır olan bu nüsha, Ruska'nın yayınladığı Paris nüshasının yaklaşık üç katıdır. Bu nüshada (kitabın son başlığı olan ''Aristoteles'in Bahsettiği Yedi Taş''ı tek madde sayarak) 72 başlık vardır. Ruska'nın yayınladığı metin bu kısmı içermemektedir. Dolayısıyla Şehid Ali Paşa nüshası, 72 taş içeren *Kitâb'ul-Ahcâr* nüshalarının bildiğimiz en eksiksiz metni görünümündedir.

[5] Şehid Ali Paşa nüshasının giriş sayfasında Osmanlı Türkçesiyle bir reçete yer alır: ''Sarı sirke mâyesinin beyanındadır: Yüz dirhem demirhindi ve yüz dirhem arpa unu ve yüz dirhem asel [bal]. Bu üçünü birbire cem idüb sirkeyile şerbet idüb bir şişe içine koyub fışkı [kurumamış at gübresi] içine göm. Kırk gün dura. Ba'dehu bir kaşık mâyeye on kaşık su koya. A'lâ taşı yarar sirke olur.'' Bu reçetenin elyazmalarını mikroplara karşı korumak için yazıldığı anlaşılıyor.

[6] Ramazan Sarıçiçek, **Yüzler Hali Söyler: Risâle-i Kiyâset-i Firâset/İlm-i Firâset: Mustafa bin Bâlî**, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, Nisan 2014, s. 45

3.3. Ayasofya Elyazması

Ayasofya Kütüphanesi'nde 3610 numara ile kayıtlı nüsha, toplam 169 varaktır. Baş tarafında *Kitâb'ul-Cevâhir ve'l-Ahcâr* yazısı okunmakta ve Mısır Memlük sultanı ''Melik Eşref Ebû'n-Nasr Kayıtbay'ın (1423-1496) makam-ı şerîfi''ne ait olduğunu belirten çerçeveli bir yazı vardır. Bundan anlaşılıyor ki bu elyazması, Osmanlılar tarafından fethinin (1517) ardından Mısır'dan getirilmiştir. İlk sayfanın kenarında ayrıca Arapça olarak ve noktasız harflerle ''Bu nüshayı sultân-ı aʿzâm ve hâkân-ı muazzam, iki karanın ve iki denizin sahibi, hâdim'ul-harameyn eş-şerîfeyn, sultan oğlu sultan, Sultan Gazi Mahmud Han şerʿî bir vakıf olarak vakfetti. Harameyn Şerîfeyn evkâf müfettişi, fakîr Ahmed Mesîhzâde [veya Şeyhzâde] tarafından kaydedildi. Allah ikisine de mağfiret etsin.'' yazılmıştır. Bu nüshanın elyazısı oldukça güzeldir ve iyi korunduğu anlaşılmaktadır. Her sayfa 8 satırdır. Bu nüshanın ilk 144 varağı bizim incelediğimiz metindir.

Bundan sonraki 25 varak ise taşların astrolojik özellikleri ve tılsım olarak kullanımı hakkında aynı elyazısıyla yazılmış ayrı bir risaledir. 168a'da söz konusu risalenin Muhammed bin Ahmed el-Fernevî tarafından Utârid bin Muhammed el-Hâsib'in (yaklaşık 9. yüzyıl) kitabından yazıldığı ve yazımının 888 senesinin (M. 1483) Şaban ayında bittiği bilgisi vardır.[7] Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde bu risalenin adının *Menâfi'ul-Ahcâr ve'l-Hazer ve Havâss'ul-Hurûf* olduğu belirtilmektedir.[8]

Kitâb'ul-Ahcâr'ın Ayasofya nüshasında Paris ve Şehid Ali Paşa nüshalarında yer almayan taşlar bulunmaktadır. Bu nedenle söz konusu nüshadaki taş sayısı (yedi renkli taşlar ve 16 Arap boncuğunu birer başlık sayarak) toplam 124'tür.

Ayasofya nüshasındaki birçok bilgi, Kazvînî'nin *Acâyib'ul-Mahlûkât*'ta taşlar hakkında verdiği bilgilerle aynıdır. Ayasofya nüshası (Kazvînî'yle ortak olan bilgiler dışında) Şehid Ali Paşa nüshasına oldukça yakındır. Ayasofya nüshasıyla ilgili dikkat

[7] Bu tarih biraz ilginçtir. Çünkü Şaban ayı kamerî takvimin sekizinci ayıdır.
[8] İlyas Çelebi, ''Havas İlmi'', **DİA**, C. 16, s. 517-521, 1997, s. 521

çeken bir diğer nokta, büyüye benzer uygulamaların Şehid Ali Paşa nüshasına göre daha çok olmasıdır.[9]

3. 4. Çeviri Hakkında Açıklamalar

Kitâb'ul-Ahcâr'ın bizim yaptığımız çeviri ve nüsha karşılaştırması, Şehid Ali Paşa ve Ayasofya nüshalarının Paris nüshasına taalluk eden kısımlarıdır. Fakat Paris nüshasında olmayıp Şehid Ali Paşa nüshasında bulunan bütün taşlar bizim çevirimizde yer alırken, (hem Paris hem Şehid Ali Paşa nüshalarında karşılıkları olmadığı için) Ayasofya nüshasındaki bazı taşlar çevrilmemiştir.[10] Böylece (Paris nüshasını tamamlayıcı yönleriyle) Şehid Ali Paşa nüshasının tamamı ve Ayasofya nüshasının (taş sayısı bakımından) yaklaşık dörtte üçü bizim çevirimizde yer almıştır.

Paris nüshasının Türkçe çevirisi tamamlandıktan sonra ortaya çıkan metin, olası çeviri hatalarını mümkün olduğu kadar önlemek amacıyla Ruska'nın Almanca çevirisiyle karşılaştırılmıştır.

Çevirinin sayfa altlarında verilen *Kitâb'ul-Ahcâr* varyasyonlarında, bir ifade Şehid Ali Paşa ve Ayasofya nüshalarının ikisinde de geçiyorsa, Ayasofya nüshasındaki ifade kullanılmıştır. Önemli olduğunu düşündüğümüz bazı yerlerde ise her iki nüshadaki ifade de yer almıştır.

Çeviri sırasında *Kitâb'ul-Ahcâr* metniyle ilgili sayfa altlarında verilmesinin uygun görülmediği notlar, çevirinin ardından gelen Açıklamalar başlıklı bölümde yer almaktadır. Çünkü bu açıklamalar, sayfa altı dipnotlarındaki bilgilerden farklı bir yapıdadır. Çeviri bölümündeki sayfaların sol tarafındaki boşlukta yer alan numaralar, Paris nüshasının Türkçe çevirisine düşülen söz konusu notların ''Açıklamalar'' başlıklı kısımdaki yerlerine işaret etmektedir.

Çeviride özgün dildeki ifade şekillerine (anlatımın akıcılığını bozmamak şartıyla ve bazı yerlerde üslubun çok tuhaf görünmesini önlemek dışında) mümkün olduğu kadar sadık kalmaya çalıştık. Zira çevirdiğimiz metnin Arapçası, (en geç dokuzuncu

[9] Mesela bakırtaşının üzerine çizilen maymun resmi (bkz. aş. s. 74, dn. 120), nişadır bahsinde gümüş yapmak için yılan kullanmaktan söz edilmesi (bkz. aş. s. 95, dn. 322) ve panzehir taşından bahsederken kertenkele hakkında anlatılanlar (s. 75, dn. 141).
[10] Çevrilmeyen taşların sayısı 35'tir. Bu taşların listesi için bkz. aş. s. 168-169

yüzyıldan kalma olduğu için) yazıldığı dönemin dili ve bakış açısına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Paris nüshasındaki uzun paragraflar, cümleler arasındaki anlam bağlarına göre Türkçe çeviride daha kısa paragraflara bölünmüştür.

Çevirinin dipnot ve açıklamalarında geçen Yunanca kelimeler, alındıkları kaynağa göre (Yunan ya da Latin alfabesiyle) yazılmıştır.

Kitâb'ul-Ahcâr'da ele alınan taşların önemli kısmının fotoğraf, tasvir, özellik ve ayrıntılı referansları, Fuat Sezgin'in *İslâm'da Bilim ve Teknik* adlı eserinde bulunmaktadır.[11]

[11] Sezgin, **İslâm'da Bilim ve Teknik**, C. IV, s. 166-209

4. ÇEVİRİ:

ARİSTOTELES'İN TAŞLAR KİTABI

-Luka bin İsrâfiyûn Çevirisi-[1]

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Yalnız O'na güvenirim.

1, 2 Bu kitabın müfessiri[2] der ki: Aristoteles,[3] taşları açıkladığı kitabında onların cevher,
3 renk, cins ve madenlerini (çıktıkları yerleri) vasfetmiştir.[4] Aristoteles kitabında 700 taştan bahsetti. Onlardan bazılarını ilim ve marifet ehli bilir. Bazılarının bilgisi ise ilim ve marifet ehlinde yoktur. Zanaat[5] ehli olan ve bu konuda uzmanlaşmış bir
4 topluluktan başkası onları bilmez. Fakat bu topluluk içinde her cevherin sadece bir cinsini kullanan kişiler bulunur. Onlar, bu cins ile ona ait sanatın sınırını aşmazlar. Onların [mesleklerinin] ait olduğu tür budur.

5 İnsanların taşlar hakkında bilmedikleri, bildiklerinden daha çoktur. İnsanların çoğu, içinde 700 taşın açıklaması bulunan bu kitabı anlayamayacağı için, onlara fayda sağlayacak bilgileri felsefenin dallarından ikisine kısıtlayarak bu kitapta özet olarak
6 verip açıkladım. Bunlardan biri taşların simya ile ilgili kısmı, diğeri ise onlardan tıbbî ilaçlar yapma yöntemlerini ele alan kısımdır. Yalnız Allah'tan yardım ister ve O'na tevekkül ederiz.

7 Sonra anlayışı kıt bazı insanların kendilerinin yanında herhangi bir taştan bahsedildiği zaman kendi görüş ve yöntemlerini ona karıştırdıklarını ve kendilerinde bu ilimden biraz olmasından dolayı ''Bu zaten bilinen bir ilimdir.'' dediklerini

[1] Ayasofya nüshasında çevirmen ismi yer almamaktadır. Şehid Ali Paşa 1b'de ise ''Aristoteles'in *Taşların Faydaları* isimli kitabını Yunancadan Arap diline Yunanlı Humâhîs nakletmiştir.'' denmesine rağmen burada bir karışıklık olduğu anlaşılıyor. Çünkü Şehid Ali Paşa nüshasında kitabın yazarı Aristoteles bin Hermâhis olarak verilmektedir. (Bkz. aş. dn. 3)

[2] Şehid Ali Paşa 1b: ''Bu, hikmet sahibi filozof Aristoteles'in *Taşların Faydaları* isimli eserinden bahsettiğimiz ve Muhammed bin Abdülmelik'in tefsir ettiği özet bir kitaptır.'' Ayasofya nüshasında müfessirden bahsedilmemektedir.

[3] Şehid Ali Paşa 2a: ''Aristoteles bin Hermâhis [Nikhomakhos]''.

[4] Ayasofya 2a: ''Bu kitabımda birçok kaynaktan taşlar hakkındaki kitapları topladım. Bu kitapların hepsi, bunları hikmetli Hürmüs'ün kitabından istihraç eden filozof Aristoteles'in ilminin nuruyla konuşurlar.'' Buradaki kelime, (Hermes ismine uygun olarak) هرمس şeklinde yazılmış, fakat (Hürmüz'ü hatırlatacak şekilde) Hürmüs olarak harekelenmiştir.

[5] Sanat kelimesini çoğul olduğu durumlarda (es-sınâʿat) ve bağlama göre zanaat olarak çevirdik. Tekil olduğu ve harf-i tarifle kullanıldığında ise (yine bağlama göre) simya karşılığını kullandık.

gördüm. Halbuki hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadıkları bir taştan bahsedilince hayretler içinde kalırlar. İlim ve basiret sahibi insanlara gelince; onlar bu konuda bir şey duydukları zaman onunla ilimlerini artırırlar.

[Müfessir], daha sonra Aristoteles'in taşlar hakkındaki açıklamalarına dönerek şöyle der: Şüphesiz yeryüzünde bulunan taşlar, vasfedilen ya da bilinen taşlardan daha çoktur. Taşlar hakkındaki bilgi, bu bilimi talep ederek onun uğrunda kendilerini yoran, bakışlarını soylu bir bilim ve yüce makam sahibi bu kitaba yönelten kişiler için keskin bir ilimdir.[6] Ama bu ilim, insanları kendilerini anlamaları uğrunda helâk eden ilimler kadar zor değildir.[7] Fakat halleri daha önce nitelediğimiz şekilde olan kişiler bu ilmi kavrayabilir ve bu kitaptan simyanın işleyişini çıkarırlar. Bu öyle bir sanattır ki, onu yalnız âlimler bilir, cahiller bilmez.

4.1. [Dört Gizemli Taş]

Ayrıca biz, her yerde bulunan[8] iki taşın isim ve vasfını bu kitapta kolaylaştırıp açıkladık.[9] Bu iki taş, kendi fiillerinde yüce oldukları halde, onların çokluğu ve buna karşılık insanların anlayışının kıtlığı nedeniyle onların elinde zelil duruma düşmüştür. Başka iki taşın adını ise remizle ifade ettim.[10] Onlar, niçin çok oldukları

[6] Ayasofya 2b'de ek olarak ''*Nefesânî*, *ravhânî* ve *cesedânî* taşlarla ilgili ilim bundandır.'' Taşlar konusunda *Kitâb'ul-Ahcâr*'ı yakından takip eden İhvân-ı Safâ'ya göre, cisimlerde nefs, havaya ait parçalar; ruh, suya ait parçalar; ceset ise toprağa ait parçalardır. (**İhvân-ı Safâ Risâlelerinin Ondokuzuncu Risâlesi: Madenlerin Oluşumunun Açıklamasına Dair**, s. 93) Diğer taraftan nefs kelimesi, nefes kelimesiyle yakınlığı nedeniyle (aynı anlama gelen) Yunanca *pneuma*'yı da hatırlatmaktadır.

[7] Ayasofya 3a: ''Aristoteles'in ilimlerinden biri ilâhiyât [metafizik] ilmidir. Öyle ki bu ilmi talep eden çeşitli ümmetlerden birçok insanı helâk etmiştir.''

[8] Şehid Ali Paşa 3a: ''Bu iki taş bütün çöplüklerde [ya da gübreliklerde] mevcuttur. Bu nedenle insanlar onları değersiz sayar.''

[9] Ayasofya 3b-4a: ''O iki taştan biri uçan canlılara, diğeri yerde yürüyen ve düşünen canlıya özgüdür. Bunu iyi anla. Eğer talep edersen bulursun. Onları burada açıklamak bizim için güç değildir. Ama bunu anlatmaya başlarsak amaçladığımız yoldan çıkarız [ya da konumuzdan uzaklaşırız].'' Buradaki ilk cümlenin üslûbu Kur'ân'daki şu âyeti andırmaktadır: ''Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki (onlar da) sizin gibi birer ümmet olmasınlar.'' (En'âm Sûresi; 6:38)

[10] Şehid Ali Paşa 3b'de ek olarak ''Bil ki filozoflar boya [simya] konusundaki sözü remizle ifade etmiş ve mantığı toprağa gömmüşlerdir. Ama simgeyle anlatılan bu şey, yöntemlerinde hikmetli Rûbîs ve Tûsâyina gibi hareket eden filozoflara gizli kalmaz.'' Şehid Ali Paşa nüshasında bu ifadelerden sonra yaklaşık bir sayfa boyunca eski Yunanlı simyacı Zosimos (*Rûbîs*) ve Theosebeia (*Tûsâyina*) arasında geçen (anlamı çok kapalı) bir hikâye anlatılmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Zosimos ve Theosebeia, birer taş hakkında birbirlerinden bilgi istemektedirler. Fakat konuşma tamamen simgeler kullanarak yapılır. Kadının (Theosebeia) yanında güneşin, erkeğin (Zosimos) yanında ayın bilgisi vardır vb. Hikâyede dile getirilen simgelerden belli bir anlam çıkartmak oldukça zordur. Fakat

konusundaki açıklamayı kolaylaştırdığım önceki taşların sıfatı üzere toprakta bulunurlar. Felsefeye işaret eden bir anlayışa sahip olan kişi, bu iki ölçülmüş[11] taşı işleme sokabilir.

8 Bu iki taş, kendilerinde dört unsuru barındıran canlıların tabiatı üzere olan dört taştan elde edilir. Dört unsur, dünyanın kendileriyle var olmaya devam ettiği ve âlemin işinin onlarla ıslah olduğu ateş, hava, su ve topraktır. Bunlar, dünyanın kanunu, akıllı ve akılsız canlıların karışımıdır (*mizac*). Haklarındaki açıklamayı kolaylaştırdığımız iki taşa gelince; onlardan biri diğer taşları saflaştırır ve temizler. Öbürü ise onları yıkar ve kötü kokuları giderir. Bu taşlar olmasaydı, dünya ve içindekilerin işleri
9, 10 sağlam olmazdı. Şunu bil ki insanların gözünde hakir ve zelil olup her yerde bulunan bu iki taştan çok kötü kokulu olanda ilim gizlenmiş ve züht ortaya çıkmıştır.

4.2. [Tabiatlar]

11 Kuşlar, dört ayaklı hayvanlar ve balinalarla denizlerdeki diğer canlıları incelediğinde,
12 onların tabiatlarının farklı farklı olduğunu görürsün. Onlardan bazıları birbirlerine karşı bir sevgi taşır. Bazıları ise yaratılış bakımından benzer olmalarına rağmen birbirlerinden nefret ederler. Aynı özelliği (her birindeki tabiatın örneğine göre) taşlarda da buluruz. Onlardan bir kısmı birbirlerine karşı yakınlık (*ülfet*) geliştirirken, diğer kısmı birbirini reddeder. Bir tabiat diğerine yapışmaktayken, bir başka tabiat ötekinden kaçar. Bazı tabiatlar diğer tabiatları değiştirir, bazıları da onları yeniler.
13 Bir başka tabiat ise diğerini renklendirir.[12] Madeninden ham halde çıkarılan altının misali böyledir: Onun içinde elmastan çok küçük bir parçaya (*habbe*) rastlanır. Halbuki elmas, Doğu bölgesinde[13] bulunan bir vadi dışında bilinmez. Bu konuda bütün ilim ehli müttefiktir. Zira o elmas parçası, madeni nerede olursa olsun altına

---

hikâyenin sonunda Zosimos ve Theosebeia birbirlerini anlamış görünür. Zosimos, M.S. 3. yüzyılın sonları ile 4. yüzyılın başlarında yaşadığına göre, bu hikâyenin metne sonradan eklendiği açıktır. Zosimos ve Theosebeia arasındaki hikâye *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Latince çevirisinde de yer almaktadır. (Bkz. Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 184-185)

[11] Şehid Ali Paşa 3a'da ölçülü, dengeli anlamlarına gelen ''*mevzûneyn* (موزونين)'' yerine ''*mermûzeyn* (مرموزين)'' (remzedilmiş, simgelenmiş).

[12] Şehid Ali Paşa 4b'de ek olarak ''Tabiat tabiattan kaçar veya farklılık ve korku nedeniyle birbirinden sakınır. Tabiat tabiatı güçlendirir ya da zayıflatır. Tabiat tabiatı çözer, beyazlatır veya siyahlatır. Aralarında oran farklılığı ya da yakınlığı olan tabiatlar vardır.''

[13] Hindistan. Bkz. aş. s. 77, dn. 149

gömülmüş halde bulunur. O kadar ki ona eklenir ve karışır. Kükürdün örneği de böyledir: Ona *ismid* (sürme) taşı ile karışmış olarak rastlanır.[14] *Mağnîsiyâ* denen *enderdâmus*[15] taşı da böyledir. Elmasın bir diğer özelliği, başka taşların ona
14 dokunduğu zaman parçalanmasıdır.[16] Camın durumu da buna örnektir: Onun hali ancak mağnîsiyâ taşı ile tamamlanır. Siyah kurşun da böyledir: Taşların en kötü kokulu ve pis olanıdır. O kadar ki elması bile helak eder, kırar ve toz haline getirir.[17] Ve yine civanın misali de böyledir: Bütün taşların cismini ve ağırlığını taşır. Ama içine arpa tanesi büyüklüğünde bir altın parçası atıldığında, cisimleri taşıma gücünü kaybeder ve altın onun içine gömülür.[18] [19]

Şimdi ise Allah'ın yardımıyla madenî olan [ocaklardan çıkarılan] ve olmayan taşların anlatılmasına geçiyoruz.

4.3. [Değerli Taşlar]

[1] ***İnci:*** Filozof [Aristoteles] der ki: [Kitabımıza] inci, onun cinsleri ve dalgalı bir sudan nasıl oluştuğunun vasfedilmesi ile başlıyoruz. İnciyi bu kitabın başında zikretmemizin sebebi, taşların en soylusu olmasıdır. Çünkü insanlar inci, yakut, zebercet ve bunların cinslerini başka taşlara tercih ederler.[20] Bu taşlar,[21] toz haline getirildikten sonra ateşe konup her birine hava üflenince birleşir ve insanların dört

[14] Şehid Ali Paşa 4b-5a: ''Kükürt, taşların çoğuna karışır. Kurşun ise *ismid* taşı ve *mağnîsâ* denen *isdîmûs* ile karışır''. Kükürtle ''sempati içinde olan'' maddeler, kükürtlü ve sülfatlı bileşiklerdir.

[15] Ruska, [sahte]-Demokritos'un *Chrysopoie* adlı eserinde *androdamas* adlı bir taştan bahsedildiğini ve bunun Berthelot'ya göre arsenikli pirit olduğunu söylemektedir. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 129, dn. 3) Antik kaynaklarda mağnîsiyâ taşının (*the Magnesian stone*) teşhisi konusundaki (aralarında mıknatısın *–magnet-* da olduğu) karışıklık için bkz. Theophrastus, **On Stones**, s. 144-145; Ruska, **a.y.**, dn. 4

[16] Elmasın başka taşları kırması, bir çeşit antipati olarak kabul edilebilir.

[17] Bu cümleler, çok saf bir madde ile pis bir madde arasındaki antipatiye dair tipik bir örnektir.

[18] Şehid Ali Paşa 5a'da ek olarak ''Civa, bütün taşları kırmızılaştırır ve çözer.''

[19] Yani civa, yoğunluğu nedeniyle başka cisimlerin ağırlığını taşır. Ama altın, aralarındaki sempatiden dolayı civanın içine gömülür (içinde çözünerek onunla amalgam yapar).

[20] Son iki cümleyi Paris nüshasına göre değil Şehid Ali Paşa 5a'ya göre çevirdik. Paris nüshasındaki ifade, Şehid Ali Paşa nüshasındakinin zıddıdır. Yani kitabın inci, yakut ve zebercetle başlamasının nedeni, bunların taşların en soyluları olması değil, insanların onlara daha çok değer vermesi olarak belirtilmektedir. Bize göre bu ifade mantıksız ve yanlıştır. Doğru ifade Şehid Ali Paşa nüshasındakidir.

[21] Bu bölümdeki cümlelerde karışıklık vardır. Paris nüshasındaki ifadeden burada inci, yakut ve zebercet söz konusu ediliyormuş gibi anlaşılsa da, Şehid Ali Paşa 5a-5b'den bu taşların daha önce bahsedilen dört gizemli taş olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu karışıklığın sebebi, kitapta inorganik maddelerin ateşte eriyen ve yanan olmak üzere iki sınıfa ayrılması gibi görünmektedir.

tabiatı gibi tabiatlar haline gelirler. Bu tabiatlar, kendilerinden kırmızı ve beyaz olmak üzere iki taşın[22] doğduğu asitlerdir (*keymûsât*).[23] Bu iki taş, toz haline getirilip birlikte veya ayrı ayrı ateşe konduktan sonra üzerlerine hava üflenirse, parçaları tekrar bir araya gelir ve önceden oldukları hale geri dönerler. Ben derim ki:[24] Bu taşların ateşe konup üzerlerine hava üflenmesinin sebebi şudur: Her değerli ve soylu taş, ateşe konduğunda çözünebilmek için hava üflemeye ihtiyaç duyar. Kötü kalitedeki taşlar ise [ateşi besleyen] havanın yardımına ihtiyaç duymadan kolayca çözünürler.

İnciye gelince; şimdi onun oluşumunu anlatacağız.[25] Dünyanın etrafını çepeçevre saran ve *Okyanus* olarak isimlendirilen bir deniz vardır. Bu deniz sürekli karanlıktır. İnsanların kendisinde seyahat ettiği denizin başlangıcı, *Okyanus*'un sonuna değer. Rüzgârlar,[26] *Okyanus*'u sene ortasında[27] şiddetli bir şekilde çalkalandırır. *Ustûris*[28] olarak adlandırılan ve kendisinde incinin oluştuğu sedef de zaten bunu ister.[29] Sedef, insanların seyahat ettikleri denizin dibinden yükselir.[30] Bu esnada rüzgârlar, *Okyanus*'un dalgalarını şiddetli bir şekilde çalkalandırıp çisentiye dönüştürür ve bu çisentiyi seyahat edilen denize atar. Sedef, rahmin erkeğin cinsel organından gelen tohumu (*nutfe*) yutması gibi onu yutar. Sonra geri dönerek gider ve bu tohum, sedefteki etin arasında su haline gelir.[31] Sedef, deniz suyunun sakin olduğu bir yer

[22] Câbir bin Hayyân'a göre kırmızı ve beyaz renkli taşlar, eriyen metallerin iki sınıfıdır. (Bkz. yuk. s. 22)
[23] Keymûs, Arapçaya Yunancadan geçme bir kelime olup aslı χύμος'tur (*chyme*). Bu kelime, modern Batı dillerindeki (aslen mizaç anlamına gelen) *humour*'un da kaynağıdır.
[24] Bu ifade büyük ihtimalle müfessire aittir.
[25] *Tuhfe-i Murâdî*'de incinin oluşumu hakkında bu bölümü takip eden açıklamalar, *Belînâs* (Tyanalı Apollonius) ve Aristoteles'e atfedilmektedir. (Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 77)
[26] Hint Okyanusu'ndaki muson rüzgarları.
[27] Ayasofya 4b: ''*bencebîtaş* denen mevsimde''. Şehid Ali Paşa 6a: ''kış mevsiminde''. Bencebîtaş, Sanskritçe kökenli bir kelime olabilir. Mesûdî'ye göre Basra Körfezi'ndeki inci avı, sadece Nisan ayının başından Eylül'ün sonuna kadar olan dönemde yapılırdı. İncinin çıktığı bölgeler ise Katar, Umman, Sri Lanka ve Kızıldeniz'de Etiyopya açıklarıdır. (Maçoudi, **Les Prairies d'Or**, C. I, s. 328)
[28] Ustûris kelimesi, görünüşe göre, Yunancada istiridye anlamına gelen *ostreos*'un Arapça transliterasyonudur. Bu kelime, metnin olası Yunan kaynaklarıyla ilişkisine dair bir ipucudur. Ruska, istiridye kelimesinin Yunancasını vermesine rağmen (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 4), Ustûris kelimesiyle bağını görememiştir.
[29] Şehid Ali Paşa 6a'da ek olarak ''Ustûris, Okyanus'tan, ağaçları aşılayan kuzey rüzgârından başka şey istemez.''
[30] İstiridyenin hareketine dair günümüzde bilinen tek olgu, larvalarıdır. Fakat bu durum buraya uymaz.
[31] *Tuhfe-i Murâdî*'ye göre, sedefin içinde biriken sular, tohumun etrafında tabakalar halinde sertleşerek incinin (soğan yapısında) oluşmasına sebep olur. (Şirvânî, **a.g.e.**, s. 78)

bulmaya çalışır. O zaman sedefin içindeki tohum[32] açılarak gelişmeye başlar. Havanın rüzgârını, güneşin doğduğu ve battığı zamanlardaki sıcaklığı ve buharların çalkantısını karşılar. Sedef; güneşin sıcaklığı, buharların dumanı[33] ve rüzgârların hareketlendirdiği tozlar nedeniyle gün ortasında ortaya çıkmaz.[34]

Ustûris, bu iki vaktin [gündoğumu ve günbatımı] havasını[35] kullandığında, sedefin içindeki inci kendisinde ayıp bulunmayan saf bir güzelliğe sahip olur. Ama sedefin içinde bir tortu,[36] su veya kurt bulunduğunda ya da salyangoz gibi canlılardan[37] ona bir şey yapıştığında (ki o, inciye kabuk gibi yapışabilir), işte bunlar sedefe bulaşan birer âfettir.[38] Böylece *Ustûris* onlar vasıtasıyla gece yarısı ve gün ortasının kötü havasına maruz kalır.[39]

İncinin yapısı sağlamlaştığında *Ustûris* denizin dibine düşer ve orada kendisi için yaşayacak bir yer[40] bulur. Sonra [sedefin etinde] ağaç dalları misali damarlar gelişir. Böylece istiridye, nefs sahibi bir canlı olduktan sonra bitkisel aşamaya geçer. İnci, deniz dibindeki ikameti uzadığında ise değişikliğe uğrar ve ağacında kalarak vaktinde toplanmadığı için tazelik ve tadı giden meyve gibi bozulur.

İnci; sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nem bakımından mutedildir.[41] Çünkü kendisini saran bir etin içindedir. Etin çevresinde ise [sırlı] kaplara (*fehhâr*) benzer parlak bir kabuk vardır. Bu yüzden deniz suyunun tuzu inciye ulaşmaz. Sonra [tohumdaki] su
16 inciye karşı şefkat [sempati] duyarak çoğalır. Ama eğer deniz suyunun tuzu ona ilişirse, o anasının karnındaki bir cenin gibidir.[42]

[32] Şehid Ali Paşa 6a: ‘‘sedefin ağzı’’.
[33] Buradaki buhar ve duman kelimeleri, Aristoteles’in *Meteoroloji*’sinde sözü geçen ıslak ve kuru tütmeyi hatırlatmaktadır. (Bu konuda bkz. yuk. s. 8)
[34] Yani bu sayılanlar, inci oluşumu üzerinde olumsuz etkiye sahiptir.
[35] Ayasofya 5a: ‘‘güneşin gündoğumu ve günbatımında mutedil olan sıcaklığını’’.
[36] Şehid Ali Paşa 6b: ‘‘pislik’’.
[37] Şehid Ali Paşa 6b: ‘‘salyangozun kabuğundan’’.
[38] Ayasofya 5b: ‘‘İnci mat olduğu zaman ona salyangoz kabuğundan bir şey yapışmış demektir.’’
[39] Şehid Ali Paşa 6b’de ek olarak ‘‘Denizin nem ve çiyi gece yarısı yükselir. Sonra bu nem, kokusu bozulmuş olarak geri döner. İnci buna maruz kalırsa cismini sağlamlaştıramaz.’’
[40] Lafzen, kök (*asl*). Bu ifade şeklinin sebebi, can sahibi bir varlık olduktan sonra incinin bitki gibi gelişmeye başladığının anlatılacak olmasıdır.
[41] Şehid Ali Paşa 7a’da ek olarak ‘‘İnci, yeryüzündeki nehirlerde bile rastlanmayacak kadar lâtif [şekilde mutedil]dir. Tabiatındaki soğukluk ve kuruluktan dolayı sert bir kıvama sahiptir.’’
[42] Bundan zarar görebilir.

Büyük inciler küçüklerden, parlakları mat olanlardan, pürüzsüzler pürüzlülerden daha değerlidir. İncinin faydasının havassı, kalp çarpıntısı (*hafakan*)[43] ve kara safradan kaynaklanan korkuya iyi gelmesidir. İnci, kalbin kanını güzelce temizler. Bu özelliği nedeniyle hekimler onu ilaçlarına katarlar. Ayrıca göz sinirlerini kuvvetlendirmesi için sürmeye (*kuhl*) konur. Büyük ve küçük incilerin çözünme ve eritilmesini araştıranlar, onları [toz kadar] incelterek su kıvamına getirirler[44] ve bunu vücuttaki alaca (*abraş*) benzeri beyazlıklara sürerler. İnci, daha ilk denemede bu beyazlıkları boyar [örter]. Ayrıca baş ağrısı olan biri bu suyu burnuna çekerse,[45] o ağrıyı ondan giderir.

[2] ***Zebercet:*** Zebercet ve zümrüt, iki farklı isme sahip olmalarına rağmen aslında aynı taştır ve cins olarak birdir.[46] Daha önce bahsettiğimiz sıcaklık ve kuruluk gibi nitelikler bakımından ise inciden daha az fiile sahiptirler. Zebercet, Mağrip bölgelerinden başka yerde bulunmaz. Bu taş, inciden daha soğuk ve kurudur.[47] Çünkü topraksıdır ve rengini altın madenlerindeki topraktan alır.[48] Tabiatı soğuk ve kurudur. Zebercedin faydasının havassı, zehirli hayvanlar tarafından ısırılan biri tarafından kullanıldığında onların öldürücü zehirlerine karşı işe yaramasıdır. Sekiz arpa[49] ağırlığınca öğütülür ve zehrin tesiri görülmeden önce zehirlenen kişiye içirilirse, Allah Teâlâ'nın izniyle ölümden korur; zehir nedeniyle derisinin tahriş olmasını[50] ve cildinin soyulmasını engeller.

---

[43] Şehid Ali Paşa 7b: ''kalp ve karın ağrıları, kuruntu''.
[44] *Tuhfe-i Murâdî*'de Aristoteles'in incinin nasıl eritileceğini tarif ettiği de görülür: Toz haline getirilen inci, sirke ve turunç ekşisi içine konmaktadır. (Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 98-99)
[45] Şehid Ali Paşa 7b: ''ilk kullanımda''.
[46] Ayasofya 9a: ''Aynı mineraldendirler (*maden*). Bir taş bulunduğu zaman [zümrüt mü zebercet mi olduğunu] yontucular ayırt eder.'' Şirvânî'nin Fârâbî'den aktardığına göre *zümürrüd*, aynı taşa Araplar, *zeberced* İranlılar tarafından verilen isimdir. (Şirvânî, **a.g.e.**, s. 122)
[47] Ayasofya 9a: ''İnciden daha sıcak ve kurudur.'' Doğru ifade Paris nüshasındakidir. Çünkü Aristoteles fiziğine göre toprak soğuk ve kurudur. Zebercet, inciden daha topraksı olduğuna göre, ondan daha soğuk ve kuru olmalıdır.
[48] Şehid Ali Paşa 8a: ''Altın madenlerindeki topraktan oluşur.'' Bu ifadeler, zebercedin en değerli sayılan türlerinin altınımsı yeşil rengine göndermedir.
[49] Arpa tanesi (*şeîr*), eski Yakın Doğu medeniyetlerinde en küçük ağırlık ölçüsü birimi olarak kullanılmaktaydı. Bu ölçü biriminin kaynağı Sümer medeniyetine kadar uzanmaktadır. (Bkz. Sahillioğlu, ''Dirhem''; s. 369)
[50] Şehid Ali Paşa 8a'da ek olarak ''saçının dökülmesini''.

17 Zebercet ve zümrüt çok yeşil taşlardır.[51] En iyileri ise en yeşil olanlarıdır. Sürekli olarak bu iki taşa bakan kişiden görme zayıflığını[52] giderirler. Zebercedi kolye olarak ya da ondan yüzük yaparak takan kişi, (hastalığın meydana gelmesinden önce[53] olması şartıyla) sara hastalığına[54] yakalanmaz.[55] Zebercet, yeni doğan çocuklara da takılır.[56]

Bakırtaşı ise görünüş olarak zebercede benzer bir taştır. Ama zebercet ve zümrüt kadar şeffaf değildir. Bakırtaşını soylu taşları vasfettikten sonra anlatacağız.
18 Bakırtaşı, zebercedin yanına konursa onu kırar, rengini bulanıklaştırır ve hoşluğunu giderir. Onda siyah çizgilere[57] benzer izler ve çatlamış gibi damarlar oluşmasına neden olur.

[3] ***Yakut:*** Yakutun aslı üç cinstir: Kırmızı, sarı ve mavi (*kuhlî*).[58] Renk ve görünüm olarak bunlardan her birinin cinsinde benzer taşlar vardır. Fakat bu taşlar yakut cinslerinin fiiline ulaşmaz. En güzel ve soylu olanları, nitelik bakımından en faydalısı, kırmızı yakuttur. Her biri, niteliklerine göre vasfedilir.

---

[51] Ayasofya 9a-9b: ‘‘Zebercet, şeffaf fıstık yeşilidir. Zümrüt ise şeffaflığı daha kalıcı olan ekin yeşilidir. Bu iki taş, Batı’daki altın madenlerinde ve Mısır’ın Said bölgesinde bulunur.’’

[52] Ayasofya 10a: ‘‘görüşünden hayali [ya da anlayışından deliliği] giderir’’. Burada kullanılan kelime, hayal (خيال) ya da delilik (خبال) olarak iki ayrı şekilde okunmaya müsaittir.

[53] Şehid Ali Paşa 8a: ‘‘siyahlık [ya da kara safra] oluşmadan önce’’.

[54] Ayasofya 10a’da ‘‘sara (صرع)’’ yerine ‘‘baş ağrısına (صداع)’’. Hemen sonrasında: ‘‘Aristoteles der ki: Şeytan ve kötü rüzgâr (*rîh*) zümrütten kaçar.’’ *Tuhfe-i Murâdî*’ye göre zümrüt, engerek yılanının gözüne zarar verir. (Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 127) Bîrûnî ise havanın sıcak ve soğuk olduğu zamanlarda dokuz ay boyunca deney yaptığını, ama zümrüdün yılanların gözüne hiçbir şekilde etki etmediğini söylüyor. (Bîrûnî, **Kitâb’ul-Cemâhir fî Maʿrifet’il-Cevâhir**, s. 167)

[55] Ayasofya 10b’de ek olarak: ‘‘Bu taşı üstünde taşıyan, güneş ve ayın ihtiyarlarının dengede (*mîzân*) olması sebebiyle bir daha asla kötü rüya görmez.’’

[56] Şehid Ali Paşa 8a: ‘‘Krallar, sara hastalığını önlemek için doğumlarından sonra çocuklarına takarlar.’’

[57] Ayasofya 10b: ‘‘siyah noktalara’’.

[58] Ayasofya 10b: ‘‘Yakut aslında dört renktir: (farklı çeşitleri olan) kırmızı, sarı, beyaz ve mavi.’’ Hemen sonra 11a-11b-12a: ‘‘Hindistan’da *Râhûn* adı verilen bir dağda oluşur. Yağmur selleri onu sürükleyerek vadilere indirir. İbn İshak, cevherler hakkındaki kitabında şöyle der: Kırmızı yakut, Allah’ın izniyle bahar mevsiminde oluşur. Sarı yakut, yazın; beyaz, güzün; mavi olan da kışın. Bu dağın geçitlerinde küçük tepeler vardır. Bunlar babadan oğula miras kalır. Bunların içinde yakut buldukları zaman onları pahalı ya da daha ucuz olacak şekilde istedikleri gibi yontarlar. Kırmızı ve şeffaf yakutun en pahalısına *behramân* denir. Onun dışındaki kırmızı yakutlar daha ucuzdur.’’ Behramân, asfur çiçeğidir. Dolayısıyla behramânî yakut, açık kırmızı veya pembe renkli olmalıdır. Mavi yakut ise safirdir. Ayasofya nüshasında ismi geçen İbn İshak’tan kasıt filozof Kindî (801-873) olduğu için bu kısım interpolation’dur.

Yakut öyle bir taştır ki, ateşe konup üzerine hava üflendiğinde güzelliği ve kırmızılığı daha da artar. Ateşe konup hava üflenen yakutun içinde çok kırmızı bir nokta varsa, bu nokta onun içinde yayılır ve taşın kırmızı rengi, güzelliği daha da artar.[59] Yakut, ateşteyken üzerine hava üflendiğinde güzellik ve saflığı artan, ayrıca kırmızı, sarı veya mavi olanına demir törpünün işlemediği bir taştır.

Sarı renkli yakut, ateşe karşı kırmızı yakuttan daha dayanıklıdır. Mavi yakut ise ateşe
19 dayanıksızdır. *Kerkend*, kırmızı yakuta benzer. Ama ateşe dayanıksızdır.[60] *Kerkehen*[61] de yakuta benzer. Fakat yakut cinsinden değildir.[62]

Bahsettiğimiz ve açıkladığımız bu üç yakut cinsinden birini kolye ya da yüzük olarak kullanan kişi, içinde veba (*tâûn*) olan bir beldede bulunursa vebanın ona isabet etmesini engeller.[63] Ayrıca yakut, [onu üzerinde taşıyanın] insanların gözünde soylu olmasını sağlar[64] ve ihtiyaçlarını elde etmesini kolaylaştırır.[65] Bütün yakutların
20 tabiatı sıcak ve kurudur.

4.4. [*Tevlîd* Sonucu Oluşan Taşlar][66]

21 *Tevlîd*, şaşılacak şeyler meydana getirir. Civa, bunlardandır. Ondan zincifre doğar. Civa, cam kap içinde ateşle yükseltildiğinde, zincifrenin tabiatı beyazdan kırmızıya dönmeden önce cam kap kırılır ve insanın üstüne ondan bir şey damlarsa, derhal

[59] Şehid Ali Paşa 8b'de ek olarak: ''İçinde siyahlık olduğunda ise [ateşteyken üzerine hava üflenirse] bu siyahlık azalır.''
[60] Şehid Ali Paşa 9a: ''Ateşteyken üzerine hava üflendiğinde kırılır. Üflemeye devam edildiğinde yanar. [Ayrıca gerçek yakutun aksine] rahat bir şekilde törpülenebilir.''
[61] Kerkehen, Dozy'ye göre ametisttir. (Dozy, **Supplément aux Dictionnaires Arabes**, C. II, s. 459)
[62] Şehid Ali Paşa 9a: ''*kerkeher*''. Devamında: ''Onun kırmızı, sarı, yeşil, sarıyla kırmızı arası, beyaz ve diğer renklerle karışık olmak üzere yakutun üç cinsine benzeyen birçok rengi vardır.''
[63] Ayasofya 12a'da ek olarak: ''Bu taşı üzerinde taşıyan, çok korksa bile denizde asla boğulmaz.'' *Kitâb'ul-Ahcâr*'da türkuaz (bkz. aş. s. 78, dn. 160) ve ''deniz taşı'' (bkz. aş. s. 116, dn. 8) şeklinde bahsedilen bir başka taşın daha boğulmayı önlediği söylenmektedir.
[64] Ayasofya 12b'de ek olarak: ''heybetini artırır''.
[65] Ayasofya 12b'de ek olarak: ''Toz haline getirilip içeceklerle içildiği zaman zehirlere karşı etkilidir. *Behramân* adı verilen kırmızı yakut ateşte yanmaz ve erimez. Onun dışındaki renklerden olanlar ise ateşte ufalanır ve erir. Allah daha iyi bilir.''
[66] Şehid Ali Paşa nüshasında 9b ile 15a arasında yaklaşık 6 varak tutan bu kısım, Ayasofya nüshasında yoktur. Bu bölüm, çeşitli tabiatlar arasındaki ilişkiler ve tevlîd teorisi hakkında bir arasöz ve aynı zamanda kitabın sonraki bölümlerinin özet ve tanıtımı görünümündedir. Bu bölüm, Paris nüshasında Şehid Ali Paşa nüshasına göre yaklaşık üçte bir oranında daha kısadır.

alaca hastalığı ortaya çıkar.[67] Kırmızı kurşuna gelince; o, ateşle yükseltilen siyah kurşundan elde edilir. *Üstübeç*[68] de kurşundan çıkar, ama ateş olmadan… Bakır pası (*zencâr*) ise ekşi maddeler [69] yardımıyla bakırdan çıkartılır. Böylece *tevlîd* yoluyla elde edilen bu taşlar, daha önce sahip olduklarından farklı bir tabiat üzere ortaya çıkar ve renklerinin güzelliği kaybolmaz. Onların faydası da zararı da vardır.

Altın, başka bir taşla karıştırılır ve ikisinin üzerine altının cismini ayıran ilaçlar atılırsa, aralarında yeni bir taş meydana gelir. Halk bunu altın posası (*iklîmiyâ'z-zeheb*)[70] olarak adlandırır. Gümüş posası da (*iklîmiyâ'l-fidda*) böyledir. Mürdesenk (*mürtek*) de kurşundan bu şekilde elde edilir. Kendisinden demir posası denen *berdesûn*[71] çıkarılan demir de böyledir. Bazı tuğla türleri ısıtılınca ise halkın kireç taşı adını verdiği *efdermiyûn* elde edilir.[72] Boyacılar onun üzerine sirke dökünce sirke siyahlaşır. Onunla elbiseler ve başka şeyler siyaha boyanır.

Biz ve bizden başka filozoflar, sadece insanlarda oluşan, onların dışında oluşmayan bir taş [böbrek taşı] gördük. Çünkü at, deve, eşek, sığır, koyun ve benzeri hayvanların cinslerinde, içlerinden yoğun özsuların (*keymûsât*) geçtiği menfezler vardır. Onlar, bu menfezlere idrarla birlikte nüfuz ederler.[73] Bu yüzden onlarda bu taş doğmaz. İnsandaki menfezler ise dardır. Nemler [özsular], bu menfezlere uğramadan aşağıya iner. Böylece özsular yoğunlaşır ve sonra onlara yüksek (*aziz*) sıcaklıklar eklenir. Bu esnada taşlaşma meydana gelir. Sonra söz konusu organa başka nemler inmeye devam eder. Nem bu taşa ulaştığında, ona tabaka üzerine tabaka giydirerek taşlaşır. Bu nedenle *tevlîd* yoluyla meydana gelen bu taşa insanda üst üste binmiş
22 tabakalar halinde rastlanır. Bu taş, toz haline getirilip sürmeyle birlikte beyazlık olan göze sürüldüğünde, Allah'ın izniyle onu iyileştirir.

---

[67] Bu kısımda civa zehirlenmesi anlatılmaktadır. Zira civanın yutulması ya da buharının solunması zehirleyicidir.

[68] Beyaz kurşun. (Bkz. aş. s. 106)

[69] Ekşi maddelerden (حمضات) kasıt, kezzap ve tuz ruhu gibi güçlü asitler ya da insan vücudundaki asitlerden (كيموسات) ziyade sirke gibi zayıf asitlerdir.

[70] Ruska, iklîmiyâ kelimesinin Yunanca χαδμεία'dan geldiğini belirtmektedir. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 138) Dozy, bu kelimeyi çinko oksidi [kalamin] anlamına gelen *cadmie* şeklinde açıklıyor. (Dozy, **Supplément aux Dictionnaires Arabes**, C. I, s. 30)

[71] Şehid Ali Paşa 11a: ''*ferdiyûn*''. Ruska, berdesûn kelimesinin aslı olarak Yunanca σχωρία σιδήρου'yu (demir posası) önerse de bu ilişkiyi pek olası bulmamaktadır. (Ruska, **a.g.e.**, s. 138)

[72] Şehid Ali Paşa 11a: ''Kil bir başka şeyle pişirilince *endersûn* taşı çıkar. Halk onu *hars* (حرص) olarak adlandırır.''

[73] Şehid Ali Paşa 11a'da ''nüfuz ederler (تنفذ)'' yerine ''تنفد'' ''tükenirler''.

23 Dostuna (*sahib*) yaklaştığı zaman ona yapışan taşlar vardır. Onlara mıknatıs taşları denir. Demir, kurşun ve saçı çeken taşlar, bunlardandır. Ayrıca insanlarda oluşan taşa karşı fayda sağlayan bir taş vardır. Bu taş, Mağrip [Kuzey Afrika] bölgelerinde bir bitki gibi yetişir. [Şekli] gemiye (*fülk*) benzer.[74] Rûhânî ve gövdesi olan taşlar vardır. Yengeç ve su tavşanı bunlardandır. Çünkü onların başında bir taş bulunur.[75] Ağaç gibi yetişen bir taş vardır. …[76] Ateş isabet ettiğinde taşlaşarak cisim kazanır. Adı, kalya taşıdır.[77] Çözünmüş bir su olan, ama yanan ateşe[78] yaklaştırıldığında taşlaşarak cisim kazanan bir taş vardır. Bu taşın adı tebeşirdir.[79] Bir taş daha vardır ki üzerinde ateş yakıldığı zaman ateş onda gizlenir ve su ya da el dokununca etrafında bulunan şeyleri yakar.[80]

Daha önce zikrettiğimiz gibi, çeken taşların adı mıknatıstır. Sönmemiş kireç (*nûra*)…[81] Ekşi maddelerle, el değmeden elde edilen taşlar vardır. Onların adı *sülüvv* ve *mağnîsiyâ*dır.[82] Öldürücü zehirleri kendisine çeken taşlar vardır. Panzehir taşı (*bâzehr*) bunlardandır. O [aynı zamanda] zümrüttür. Tatlı, tuzlu ve acı suları kurutan [emen] bir taş vardır. Bu taş, insan karnındaki sarı suları[83] toplar. İçinde başka bir taş

---

[74] Bu taş için bkz. aş. s. 108

[75] Şehid Ali Paşa 12a'da ek olarak ''*Bevvâl* balığının başı da bir taştır.'' Bevvâl (بوال) kelimesi, hayvansal taşlar kısmında geçen *nezâl* (نزال) kelimesinin bozulmuş hali gibi görünmektedir. (Bkz. aş. s. 91-92)

[76] Ruska, bu cümleden sonra üç nokta koymuş ve elyazmasının bu noktada eksik olduğunu belirtmiştir. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 101, dn. b)

[77] Kalya taşının anlamı *Yeni Tarama Sözlüğü*'nde ''deniz otları ya da çöven yakılarak elde edilen bir madde, sodyum oksidi'' olarak verilmektedir. (Cem Dilçin, **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983, s. 123) Kazvînî'ye göre kalya, deniz yosunundan elde edilir. (Wüstenfeld, **El-Cazwini's Kosmographie**, C. I, s. 233)

[78] Şehid Ali Paşa 12a: ''suya''.

[79] Şehid Ali Paşa 12a'da ek olarak: ''Bir taş vardır ki saça sürüldüğü zaman saç onu ısıtır.'' Şayet bu taş kehribarsa, bu durumda (günümüzde bilinen anlamıyla) statik elektrik söz konusudur.

[80] Bu taşın sönmemiş kireç olması gerekir. Çünkü sönmemiş kireci söndürmek için su eklendiği zaman (kireç ve suyun miktar ve oranlarına bağlı olarak) 400°C'ye kadar çıkabilen bir ısı açığa çıkar.

[81] Bu kelime metinde belli bir fiile bağlanmamaktadır. Burada önceki dipnotun ait olduğu cümleyle bir karışıklık meydana gelmiş olabilir.

[82] Şehid Ali Paşa 12a'da bu kısmın yerine: ''Ekşi maddelerle ve elle dokunmadan yarılan taşlar vardır. Bunlar *kerk* ve *salk*'tır. Onların çoğuna kükürt karışır. Gümüş, kurşun, *markaşîsa* ve *mağnîsiyâ* bunlardandır.'' *Kerk* kelimesinin anlamı belirsizdir. İlerde sözü geçecek olan ve en kötüsünün Kerek şehrinde çıktığı söylenen bakırtaşı olabileceği gibi (bk. aş. s. 74, dn. 129), *el-Muncid fi'l-Luğa*'da *tûtyâ*dan yapılmış bir damıtma âleti olarak bahsedilen *kerekî* (Luis Ma'luf, **el-Muncid fi'l-Luğa**, Beyrut, el-Matbaat'ul-Kâtûlikiyye, t.y., s. 671) ile de ilgisi olabilir. *Salk* ise Dozy'nin sözlüğünde سلقون olarak verilen ve zincifre (*vermillon*) anlamına geldiği söylenen kelimeye benzemektedir. Dozy tarafından *sulâka* olarak verilen bir kelime ise bitüm anlamına gelmektedir. (Dozy, ***Supplément aux Dictionnaires Arabes***, C. I, s. 676)

[83] ''İstiskâ: Vücudun bir tarafında veya karında su birikmesi.'' (Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 29. bs., Ankara, Aydın Kitabevi, 2012, s. 531)

olan bir taş vardır. Kımıldatıldığında içindeki de hareket eder. Bu taş Hindistan'dan çıkar. Kadınların doğumunu kolaylaştırır.[84] Rengi siyaha çalan, ama suya batırınca dalak gibi kırmızılaşan bir taş vardır. Bu taş sıcak tabiatlı urlara[85] iyi gelir.

24 Ateşe yaklaştırılınca cam gibi hızla eriyen ve insanlar arasındaki ahmaklara benzeyen bir taş vardır. Ateşe yaklaştırdığında onun içinde sıçrayan[86] ve başka
25 taşlara dokununca onları helâk eden bir taş vardır. Bu taş, kükürttür.[87] En düşük bir ateş değdiğinde bile genleşen bir taş vardır. O, kurşundur.[88]

Başka taşlara yaklaştırılınca onları ezip toz haline getiren bir taş vardır: Elmastır. Zelil, değersiz ve pis bir taş vardır ki, temiz başka bir taş ona yaklaştırıldığında yorulmaksızın (kolayca) onu kırar ve helak eder. Bunu kokusuyla yapar. O, siyah kurşundur. Başka taşları, hatta elması bile kırar. Ve yine, elmas ateşe yaklaştırıldığında olduğu gibi, ateşe yaklaştırılınca fiilini kaybeden ve çok ince bir toz haline gelen bir taş vardır. Başka taşlar ona sürtüldüğünde onları yiyerek parıltılarını ortaya çıkarır ve yapılarını temizler. Bu, zımpara taşıdır. Başka maddelerle karıştırıldığında cisimleri siyahlaştıran taşlar vardır.[89] Onların adı sönmemiş kireç ve *mürdesenk*tir. Bazı taşlar safsızlıklar (karışımlar) nedeniyle bozulduğunda bozucu maddeyi onlardan gideren taşlar vardır. Bunlar kükürt ve *markaşîsa'*dır. İnsanların gözüne fayda sağlayan taşlar vardır. *İsmid* (sürme) ve *tûtyâ* bunlardandır.[90] Evlendirildikleri zaman âdi olanın soylu olanı kırdığı taşlar vardır. Altının durumu böyledir: Pirinç (sarı bakır), altına dokunduğu zaman onu kırar[91] ve

[84] Bu taş için bkz. aş. s. 88
[85] Şehid Ali Paşa 12b: ''habis urlara ve *mâşerâ*'ya''. Mütercim Âsım Efendi mâşerâyı şöyle tanımlıyor: ''Süryanîde verem-i demevî manasınadır. Yani o şiş ve veremdir ki fesâd-ı demden hasıl olur.'' (Mütercim Âsım Efendi, **Burhân-ı Katı**, s. 502)
[86] Şehid Ali Paşa 12b'de ek olarak: ''ve çıtırdayan''.
[87] Kükürt, sülfatların kırılgan bir yapıya sahip olmasına sebep olur.
[88] Şehid Ali Paşa 9b'de ek olarak: ''İçinde gizli ateş olan bir taş vardır. Çok bol bulunur.'' Şehid Ali Paşa nüshasında bu taşın adı verilmemektedir. Bu taş sönmemiş kireç veya kömür olabilir. Bunun kömür olduğu varsayımında bulunabiliriz. Çünkü çok bol bulunduğu belirtilmektedir. Yine Şehid Ali Paşa 10a'da ek olarak ''Ona şiddetli bir güneş isabet ettiği zaman cismi eriyen bir taş vardır.'' Burada bahsedilen ve aynı şekilde adı verilmeyen madde, Theophrastos tarafından bilindiği düşünülen asfalt bitüm olabilir. (Bkz. aş. s. 132)
[89] Şehid Ali Paşa 13a'da ek olarak: ''Bu taşlardan biri madenîdir [ocaklardan çıkarılır]. Diğeri ise tevlîd yoluyla meydana gelir.''
[90] Şehid Ali Paşa 13b: ''*Tûtyâ* kelimesi ile onun tüm cinslerini kastediyorum.''
[91] Şehid Ali Paşa 13b'de ek olarak: ''altının cisminde duman oluşturur''.

camsı bir hale koyar. Aynı şekilde gümüş de kendisine kurşun ve civa dokunduğu zaman kırılarak camsı bir hale dönüşür.

Bir araya geldikleri zaman sıradan olanın soylu olanı güzelleştirdiği taşlar vardır. Altın böyledir: Zaç, şap, tuz ve nişadır tarafından boyandığında güzelleşir.[92] *Kandûs*[93] diye adlandırılan ve kuyumcuların cilası olan taş da böyledir. Tuz ise gümüşü[94] beyazlatır ve ondan pisliği giderir. Ayrıca madenindeki petrolle (*neft*) karışan tuzlar vardır. Petrol, kuyu kazarak çıkartılıp uzaklaştırıldıktan sonra havanın ısısı ona isabet ettiğinde soğur ve katılaşır. O, tuzdur. Simyada güzel bir fiili vardır. Ayrıca toprak içindeyken tadı ekşi olan bir taş vardır. Ona acı bir madde karışır. Akıp gözelerden çıktığı zaman taşlaşır.[95] Bunun üzerine onda boyna asıldığı zaman kadın hastalığına [kısırlık] karşı fayda sağlayan bir özellik oluşur. Çok kırmızı ve mat bir taştır. Ayrıca çok siyah ve mat bir taş vardır. O, siyah kehribardır. Çok beyaz ve mat bir taş vardır. O, kristaldir (*billûr*). Suda bulunan ve güneşin doğduğu anlarda suya batan, battığı anlarda ortaya çıkan bir taş vardır. Cismi hafiftir. Bu nedenle sallanarak (*muhalhal*) ve batmadan suyun üstünde gider.[96]

4.5. [Değerli Taşlar – *devam*-]

[4] ***Lâl:*** Lâl, yakuttan farklı bir kırmızılığa sahiptir. Çünkü yakut, kendisine duman karışan ateş kırmızılığı ile aynı cinstendir. Lâl ise yakuttan daha az sıcak ve kurudur. Madeni Doğu ülkelerinde bulunur. Madeninden çıkarıldığı zaman ışıltısı olmayan koyu bir haldedir. Ama zanaatkâr onu cilaladığında[97] parıldar ve derhal güzelliği ortaya çıkar. Yüzüğünde ondan yirmi arpa ağırlığı kadar bulunduran, uykusunda kötü rüya görmez. Lâl taşı, onu güneşe karşı tutup bakanın gözündeki nuru eksiltir.[98] En iyi cinsi, en kırmızı ve parıltısı çok olandır. Saça sürüldüğü zaman ağaç parçalarını

[92] Şehid Ali Paşa 13b'de zaç ve şapa ''*kalkand* (قلقند) ve *kalkatâr* (قلقطار)'' da eklenmiştir. Dozy'ye göre kalkatâr, Yunanca χαλχίτις kelimesinin Arapça transliterasyonu ve Irak zaçıdır. Dozy, kelimenin anlamını sülfat (*couperose*) olarak verir. (**Supplément aux Dictionnaires Arabes**, C. II, s. 399)

[93] Şehid Ali Paşa 13b: ''*kandukûs* (قندقوس)''. Ruska, *kandûs*'un *kalkand* olduğunu ve Yunanca χάλχαθος'tan geldiğini söylüyor. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 142, dn. 9)

[94] Şehid Ali Paşa 13b'de ek olarak ''ve altını''.

[95] Şehid Ali Paşa 14a: ''Bir kişiye mâlihülyâ isabet eder ve bu taşı ezip burnuna çekerse ondan fayda görür.''

[96] Sünger taşı. (Bkz. aş. s. 98)

[97] Ayasofya 14b: ''kestiğinde''.

[98] Görüşünü zayıflatır ya da gözüne zarar verir. Burada gizemli bir nitelikten ziyade, göz kamaşması benzeri, gözün anatomisiyle ilgili optik bir özellik söz konusu olabilir.

ve samanı çeker. *Mâzebnic* taşına benzer.[99] Ama bu taş, lâl taşından daha az kırmızıdır.

[5] ***Akik:*** Akiğin cinsi çoktur. Mağrip, Yemen, Fenike (*sahil*)[100] ve Rum beldelerinde bulunur. İyisi, canlı bir kırmızılık ile saf bir sarılık ve parlaklığa sahip olandır.[101] Akiğin[102] güzelliği daha az olan bir cinsi vardır: Rengi et suyunun rengidir.[103] Onda[104] ince beyaz çizgiler bulunur. Bunu yüzük olarak takan kişinin öfkesini dindirir. Bu taş; kanamayı, özellikle âdet kanaması uzun süren kadınların kanamasını keser. Akik tozu,[105] dişleri parlatır ve çürümesini önler. Diş köklerindeki bozuk kanı emer.

[6] ***Oniks:***[106] Oniksin değişik türleri vardır. İki yerde bulunur: Çin ve Mağrip beldeleri.[107] En güzeli *Mağrîbî* olanlardır.[108] Onikste siyah ve beyaz çeşitli renkler vardır. Ama siyah rengi kapkara olmaz; yeşil ve sarıyla[109] karışmış halde bulunur.

26 Oniksten yüzük takanın kederi artar ve kötü rüyalar görür.[110] Çocuğa takılırsa salyasının akmasına sebep olur.[111] Ondan yapılmış kap kullananın uykusunu

---

[99] Ayasofya 15a: ‘‘Halk onu *mâzebîc* (ماذبيج) olarak adlandırır. *Mâzebîc*’in özelliği, üzerinde toz birikmemesidir.’’ Bu taşın adı Şehid Ali Paşa 15a’da ‘‘*mâdâsec* (ماداسج)’’ olarak verilmiştir. Bu taş *Tuhfe-i Murâdî’*de ise *mâzebnî* (ماذبني) şeklinde yer almakta ve yakuta benzer bir benefşe çeşidi olduğu belirtilmektedir. Ayrıca taşın adının (halk etimolojilerini andıran şekilde) Arapça ‘‘Suçum ne durur ve ne sebebden bari yakutı benden tercih idersiz ve artuk bahaya alursız ve satarsız?’’ anlamına geldiği belirtilmektedir. (Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 139-140) Halbuki kelimenin sonu, Farsçada taş anlamına gelen *senk* kelimesine benzemektedir.

[100] Kazvînî’de: ‘‘Ürdün’deki deniz sahilinde’’. (Wüstenfeld, **El-Cazwini’s Kosmographie**, C. I, s. 230)

[101] Şehid Ali Paşa 15a-15b: ‘‘Cinslerinin en iyisi Arap beldelerinden gelendir. Özellikle çok kırmızı, saf bir sarılık ve renge sahip olanlar…’’

[102] Şehid Ali Paşa 15b: ‘‘kırmızı akiğin’’.

[103] Şehid Ali Paşa 15b: ‘‘Rengi, üzerine tuz atıldığında etten sızan suya benzer.’’ Fuat Sezgin, akik anlamında Latince kökenli *carneol* kelimesinin buradan kaynaklandığını [*carnis*: et] söylüyor. (**İslâm’da Bilim ve Teknik**, C. IV, s. 177)

[104] Ayasofya 17b: ‘‘kırmızı olanında’’.

[105] Ayasofya 18a’da ‘‘yonga, talaş’’ anlamına gelen نحاتة yerine, ‘‘Kim onun külüyle (سحالة) dişlerini fırçalarsa, dişlerin takırdamasını iptal eder, onları beyazlaştırır ve kötü kokuyu giderir. Diş etlerinden kan çıkmasını ve kötü rüyayı engeller.’’

[106] *Ciz‘* (جزع) Dozy’ye göre oniks ve [damarlı] akiktir. (Dozy, **Supplément aux Dictionnaires Arabes**, C. I, s. 192)

[107] Ayasofya 18a: ‘‘Çin ve Yemen’’.

[108] Şehid Ali Paşa 15b: ‘‘En güzeli Yemen’den gelendir.’’

[109] Şehid Ali Paşa 15b: ‘‘elâ, sarı ve kırmızıyla’’.

[110] Ayasofya 18b-19a-19b: ‘‘Fiilinin sonucu nedeniyle onu *ciz‘* (جزع) diye adlandırdılar. Çin halkı, madenine yakın olmaktan nefret eder ve onu uğursuz sayar. Onu çıkaran kısa boylu bir kavim vardır. Bundan başka geçim kaynakları yoktur. Çin ülkesinin dışında onun ticaretini yaparlar. Yemen halkı da

kaçırır.[112] Çok sert bir taştır. Tabiatı soğuk ve kurudur. Toz haline getirilip onunla cilalandığında yakutu güzelleştirir ve parlaklığını ortaya çıkarır.[113]

[7] ***Bakırtaşı:*** Bakırtaşı, zebercet renginde yeşil bir taştır. Tabiatı soğuktur. Bakırtaşı madeninde bakır bulunur. Bakırda oluşan kükürtten yükselen buhar, bakır pası halinde tüter. Bu buharlar, toprak içeren bir yere ulaştığı zaman birbiri üzerine yığılıp sıkışarak hapsolur ve taş haline gelir.[114]

Bakırtaşının birçok rengi vardır. Çok yeşil, alaca, *tâvûsî*,[115] mat ve bunların dışında, genellikle bütün bu renklerin kendisinde toplandığı bir türü vardır.[116] Bu taş, topraktaki oluşumu miktarınca tabakalar halindedir. Bu taşa bakır madenleri dışında rastlanmaz. Tıpkı zebercede altın madenleri dışında rastlanmadığı gibi…

Bakırtaşı, yapısında yumuşaklık[117] olan bir taştır. Üzerinden yıllar geçtikçe parlaklığı kaybolur gider.[118] Kim onu ağzına koyar ve emerse onun için kötü olur.[119] Üzerine

---

aynı şekilde onu takmakta bir şey [fayda] görmezler ve Himyer kralları onu hazinelerinde tutmazlar. Yemen halkından cahil olanlardan başkası onu takmaz ve yüzük şeklinde kullanmaz. Zira onu yanında tutanın kederi ve gamı artar, kötü ve korkutucu birçok rüya görür, ihtiyaçlarını karşılaması zorlaşır. Onu takan hiçbir işinde felah bulmaz. Bunlar arasında ahlâkı kötü ve dili ağır [küfürbaz] kişiler vardır.'' Şehid Ali Paşa 16a'da ise bu madeni cüzzamlı bir kavmin çıkardığı söylenmektedir. Ayasofya nüshasındaki kısa boylu anlamına gelen جدم kelimesi yerine cüzzamlı anlamına gelen جذمي kelimesi kullanılmıştır. İlginç bir bilgi olarak, *Tuhfe-i Murâdî*'de, Uhud Savaşı sırasında Muhammed Peygamber'in dişini kıran taşın bu olduğu belirtilmektedir. (Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 165)

[111] Ayasofya 19b'de ek olarak ''ağlaması ve korkusu artar''.

[112] Ayasofya 19b: ''uykusunu artırır''. Bu ifade hemen önceki cümleyle birlikte düşünüldüğünde, burada uykuya geçiş hali sırasında tükürük bezlerinin faaliyete geçmesiyle ilgili fizyolojik bir gözlem söz konusu olabilir.

[113] Ayasofya 20a-21b: ''Diğer taşların hiçbiri onun kadar sert değildir. Hızlı bir şekilde sürterek kullanılırsa daha iyi parlatır. Bu, onun sırrıdır. Allah daha iyi bilir.''

[114] Ayasofya 29b: ''Bakır, rutubetiyle bakırtaşına karışır. Çünkü bakırın kükürt gibi olan buharı ona yükselir. Bu buhar, bakır pasından doğar. Yerine ulaştığı zaman ona bu buharların sıkıştığı toprak eklenir ve bir taş oluşur.'' Bu cümlelerden anlaşılması gereken, bakırtaşının yeşil rengini bakır pasından aldığıdır. Ruska, bakırtaşı oluşumunda kükürdün rolü hakkındaki açıklamanın yanlış olduğunu söylese de (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 146) bakırtaşı çoğunlukla bakır sülfürleriyle birlikte bulunur.

[115] Şehid Ali Paşa 16b: ''tavus tüyü renginde''.

[116] Ayasofya 30b: ''Tornacılar onu işlerler.''

[117] *Rahavet* (رخاوة) kelimesini bağlama göre yumuşaklık, gevşeklik veya kırılganlık olarak tercüme ettik.

[118] Şehid Ali Paşa 17a'da ek olarak ''Yüzük şeklinde kullanılırsa, taşın güzelliği kısa bir süre sonra hızla kaybolur.''

[119] Bakırtaşının zehirli niteliğinin oluşumuna katılan bakır pasının öldürücü olmasından kaynaklandığı anlaşılıyor.

bir sûret çizilir veya bir şey yazılırsa bir süre sonra kendiliğinden silinir.[120] Tozu içildiği zaman zehire karşı fayda sağlar.[121] Akrep ısırığının üzerine sürüldüğünde acıyı yatıştırır. Yedi sinek[122] alınıp bakırtaşıyla ezilir ve eşek arısının ısırdığı yere sürülürse yine acıyı dindirir. Ezilip sirkeyle eritilir ve kara safra [fazlalığı]nın deride çıkardığı herhangi bir şeye[123] sürülürse onu giderir.[124] Ayrıca çocukların başında ve vücudunda çıkan çıbana karşı fayda sağlar.

Bakırtaşı, açık havada[125] parlak, kapalı havada mat görünen bir taştır. Zehirlenen kişi, bakırın üzerinde oluşan bakırtaşının tozunu içerse ona fayda sağlar. Zehirlenme olmadan içildiğinde ise zarar verir.[126] Toz haline getirilip çekiç altında kırılan altının üzerine atılırsa, altını güçlendirir ve[127] kırılmasını önler.[128] [129]

[8] ***Panzehir Taşı:*** Bu taşın adı Yunancadır.[130] Anlamı ‘‘zehire zıt olan’’dır. Soylu, güzel ve yumuşak bir taştır. Tabiatı, aşırı olmamak üzere sıcaktır.[131] Özelliği, ister yerin bitkilerinden ister akrep ve yılan gibi zehirli hayvanların sokmalarından
27 kaynaklansın, her tür zehire karşı[132] fayda sağlamasıdır. Denir ki zehir, [vücutta ürettiği] soğukluk ya da sıcaklık nedeniyle ölüme sebep olmaz. Fakat kendisinde

[120] Ayasofya 33a: ‘‘Üzerine elle bir maymun ve cinsel organ resmi çizilip akrep burcunun doğuşunda tutulur veya yüzük olarak kullanılırsa cinsel gücü fazlasıyla artırır.’’ Burada astrolojiye göre insan vücudunda cinsel organa denk gelen akrep burcuna gönderme olduğu gibi, (bakırtaşında bakır bulunmasından dolayı) Aphrodite-Venus’e yönelik bir ima da söz konusudur. Çünkü simyada bakır, Venüs gezegeninin madenidir.

[121] Yani bakırtaşı, zehirlenmiş kişi için panzehir, zehirlenmemiş kişi için ise zehirdir. Bu durum sonraki paragrafta açıklanmaktadır.

[122] Ayasofya 31b: ‘‘bakladan hâsıl olan beş veya yedi sinek’’.

[123] Ayasofya 31b: ‘‘kara safranın sebep olduğu şişlikler ve kelliğe karşı".

[124] Şehid Ali Paşa 16b’de ek olarak: ‘‘Onda safra [ya da acılık] vardır. [Safranın sebep olduğu] gevşeklik nedeniyle üzerine kazıma yapmak kolaydır.’’

[125] Şehid Ali Paşa 18b: ‘‘berrak havada, şafak vaktinden gündoğumuna kadar ve akşamları’’.

[126] Ayasofya 31a: ‘‘Bağırsakları ve vücudu yakar. Bu durum için hızlı bir iyileşme mümkün değildir.’’

[127] Şehid Ali Paşa 17a: ‘‘kuruluğunu gidererek’’.

[128] Ayasofya 32b’de ek olarak: ‘‘Bakırtaşı *tenkâr*la karıştırılırsa, altının kırılmasını önlemedeki fiili güçlenir. Eğer çözünmüş talkla karıştırılır ve kalayın üzerine atılırsa, onun çınlamasını (*sarîr*) ve pisliğini (kötü kokusunu) giderir.’’

[129] Ayasofya 32b-33a: ‘‘En iyisi Frenk ülkesinde, en kötüsü [Ürdün’ün] Kerek şehrinde bulunur.’’

[130] Ayasofya 26b’de bunun yerine: ‘‘Nubya dilindedir.’’ Nubya, eski Mısır’ın yukarı Mısır denen, bugün büyük kısmı Sudan toprakları içinde bulunan güney bölgesidir. Paris nüshasında Yunanca olduğu söylenmişse de, panzehir kelimesi Farsçadır (*bâd-zehr*: zehire karşı, zehirden koruyan). Bu karışıklığın sebebi, Yunancada ‘‘her derde deva ilaç’’ anlamına gelen *panakeia* kelimesi olabilir. Zira *bâzehr* (panzehir) kelimesine anlam bakımından ve fonetik olarak oldukça benzemektedir.

[131] Ayasofya 26b: ‘‘aşırı derecede sıcak’’.

[132] Şehid Ali Paşa 17b’de ek olarak: ‘‘öldüren veya öldürmeyen zehirlere karşı’’.

bulunan bir özellik nedeniyle ölüme yol açar. Çünkü zehir, kalp ve karaciğerdeki[133] kana etki eder ve oraya ulaşınca onları haşlanmış et gibi yapar. Sonra kanı çözülmüş olan damarlara girer,[134] hayvansal ruhun (*rîh*) menfezlerini tıkar ve bedende yağ gibi yayılır.[135] Zehir içen kişi, on iki arpa ağırlığı kadar panzehir taşını eğeyle toz haline getirip zehrin yayılması ve acının baş göstermesinden önce ilaçlarla[136] kullanırsa,[137] Allah'ın izniyle kendini kurtarır ve zehir, terleme yoluyla damarlardan atılır.

Bu taşın renkleri çoktur. Sarı, gri,[138] beyaz ve yeşille karışık[139] olanı vardır. En iyisi saf bir sarılığa sahip olanı, sonra gri olanıdır. Madeni; Çin, Hindistan, Doğu ve Horasan bölgelerinde bulunur. En iyisi Doğu'da ve Horasan'da bulunandır. Panzehir taşı birçok taşa benzer.[140] *Kubûrî*[141] ve *mermerî* bunlardandır.

---

[133] Eski tıbba göre karaciğer, kanın üretildiği organdır. Bu nedenle vücutta en çok kan barındıran organ karaciğerdir.

[134] Şehid Ali Paşa 17b'de ek olarak: ''Kanın donmasına sebep olur''.

[135] Şehid Ali Paşa 17b: ''Suyun üzerine dökülen yağ gibi bedende yayılır.''

[136] Şehid Ali Paşa 17b: ''güçlü ilaçlarla''.

[137] Ayasofya 27a: ''şarap içen …''.

[138] Gri şeklinde çevirdiğimiz kelime, harfiyen ''toz rengi'' anlamına gelen *ağber*'dir (اغبر). İslâm felsefesinde bu renkle ilgili (gerçek bir renk sayılıp sayılmaması gerektiği konusunda) ilginç bir tartışma olmuştur. (Bu konuda bkz. İsmail Hanoğlu, **Râzî Düşüncesinde Felsefenin Temel Disiplinleri ve Pozitif Bilimler**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2014, s. 188)

[139] Ayasofya 27a: ''kırmızı, yeşil ve beyazla karışık''. Şehid Ali Paşa 18a'da ''beyaz ve alaca (*menkes*)''.

[140] Şehid Ali Paşa 18a: ''Panzehir taşı olarak isimlendirilen diğer taşlara gelince; bunun yorumu ''zehir taşı''dır. Onlar panzehir taşına benzerler, ama panzehir taşının özellik ve fiiline sahip değildirler. *Uyûnî* (عيوني) ve *müzmin* (مزمن) olarak adlandırılan taşlar bunlardandır. İnsanlardan birçoğu bu konuda hata yapar.'' *Tuhfe-i Murâdî*'ye göre uyûn, yuvarlaklığında hiç kusur olmayan bir incidir. (Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 85)

[141] Ayasofya 28a'da ''*kubûrî* (قبوري)'' yerine ''tutkallı, çirişli (غروي)''. *Tuhfe-i Murâdî*'ye göre *ğaravî*, oniksin (جزع) bir çeşididir. (Şirvânî, **a.g.e.**, s. 164) Bu kısmın Ayasofya 28a-28b'deki devamında ise ''Ona benzeyen bir taş da *kaydes* (قيدس) diye adlandırılır. Yüzük olarak kullanan veya taşıyan, ondan panzehir taşının fiiline yakın şekilde yararlanır. Ayrıca hayvansal panzehir taşı olarak adlandırılan bir taş vardır. Yaban keçisinin göz çukurundan elde edilir. O, vahşi ve temiz olmayan bir hayvandır. Çatallı boynuzları vardır ve zehirlerine aldırmadan yılanları yutar. Bu, Allah'ın ona verdiği bir özelliktir. Göz çukurundan tiryak [panzehir] elde edilir. Toplanıp yoğrularak macun haline getirilir ve kurutulup kaldırılır. Daha sonra zehirlere karşı faydası nedeniyle kullanılır. Onun madensel panzehirden daha etkili olduğu söylenir. Zehre karşı kullanıldığında terle[ti]r ve ondan su akar. Ayrıca şiddetli ateşe karşı faydalıdır. Onun üzerine *sâm abras* (سام أبرص) [ebû'l-beras, gecko] adı verilen bir kertenkele nakşedilir ve yüzüğe konur. Sonra [gerçek] bir kertenkele alınır, gözleri çıkarılır ve yüzükle birlikte bir kaba konur. Kabın ağzı yedi gün boyunca kapatılır. Daha sonra kabı açınca, gözlerinin sağlam bir şekilde iade olunduğunu görürsün. Bu iş meydana gelmediğinde halis değil demektir. İşte bu, panzehir taşıdır.'' *Physiologus*'a göre yılanla arasında düşmanlık olan hayvan, erkek geyiktir. (Lauchert, **Geschichte des Physiologus**, s. 27) *Lithika*'da ise engerek yılanı veya erkek geyiğin beyninde bulunan bir taştan söz edilir. (Thorndike, **A History of Magic and Experimental Science**, C. I, s. 294) Bu taşın panzehir taşı olarak kabul edildiğine şüphe yoktur. *Tuhfe-i Murâdî*, geyiklerin gözündeki panzehirin nasıl oluştuğunu anlatmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla panzehir,

Bir insan, panzehir taşını kolye veya yüzük olarak kullanır ve ondan yapılmış yüzüğü zehirlenen kişinin ağzına koyarsa fayda sağlar. Panzehir taşından yapılmış yüzük kaşını, akrep, yılan veya eşek arısının ısırdığı yere koyarsa yine açık bir fayda sağlar. Eğer bu taşı toz haline getirir ve ısırılan yere serperse, zehri çekerek, ısırılan kişiyi Allah Teâlâ'nın izniyle iyileştirir.

[9] ***Elmas:*** Bu taşın tabiatı dördüncü derecede soğuk ve kurudur.[142] İki özelliği vardır. Biri, elmasın sert cisimlerle (*el-ecsâm el-mütecessede*) onları kırmaksızın bir araya gelmemesidir. Diğeri, taşlar arasında (siyah kurşun hariç) ondan daha güçlüsünün olmamasıdır.[143] Elmas, nişadır[144] rengindedir. Onunla altın arasında sevgi vardır ve altına sızar.[145] Elmas, siyah kurşunla ezilerek toz haline getirildikten sonra bu tozlar demir uçlara işlenirse,[146] inci, yakut ve zebercet ile bunlar dışındaki bütün taşları deler.[147] Mesanesinde ve idrar yolunda taş olan biri, tohum büyüklüğünde bir elmas parçasını demire yapıştırıp[148] o taşa sokarsa, Allah'ın izniyle onu deler.

Elmasın olduğu vadiye öğrencim İskender dışında kimse ulaşamadı.

---

geyiğin göz çukurunda zehrin vücuttan terleme yoluyla atılmasına benzer bir yolla (gözyaşı olarak) meydana gelmektedir. (Şirvânî, s. 153)

[142] Şehid Ali Paşa 18b'de ek olarak: ''Taşların çok azında bu iki tabiat ifrat derecede olmak üzere bir araya gelir.'' Bu cümleyle elmasın sertliğinin ondaki bu nadir özellikten kaynaklandığı anlatılmaktadır.

[143] Şehid Ali Paşa 18b: ''Kendilerinde yumuşaklık, çınlama, pislik ve vahşet olan kurşun ve kalay gibi taşlar elmasa yaklaştırıldığında onu helâk eder. Elmasın bu taşlar üzerinde gücü yoktur. Çünkü onlar siyah kurşun cinsindendir. Siyah kurşun ise kurşun cinslerinin en kötüsüdür.''

[144] Ayasofya 22a: ''iyi ve saf nişadırın''.

[145] Şehid Ali Paşa 19a: ''Altına elmastan gizli bir parça karışır. Kuyumcular altını törpüledikleri zaman söz konusu parçanın eğenin altında ortaya çıkmasından bunu bilirler.''

[146] Şehid Ali Paşa 19a: ''Bu işleme ilk işaret eden bendim [Aristoteles]. Öğrencim İskender, elmas hakkındaki bilgiye dikkatimi çekti. Ben de elmasın bilgisini ve taşlar hakkındaki açıklamaları istihraç ettim. Çünkü İskender, taşların cevherlerine hayrandı ve bunu benden istemişti.'' Ruska, Latince Montpellier ve İbranice Münih nüshalarından konuyla ilgili bir İskender hikâyesi aktarmaktadır. Hikâyeye göre İskender, böbreğinde taş olan bir adamın yukarıda anlatılan yöntemle iyileşmesini sağlamaktadır. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 149-150, dn. 6)

[147] Ayasofya 23a-23b: ''Örsün üzerinde dövsen ona gömülür. Ateş onu eritmez. Ama ateşteyken ona kurşunla vurursan kırılır. Üzerine keçi kanı atılır ve sonra ateşe yaklaştırılırsa erir. Onu üzerinde taşıyan, bağırsak iltihabı ve mide fesadına karşı fayda sağlar.'' Elmasın ateşte yanmayacağı ile ilgili eski kabul, çok yüksek sıcaklıklara çıkılmasını sağlayan fırınların imaliyle birlikte Lavoisier (1743-1794) tarafından çürütülmüştür. (Tez, **Madencilik, Metalürji ve Mineralojinin Çileli Tarihi**, s. 235)

[148] Ayasofya 22b: ''Mesane ve idrar yolunda tohum büyüklüğünde taş olan, elmasa biraz mastika yapıştırıp onu idrar yoluna sokar. Böylece elmas, taşı çeker ve hemen kırar. Bu, sahih ve tecrübe edilmiştir.'' Mastika ifadesi, Şehid Ali Paşa 19b'de ''mastika denen Rum sakızı'' olarak geçmektedir.

32 Doğu'daki bu vadi Horasan'ın ötesindedir.[149] Bakış o vadinin dibine erişemez.
33 İskender oraya vardığında birçok engerek yılanı yolunu kesti. Orada insana baktığı zaman onu öldüren engerek yılanları buldu.[150] İskender, onlar için aynalar yaptı. Yılanlar kendilerini bu aynalarda gördükleri zaman öldüler. İnsanlar bu yılanlara ancak o zaman bakabildi. İskender sonra başka bir yol tuttu. Bir sürü koyun kesip derilerini yüzdü ve onları vadinin toprağına attı. Elmaslar postlara yapışınca, havalanan kuşlar onları kaparak yukarıya getirdi. Bunun üzerine askerler kuşları takip ederek postlardan dökülen elmas parçalarını toplamaya başladı.

İnsanın iki sebepten dolayı elması ağzına almaması gerekir: İlki, dişleri kırmasıdır.
34 İkincisi ise yılanların salyasında insanı öldüren bir şey olmasıdır.[151] [152]

[10] ***Zımpara Taşı:*** Bu taşın tabiatı ikinci derecede soğuk ve üçüncü derecenin ortasında kurudur. Madenleri Çin Denizi'ndeki adalarda (*cezâir*) [153] bulunur. Sert kum gibi yetişir. İçinde büyük ve küçük sert (*mütecessede*) taşlar vardır. Özelliği, toz halinde olduğu zaman demir, tuğla ve başka taşları aşındırmasıdır.[154] Toz halinde kullanıldığında [bütün haline nazaran] daha iyi iş görür. Toz haline getirilip *lâk*[155] olarak adlandırılan zamkla yapıştırılırsa, ona sürülen her şeyi aşındırır ve yer. Zımpara taşı,[156] toz haline getirilip urların ve eski yaraların üzerine atılırsa onları iyileştirir.

[149] Ayasofya 21b: ''Elmas madeni, Hindistan'da yılanlar vadisi olarak isimlendirilen Serendib [Sri Lanka] vadilerinden birinde bulunur.''
[150] Şehid Ali Paşa 19b: ''Bunu kendilerinde ruh bulunduğu müddetçe [yaşadıkları sürece] yaparlar. Ama öldükleri zaman bakışlarında altı ay yaz ve altı ay kış boyunca şaşkınlık olur.''
[151] Bu cümleden elmasın yılanın ağzında oluştuğu ya da bulunduğu inancına sahip olunduğu anlaşılıyor.
[152] İslâm bilim tarihinde modern bilim adamlarını en çok andıran isimlerden olan Bîrûnî, elmasla ilgili bu iki ifadeye kesin bir dille karşı çıkmaktadır. (Bîrûnî, **Kitâb'us-Saydana fi't-Tıbb**, s. 87)
[153] Şehid Ali Paşa 20a: ''ve *gâyet'ur-reml* olarak adlandırılan çok kumlu deniz sahillerinde''.
[154] Şehid Ali Paşa 20a: ''Diğer taşlar, suyla nemlendirildikten sonra zımpara taşıyla kazınırsa, zımpara taşının fiili kuru haldekine göre daha çok olur.'' Zımpara taşı (korund), elmastan sonraki en sert mineraldir. (Mohs sertlik derecesi 9'dur.) Bu nedenle İslâm biliminde ''elmas vekili'' (*naib*) olarak görülmüştür. (Sezgin, **İslâm'da Bilim ve Teknik**, C. IV, s. 167; Bîrûnî, **Kitab'ul-Cemâhir fi Ma'rifet'il-Cevâhir**, s. 102)
[155] Lâk, gomalak zamkı denen bir reçinedir.
[156] Ayasofya 39a: ''ateşte ısıtılarak …''

[11] ***Türkuaz:*** Türkuaz, maviyle karışık yeşil renktedir.[157] Görünüşü çok güzeldir. Saf havada rengi saflaşan, kapalı havada bulanıklaşan bir taştır.[158] Yapısında yumuşaklık vardır.[159] Ona erimiş altın isabet ettiği zaman güzelliğini giderir. Sürmeyle birlikte ezilip toz haline getirildiğinde göze fayda sağlar,[160] kederli görünüşünü güzelleştirir ve cila verir. Türkuaz, krallar tarafından kullanılan bir taş değildir. Çünkü heybeti azaltır.[161]

[12] ***Lacivert Taşı:*** Soğuk ve kuru bir taştır. Yapısında yumuşaklık vardır. Rengi güzeldir. Altınla bir araya geldiğinde, her birinin güzelliği ona bakanın gözünde daha da artar[162] ve buna rağmen renkleri değişmez.[163] Bu taş sürmeyle kullanıldığında fayda sağlar. Korun üzerine ondan bir parça konunca,[164] ateşin dili onun rengine boyanır. Isıtıldığı zaman ateş onda gizlenir.[165]

[13] ***Siyah Kehribar:*** Bu taş, Doğu ülkeleri ile Hindistan ve ona sınır olan bölgelerde bulunur. Simsiyahtır[166] ve şeffaf değildir. Ayrıca çok parlak ve yumuşaktır.[167] İnsanın gözünde yaşlılıktan veya başka bir sebepten kaynaklanan

---

[157] Şehid Ali Paşa 20b: ''Madeni Doğu taraflarındadır.''

[158] Ayasofya 33b'de ek olarak: ''Bu taşın cismine bakırdan bir şey karışır. Onda sürmeyle birlikte toz haline getirilince gözlere fayda sağlayan altından noktalar vardır.''

[159] Ayasofya 34a: ''Onda yumuşaklık ve altından karışan bir şey vardır. Türkuazın sarı Mağrip bakırının buharı olduğu söylenir. Tıpkı bakırtaşının kırmızı bakırın buharı olması gibi.'' Daha önce bakırtaşı için söylendiği gibi türkuazın renginin de bakırdan kaynaklandığı düşünülmektedir ki doğru bir bilgidir.

[160] Şehid Ali Paşa 20b: ''Denir ki Türkuaz, boğulanların elinde görülmemiştir [suda boğulmayı önler]. Yağlar onun güzelliğini bozar.'' *Tuhfe-i Murâdî'*de terin de Türkuaz'ın güzelliğini bozduğu belirtilir. (Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 159) Ayrıca türkuazın öldürülmeyi engellediği ve bu yüzden İran hükümdarları tarafından tercih edildiği söylenmektedir. (Şirvânî, **a.g.e.**, s. 160)

[161] Ayasofya 34a'da ek olarak: ''Onun yapısında taşkınlığa yol açan bir şey vardır.''

[162] Ayasofya 34b'de ek olarak: ''Güzelliği, değeri ve saflığı daha da artar ve sahibi insanların gözünde şeref kazanır.''

[163] Ayasofya 34b: ''Altınla karıştığında onda noktalar olur.'' Lacivert taşının en değerli sayılan türünde sarı noktalar ya da izler vardır. Bunlar aslında altın değil pirittir. Aynı durum, daha önce söz konusu edilen türkuaz hakkındaki açıklama için de geçerlidir. Eski insanların piritli bazı cevherleri ''altın karışmış'' olarak kabul etmeleri konusunda bkz. Theophrastus, **On Stones**, s. 136-137

[164] Ayasofya 35a: ''dumanı çıkmaz ve…''

[165] Ayasofya 35a: ''Bunun sonucu olarak daha yumuşak bir taş onu kırar. Karaciğeri ağrıyan kişi, onu toz haline getirip suyla içerse iyileşir.'' Yukarıdaki cümlede geçen ''içinde ateş gizlenen taş'' ifadesi, yakıldıktan sonra kırılabilen ya da toz haline getirilebilen taşlara işaret etmektedir.

[166] Ayasofya 25a'da ek olarak: ''Kesmesi kolay ve hafiftir.''

[167] Ayasofya 25b: ''Sertlik ve kuruluğu hariç ona benzeyen taşlar vardır.'' Şehid Ali Paşa 21a: ''Çabuk kırılır. Bu durum bazı taşlarda yapılarındaki gevşeklik (*rahavet*), bazılarında ise sertlik ve kuruluk nedeniyle gerçekleşir.''

zayıflık bulunursa, baktığı şeyleri (bulut,[168] sinek, sis gibi) olduğundan farklı görür. Bu, gözden yaş gelmesi olayının [katarakt] başlangıcıdır.[169] Bu durumda siyah kehribardan ayna edinen ve ona bakmayı âdet haline getiren kişi, Allah'ın izniyle görüşünü iyileştirir ve hastalığı kendisinden kaldırır. Sürmeye konduğu zaman faydalıdır. Kendilerinde beyaz hastalığı olan insanlar ondan parçalar[170] taşır ve yüzük olarak kullanırsa, bunu[171] onlardan defeder. Ona bakanın göz zayıflığını Allah Teâlâ'nın izniyle giderir.

[14] ***Anberî Taşı:***[172] Rengi gri ve yeşile meyleden bir taştır. Parlak değildir. Siyah ve sarı[173] benekleri olur. Ona benzer bir taş vardır. Hükümdarlar onu güzel bulur, ondan içecek ve tütsü kabı yaparlar.[174] Onu ambere (kehribar) benzetirler. Tabiatı soğuk ve kuru bir taştır. Ondan içmeyi âdet edinen kişinin kara safrası güçlenir.[175] Ayrıca güzel kokular için kaplar yapmada faydalıdır. Çünkü böyle bir kap, çok kuru ve soğuk olması nedeniyle kokuları etkilemez.

[168] Dioskorides'te *nubeculae*. (Dioscorides, **De Materia Medica**, s. 658)
[169] Ayasofya 26a'da ek olarak: ''Üzerde taşınırsa baş ağrısına karşı fayda sağlar.''
[170] Ayasofya 26b'de hırka, paçavra anlamlarına gelen خرقة yerine ''خرزة (boncuk)''.
[171] Ayasofya 26b: ''ve kötü gözlerin bakışını [nazar]''.
[172] Bu taş, Ayasofya nüshasında yoktur. Fakat Ayasofya 68a-68b'de ''Anber Taşı'' başlıklı bir bölüm bulunmakta ve özet olarak ''toz haline getirildiği veya törpülendiği zaman ondan amber kokusunun çıktığı, keder ve hüznü giderdiği, ölümcül noktaya ulaşmış sevdayı söndürdüğü ve Hint kralları tarafından hazinelerinde saklandığı'' söylenmektedir. Sonuç olarak isimleri benzese de amber ve amberî taşları etkileri bakımından birbirine zıttır.
[173] Şehid Ali Paşa 21b: ''Sarı, siyah ve beyaz benekleri vardır. Doğu'dan gelir.''
[174] Şehid Ali Paşa 21b: ''Krallarımız onu güzel bulmuşlardır. Onu güzel bulan ilk hükümdarlar, *Yûkûs* (يوقوس) denen *Arkîlîs* (اركيليس) ve *Heryûs*'tur (هريوس). İçmek için ondan birçok kap yapmışlardır.'' Burada zikredilen ilk isim *Arkhelaos* olabilir. Kazvînî de (isim vermeden) Yunan krallarından bahsediyor ve ayrıca bu taşı ilk çıkaranın İblis olduğunu söylüyor. (Wüstenfeld, **El-Cazwini's Kosmographie**, C. I, s. 231)
[175] Şehid Ali Paşa 22a: ''kara sevda hastalığına yakalanır''. Eski tıpta kara safra adı verilen salgı'nın soğuk ve kuru olduğuna inanılırdı. Anberî taşının soğuk ve kuru olduğu söylendiğine göre, ondan yapılmış kaplar kullanmanın kara safrayı artıracağının düşünülmesi olağandır.

4.6. [Çeşitli Mıknatıslar]

[15] ***Mıknatıs Taşı:*** Demiri çeken taştır. Tabiatı sıcak ve kurudur.[176] Akıl ehli demirin sertliğini bilir: O, bütün taşlar üstünde muktedirdir. Bu taşın kudreti ise demirin üstündedir. O kadar ki demir ona isteyerek boyun eğer. Demirden bir halka veya hafif bir çuvaldız ya da başka şeyleri yanına koyarsan hepsini taşır ve mıknatısın kokusuyla birbirlerine bitişirler. Mıknatıs cinslerinin en iyisi, kendisinde siyahlık [manyetit] ve biraz kırmızılık [hematit] olandır.

Mıknatıs; kil, saç ve kireçle sıvanan demir bir kaba konur. Sonra bu kap, ortasında taş olduğu halde fırına verilir.[177] Hepsi tuğladan fırının içinde iken, kille sıvanmış kabın üstünde, fırının tuğlaları terleyene kadar ateş yakılır. Sonra başka bir fırına alınırlar. Bu işlem üç kez tekrar edilir. Her seferinde yeni bir kap ve farklı bir fırın kullanılır. Üçüncü seferden sonra kap çıkarılır ve kendisine rüzgâr, güneş ve nem isabet etmeyen bir yerde soğumaya bırakılır. Sonra tekrar çıkarılır. Mıknatıs taşı küçük küçük kırılır ve aynı miktarda kükürt eklenir. Bütün bunlardan sonra üzerine şırıngayla su serpilirse ondan kızgın bir alev çıkar.[178] Bu ateş, yaklaşık on arşın[179] yüksekliğince yanar ve isabet ettiği her şeyi yakar.[180]

35 Mıknatıs,[181] sarımsak ve soğan suyunda bekletilirse ameli boşa gider.[182] Ekşi süt ve
36 sıcak kan ise onu keskinleştirir.[183] [184] Hindistan bölgesinde mıknatıs dağı vardır.[185] Oradan bir gemi geçtiği zaman, onda demir varsa kendisine çeker. Demir çok olursa

[176] Ayasofya 35b: ‘‘Onda kabul etme ruhaniyeti vardır. Çünkü canlılar demire, demir ise mıknatısa boyun eğer.’’

[177] Ayasofya 36a: ‘‘Ateşin gücünün ona girmesi ve onda gizlenmesi için [mıknatısın] üzerine su değmemiş sönmemiş kireç serpilir ve fırına konup yarım gün boyunca yakılır.’’

[178] Ayasofya 37a: ‘‘Ondan helâk edici bir ateş çıkar.’’ Ayasofya nüshasında ‘‘kızgın, kor’’ anlamlarına gelen ‘‘ملتهبة’’ yerine ‘‘مهلكة (helâk eden)’’ kelimesi kullanılmıştır.

[179] Arşın için bkz. aş. s. 81, dn. 192

[180] *Tuhfe-i Murâdî*’ye göre Zîsukûrîtus (Dioskorides), ısıtılan mıknatısın kuvvetinin *şâdenc* (kantaşı) kuvveti gibi olacağını söylemektedir. (Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 169) Bu cümlenin anlamı için bkz. aş. s. 141, dn. 103

[181] Ayasofya 37a: ‘‘üç gün boyunca’’. Şehid Ali Paşa 23a: ‘‘ateşte ısıtılmadan önce’’.

[182] Yani artık çekmez olur.

[183] Etkisini artırır veya kaybolan etkisini geri getirir.

[184] Ayasofya 37a-37b: ‘‘Onu yapısına geri çevirmek istersen, taze keçi kanında beklet. Bunu her gün tekrarla. O zaman ilk haline geri dönecektir. Bu taşın yakma özelliğini iptal etmek istersen, ateşte ısıtıp üzerine dilediğin herhangi bir yağdan dök. Bu, onun yakma özelliğini iptal edecektir.’’ *Tuhfe-i Murâdî* tarafından Nasıruddin Tûsî’ye dayandırılan bir bilgide mıknatısa zeytinyağı sürülürse demiri iteceği söylenmektedir. (Şirvânî, **a.g.e.**, s. 169)

gemiyi kendisine sürükler. Mıknatısla kilitler açılabilir. Eğer insan, demir tozu yutar ya da[186] zehirli demirle yaralanırsa, bu taş[187] toz haline getirilip içildiğinde Allah'ın izniyle ona fayda sağlar. Aynı şekilde bu toz, zehirli demirden kaynaklanan yaranın üzerine serpildiğinde onu iyileştirir.

[16] ***Altın Mıknatısı:*** Bu taşın madeni Mağrip'teki bir dağdadır. Bu dağda altın, gümüş, bakır, kurşun, saç ve eti çeken taşlar vardır. Ayrıca suyu çeken ve belli yerlere atılınca (sanki aralarında dostluk oluşmuş gibi) balıkları etrafına toplayan bir taş vardır.[188] Bundan başka günbatımında suya batan, gündoğumunda yükselen bir taş vardır. Ona zıt olan taş ise gündoğumunda suya batar ve günbatımında yükselir. Öğrencim İskender[189] güneşin doğduğu ve battığı yerlere ulaştığı zaman bu taşları araştırmıştır.

Altını toplayan taş, sarı renklidir. Ama altına nazaran biraz daha griye yakındır. Pürüzsüz ve yumuşaktır. Tabiatı sıcak ve kurudur. Ateşte ısıtıldığı zaman demir mıknatısının fiilini işler. Törpülenen altının tozunu toprağa attıktan sonra, bu taşı bir beze sararak toprağın üzerinden geçirirsen onları toplar.

[17] ***Gümüş Mıknatısı:*** Bu taşın tabiatı soğuk ve yumuşaktır.[190] Rengi beyazdır. Gümüşe nazaran daha gridir. İnsan ona dokunduğu zaman kurşunun[191] çınladığı gibi çınlar. Beş arşın (*ziraʿ*)[192] mesafeden bir okka[193] gümüşü çeker. Gümüş çivileri bile söker. Mıknatıs taşlarının en iyisi ve fiil bakımından en kuvvetli olanıdır. Ateşte

---

[185] Ayasofya 37b: ''Bu taşın madeni Hindistan'ın deniz sahili yakınındadır.''
[186] Şehid Ali Paşa 23b: ''ok temreni ve kılıç gibi''. Devamında ''[Vücuda saplanan] ok temreni, bu taşın içinde gizlenen kuvvete itaat edercesine vücuttan çıkar.''
[187] Ayasofya 38a: ''sütle eritildikten sonra''.
[188] Şehid Ali Paşa 24a: ''Çünkü onda balıklar için çok güzel bir yemek tadı bulunur.''
[189] Şehid Ali Paşa 24a: ''İskender Zülkarneyn''.
[190] Ayasofya 40a: ''soğuk ve nemli''.
[191] Ruska'nın çevirisinde: ''kalayın (*Zinn*)''. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 156) Ruska, bizim çevirimizde kurşun olarak yer alan madeni [60] de kalay şeklinde çevirmiştir. (Ruska, **a.g.e.**, s. 179) Ruska'nın bu konuda Berthelot'yu takip ettiği anlaşılmaktadır. Berthelot, beyaz kurşunun (*le plomb blanc*) kalay (*étain*) olduğunu söylemekte (Marcellin Berthelot, **La Chimie au Moyen Âge**, 3 c., Paris, Imprimerie Nationale, 1893, C. II, s. 156) ve [mitolojide Zeus-Jupiter'in yıldırımlarını yansılamak üzere] kalayın simyadaki isimlerinden birinin ''çığlık atan'' (*celui qui a un cri*) olduğunu belirtmektedir. (Berthelot, **a.g.e.**, s. 158) Halbuki beyaz kurşun, olağan anlamında üstübeçtir.
[192] Dirsekle orta parmak arasındaki uzunluk = 46,2 cm. (Mehmet Erkal, ''Arşın'', **DİA**, C. 3, 1991, s. s. 411)
[193] Yaklaşık 1,28 kg. (Cengiz Kallek, ''Okka'', **DİA**, C. 33, 2007, s. 338)

ısıtıldığında öncekinden daha büyük etkiye sahip olur.[194] İnsan onu pirinç (*sufr*) veya altın yüzük üzerinde[195] kullanırsa, ağırlığı kadar gümüşü kendisine çeker.

[18] ***Pirinç ve Bakır***[196] ***Mıknatısı:*** Kendisinde biraz grilik ve uçuk bir sarılık
37 bulunan bir taştır. On dirhemi,[197] kendi ağırlığı kadar pirinci çeker.[198] On dirhem gümüş eritilir ve üzerine bu taştan bir *dânik*[199] toz atılırsa, gümüşte altın sarılığı ortaya çıkar. Eritme işlemi üç kez tekrar edilir ve her seferinde gümüşün üzerine bu taştan atılırsa, altın gibi olur.[200] Ondan eriterek kaplar yapılır. Kuyumcular ona altının değerinin altıda birini verirler. Kendisinde[201] sara hastalığı olan kişi, onun bir arpa ağırlığı kadarını tatlı su ile karıştırıp burnuna çekerse iyileşir.

[19] ***Kurşun Mıknatısı:*** Kendisinde biraz grilik ve hafif uçuk bir sarılık bulunan bir taştır. Tabiatı soğuktur.[202] Çirkin görünüşlü ve kötü kokuludur.[203] Rengi beyazla karışıktır. Hafiftir.[204] Şeytantersinin [asafoetida] kokusuna benzer bir koku çıkarır. Kömür gibi olana kadar ateşte yakılıp bir *dânik*'i on dirhem civaya atılırsa, onu bağlar.[205] Üstüne ateş atılınca civayı katılaştırır ve çekiç altında dövülebilecek hale getirir.

38 [20] ***Et Mıknatısı:***[206] Bu bir deniz taşıdır. İki sınıftır. Biri hayvansaldır, diğeri
39 hayvansal değildir. Hayvansal olan, deniz tavşanının başıdır.[207] Özelliği, onunla et kesildiği zaman etten kan akmamasıdır. Diğer taş ise canlı ete yapışır.[208] Hatta taş

---

[194] Ayasofya 41a: ''ve ona yaklaşan her şeyi yakar.''
[195] Şehid Ali Paşa 24b: ''yüzük kaşı olarak''.
[196] Arapçada bakır için kullanılan kelime normalde *nuhâs*'tır (نحاس). Buradaki miss (مسّ) kelimesinin karşılığını *Burhân-ı Katı*'ya göre verdik: ''Miss: Kısm-ı madeniyattan bakıra denir.'' (Mütercim Âsım Efendi, **Burhân-ı Katı**, s. 524) Ayrıca bkz. aş. dn. 198
[197] 2,97 gramlık ağırlık ölçü birimi. (Halil Sahillioğlu, ''Dirhem'', **DİA**, C. 9, 1994, s. 370)
[198] Ayasofya 41b: ''Kırmızı ve sarı bakırı (pirinç) çeker.'' Bu bilgi ışığında düşündüğümüzde miss (مسّ), kırmızı bakır olabilir. Ayrıca Almancada ''pirinç, sarı bakır'' anlamlarına gelen *Messing* kelimesinin bu kelimeyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.
[199] Dirhemin altıda biri. (Sahillioğlu, a.g.m., s. 369)
[200] Şehid Ali Paşa 25a: ''[Ama] altın değildir. Bunda kırmızı kükürtten bir sır vardır.''
[201] Şehid Ali Paşa 25a: ''kara safra, balgam ve sarı safradan kaynaklanan …''
[202] Ayasofya 42b: ''sıcak ve kuru''.
[203] Bunlar eski kimyada kurşuna atfedilen klasik niteliklerdir.
[204] Ayasofya 42b: ''Kurşun gibi ağırdır.'' Şehid Ali Paşa 25b: ''Kurşun, ağır bir cisimdir. Ama bu taş, kurşundan daha hafif olmasına rağmen onu çeker.''
[205] Katılaştırarak onunla amalgam yapar.
[206] Bu taş, Ayasofya 43b'de ''Gümüşü Çeken Taş'' başlığı altında anlatılmaktadır. Yani başlık yanlış yazılmıştır. Zira ''Gümüşü Çeken Taş'' 40a'da anlatılmaktadır.

etten çekildiğinde çok kez ondan parça alır.[209] Kendisinde ruh olmayan ete yapışırsa onu parçalar. Taş, defalarca ete sürülürse, onu toz haline getirir.

[21] ***Saç***[210] ***Mıknatısı:*** Bu, ona bakan kişinin dokunana kadar taştan başka bir şey zannettiği bir taştır.[211] Cisminin hafif ve çok seyrek olmasından dolayı bir avuç dolusunun ağırlığı bir dirhem tutar.[212] Bu taş,[213] şişe ve imbikle çözüldüğü zaman simyaya güçlü bir şekilde yardım eder. Saçın üzerinden geçirildiğinde, sönmemiş kireç[214] ve zırnıktan çok daha hızlı şekilde tıraş eder ve demir taşının demiri çektiği gibi kesilmiş saçları yerden toplar. Eğer toz haline getirilir ve tüylerin olduğu yerlere sürülürse, onları söker ve orayı saçkıran gibi dümdüz eder.[215] Altın, eritildiği zaman onun kokusunu koklarsa, çekiç altında kırılır ve tümüyle bozulur.

[22] ***Tırnak Mıknatısı:***[216] Bu, griyle karışık, biraz beyaz ve çok düz[217] bir taştır. Onda beneklere rastlanmaz.[218] Rengi biraz siyahımsı mora çalar. Tırnağın üzerinden geçirildiği zaman onu koparır, parlaklığını giderir ve demir taşının demiri topladığı

---

[207] Şehid Ali Paşa 25b: ‘‘[Deniz tavşanındaki taş], eti mürekkeb olmayan ve üzerinde birbirine dolanmış tüyler bulunan, ama rengi insanların rengi olan bir hayvanın [etine] atıldığında ona yapışır.’’

[208] Ayasofya 43b-44a: ‘‘Hayvansal olmayan diğer taşa gelince; onda ruh vardır. Kendisinde ruh bulunan bir hayvanın etine yapıştığı zaman, et, yaşar.’’

[209] Parça koparır.

[210] Arapçada شعر kelimesi hem saç hem de kıl ve tüy anlamlarına gelmektedir.

[211] Ayasofya 44a: ‘‘İnsan ona baktığı zaman tüy yumağı zanneder. Siyah ve hafiftir. Taşlar arasında ondan daha hafifi yoktur.’’ Şehid Ali Paşa 26a: ‘‘Ona uzaktan bakan, birbirine dolaşmış saç (tüy) zanneder. Eliyle dokunduğu zaman ise taş olduğunu anlar.’’

[212] A. M. Celâl Şengör, burada bahsedilen maddenin asbest olabileceğini, asbestin tek bir mineral değil bir doku olduğunu ve çok ince tabakalar halinde kıvrıldığı zaman iğneler oluşturduğunu belirtmiştir. (17 Ekim 2015 tarihli görüşme)

[213] Şehid Ali Paşa 26a: ‘‘yağ haline gelene kadar’’.

[214] Burada kullanılan kelime *nûra*’dır (نورة). Bu kelime, hem sönmemiş kireç hem de hamam otu anlamına gelir. Sönmemiş kirecin hayvan postlarının tüyünü dökmede kullanılması gibi, hamam otu da eskiden vücuttaki tüyleri dökmede kullanılırdı.

[215] Ayasofya 45a: ‘‘Saçın tıraş edildiği yere sürülürse artık orada saç bitmez.’’ Şehid Ali Paşa 26b: ‘‘Saçkıran ve sakalkıran olan yere sürülürse orada saç ve tüy bitirir.’’ Bakırtaşının sağlıklı insan için zehir, zehirlenen insan için panzehir olması gibi, bu taşın da saçı döktüğü ve saçkıranı iyileştirdiği anlaşılıyor.

[216] Ayasofya 45b: ‘‘Tırnağı ve Boynuzları Çeken Taş’’. Yine Ayasofya 48a’da ‘‘Hayvanların Küçük Tırnaklarını Çeken Taş’’ başlıklı ayrı bir bölüm bulunmaktadır. Orada bu taşın ‘‘sarı ve sert olduğu, Belh bölgelerinden getirildiği ve bilinen bir taş olduğu’’ belirtiliyor.

[217] Ayasofya 45b: ‘‘düz ve çok yumuşak’’.

[218] Ayasofya 45b-46a: ‘‘nokta, çatlak ve deliğe rastlanmaz.’’

gibi tırnakları yerden toplar.[219] Bundan sonra tırnak kesikleri ondan güçlükle kurtulur.[220] Üzerine serpilen hayız kanı onu çatlatır ve kırar.[221]

4.7. [Kimyevî/Simyevî Maddeler]

[22a] ***(Kireçtaşı):***[222] Daha önce sözü geçtiğinde açıkladığımız gibi, kalsine edilip kükürt eklenirse onda ateş gizlenir ve üzerine salınan her şeyi yakar. Bir insan ondan içerse öldürücü bir zehirdir: Karaciğere zarar verir. Deriye sürülürse onu soyar ve acı verir. Sönmemiş kireç, zeytinyağıyla karıştırılırsa bütün yaraları kapatır. Kalsine edildiği zaman pirinç, altın, gümüş ve başka şeylerden yapılmış çatlak kapları lehimler. Demir ve cam, onunla birbirine lehimlenir.

[23] ***Kerk:***[223] Beyaz bir taştır. Tornacılar tarafından işlendiğinde beyazlık ve güzellikte fildişi gibi olur. Soğuk ve kurudur. Sind bölgelerinden[224] getirilir. Göz

[219] Ayasofya 46a: ‘‘Tırnağın üzerinden geçirilirse onu söker ve orayı kanatır.’’

[220] Ayasofya 46a’dan 48a’ya kadar: ‘‘Elmasa yaklaştırıldığında onu kolayca çatlatır ve kırar. Üzerine su [Şehid Ali Paşa 27a: bakire cariyenin hayız kanı] serpilince kum gibi olana kadar parçalanır. Başka bir taşla ateşte ısıtıldığında ateş onlarda gizlenir ve bir parça kükürt yaklaştırıldığında hızla yanarlar. [Şehid Ali Paşa 27a: Isıtılır ve kükürt eklenirse, onlara yaklaşan herhangi bir şeyi yakarlar.] Bu taşın suyu, sönmemiş kireç gibi, tüyleri tıraş eder. Vücuda sürülürse zarar verir ve tüyleri döker. Öldürücü bir zehirdir. İkisinin suyundan içenin iç organlarını parçalar, karaciğerine zarar verir, mesaneyi deler ve [böbrek] taşı[nı] kırar. *Mürdesenk*le (*mürtek*) karıştırıldığı zaman cisimleri siyaha boyar. Badem ve zeytinyağıyla karıştırıldığında bütün yara ve kesikleri kapatır. Bu özelliği, eskimiş [metal] kaplara ve çatlaklarına uygulanırsa onları çok güzel bir şekilde lehimler. Bütün kaplar onunla ve içyağıyla lehimlenir. [Şehid Ali Paşa 27b: Gemi çatlakları da onunla kapatılır.] Bu taşı elde etmek isteyen, keten bezini yedi gece boyunca sarımsak suyunda bekletir. Sonra el ve ayağıyla çiğner. Üzerinde üstüpü [gibi iplikçikler] oluşur. Sonra onu alır ve Doğu bölgesindeki dağdan getirilen toprakla karıştırarak sağlamlaştırır. Hayvanların boynuzuna yaklaştırılınca onları söker. Küçük bir parçası toz haline getirilip yemeğe karıştırıldığında öldürücü bir zehir olur. [Bu durumda] acı baklanın kendisi [zehirlenene] faydalıdır.’’ Bu metinde kullanılan *hurmus* (هرمس) kelimesi Dozy’ye göre acı bakladır [*termiye*, *lupinus albus*] ve aslı *turmus*’tur (ترمس). (Dozy, **Supplément aux Dictionnaires Arabes**, C. II, s. 755)

[221] Mıknatıslar hakkındaki bölüm burada sona eriyor. Fakat Paris ve Şehid Ali Paşa nüshalarında belirtilenlerin dışında, Ayasofya nüshasında ‘‘kalayı çeken taş’’ (43a), ‘‘pamuğu çeken taş’’ (48b) ve ‘‘yünü çeken taş’’ (49a) bulunmaktadır. Kazvînî, bunlara ‘‘kemiği çeken taş’’ı da ekliyor. (Wüstenfeld, **El-Cazwini’s Kosmographie**, C. I, s. 235)

[222] Bu taş, Şehid Ali Paşa ve Ayasofya nüshalarında ayrı bir başlık altında bulunmamaktadır. Ruska, Paris nüshasının matbû metninde bu taşın adını parantez içine almış ve diğer taşlarda olduğunun aksine ayrı bir numara vermemiştir.

[223] Bu kelime Şehid Ali Paşa nüshasında *mekerkel* (مكركل) şeklinde yazılmıştır. Mustafa Argunşah tarafından hazırlanan *Tuhfe-i Murâdî*’de ise *kürk* şeklinde okunmuştur. (Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 199)

[224] Ayasofya 51a: ‘‘Sind denizinin sahilinden’’. Sind bölgesi günümüzde Pakistan’dır.

beyazına ve görmeye faydalıdır.[225] Benzeri *sülüvv* taşıdır.[226] Kerk, zehirlere karşı da faydalıdır. Ondan yüzük kaşı yapılır ve içinde sirke olan bir kaba konursa, sirke köpürür.[227] Güzel bir taştır.

[24] ***Markaşîsa:*** Markaşîsanın renkleri çoktur: Altın, gümüş ve bakır markaşîsaları vardır.[228] Bunlar aynı zamanda onun renkleridir. Un gibi olana kadar ateşte ısıtılıp yakıldığı zaman[229] simyada kullanılır. Birazı kükürtle birlikte eritme potasına atılırsa altını saflaştırır.[230] Su verilmiş demir [çelik], markaşîsayla törpülenirse ateş çıkarır.

[25] ***Mağnîsiyâ:*** Renkleri çok olan bir taştır.[231] Camın işi onsuz tamam olmaz. Ona biraz kurşun karışır. Deriyi[232] ve başka şeyleri toplar; onları kurutarak rutubetlerini yer. Soğuk ve nemlidir. Simyada kullanılır. Birçok faydası vardır.

[26] ***Kükürt:*** Renkleri çoktur. Cevheri güzel ve kırmızı olanı vardır; ama rengi saf değildir. Ayrıca saf sarı olanı, keskin kokulu ve beyaz olanı ve bu renklerin ortasında olanı vardır.[233] Kırmızı olan, Afrika yakınındaki Mağrip sahillerinde bulunur.[234]

---

[225] Ayasofya 51b: ‘‘Gözdeki kaşıntı ve nazar ile büyü ve şeytanlara karşı faydalıdır. Hikmet ehli, kuvvetli ruhlara (*el-ervâh el-mu’diye*) karşı koruyucu olarak onu üzerlerinde taşırlar. Kralların biriktirdikleri şeyler cümlesindendir.’’

[226] Ayasofya 51a: ‘‘Benzeri, *salk* diye adlandırılan taştır. Bu ikisi, aynı özelliğe sahip iki ayrı cinstir.’’ *Salk* için bkz. yuk. s. 69, dn. 82

[227] Şehid Ali Paşa 27b: ‘‘ondan kabarcıklar çıkar’’. Bu bilgiye göre *kerk*’in baz olması gerekir.

[228] Ayasofya 88b: ‘‘Altın, gümüş ve bakır madenlerinde oluşur. Çünkü madeninde kükürt ona galip gelir. Mayalanmamış hamur ve olgunlaşmamış meyve gibidir.’’ Şehid Ali Paşa 28a: ‘‘Hepsine kükürt karışır.’’ *Tuhfe-i Murâdî’*ye göre altın markaşîsası kalsine edilmiş talktır. (Şirvânî, s. 123) Mütercim Âsım Efendi demir markaşîsasından da bahsederken (**Burhân-ı Katı**, s. 501), Dozy ise yarı metal olan bizmuttan kalay markaşîsası olarak söz ediyor. Fakat Dozy, markaşîsanın gerçekte pirit (eski Yunanlıların πυρίτης’i) olduğunu ekliyor. (**Supplément aux Dictionnaires Arabes**, C. II, s. 584)

[229] Şehid Ali Paşa 28a: ‘‘içindeki kükürt yakıldığı ve ateşte ısıtılıp una benzer hale geldiği zaman.’’

[230] Ayasofya 89a’dan 90a’ya kadar: ‘‘Eritilmiş saf altının üzerine atılırsa onun rengini kireçlerden arındırır. Gümüş rengi olanı, ateşte ısıtılan bakıra atılınca onu beyazlatır. Aynı şekilde kalay da onu sağlamlaştırır. Altın veya gümüş *markaşîsa*sı, indirgendikten [yoğunlaştırıldıktan] sonra, temizlenmiş on ölçü kalayın üzerine atıldığında onu gümüşe dönüştürür. Sürme olarak kullanılırsa göze fayda sağlar. Bakırın üzerine atılırsa onu yumuşatır ve beyazlatır. O kadar ki gümüş ve altına eklenebilecek [onlarla karıştırılabilecek] hale gelir. Gümüşte onun güzel bir rengi vardır. İksir gibi işlem gördüğünde cisimleri boyar. Ateşte ısıtıldıktan sonra törpülendiğinde tozu zincifreyi sabitler. Kesin fayda sağlayan ilaçlardandır. Merhemlerde ve sürmede kullanılır. Beyaz olanı ateşte ısıtılıp çözündüğünde civayı gümüşe bağlar [amalgam yapar].’’

[231] Ayasofya 89b: ‘‘*Andermûs* (أندرموس) diye adlandırılır.’’ Bu kelime için bkz. yuk. s. 62

[232] Ayasofya 90b: ‘‘Camın cismini kolaylıkla toplar ve bütün pisliklerini temizler. Allah kime onun ilmini ve amelini vermişse, o kişi simyanın birçok bilgisine kavuşmuş demektir.’’

[233] Ayasofya 118b’de ek olarak: ‘‘Yeşil kükürt ve Suriye kükürdü vardır. Suriye kükürdü onların en iyisidir. Terbiye edilmişiyle develer yağlanır. Irak’tan çıkan sarı olanı da iyidir.’’ Suriye kükürdü, Râzî’nin bildirdiğine göre kırmızı kükürttür. (Bkz. yuk. s. 23) Develerin Suriye kükürdüyle yağlanmasına gelince; Marco Polo’nun (1254-1324) bir anlatımından yola çıkarsak, bu develerin uyuz

Gece olduğunda büyük bir ateş gibi parlar. Hatta birçok fersah[235] boyunca etrafını aydınlatır. Madeninden çıkartıldığı zaman ise bu parlaklık açığa çıkmaz.

Sarası olan burnuna çekerse ona fayda sağlar. Aynı şekilde baş ağrısı ve inmeye de faydalıdır. Altın işlerinde kullanılır. Beyazı boyar ve kırmızılaştırır. Ayrıca renk bakımından ona benzeyen başka bir taşın yerine kullanılır. Beyaz kükürt ise beyazı siyahlaştırır. Altın, inceltilip kükürtle boyanır ve ateşte ısıtılırsa, camda olduğu gibi ezilir ve toz haline gelir. Boraksla birlikte çekiç altında dövülünce ise aslî tabiatına geri döner.

Bütün kükürtler uyuza karşı faydalıdır. Madeni, kükürt kokusu gelen gözelerde olur. Yaralı biri kükürt bulunan gözede (kükürtlü suda) yüzdüğü zaman çok geçmeden sağlığına kavuşur ve yarası iyileşir.[236] İrin sularına, kaşıntı ve uyuza, uzun süren ateşe, kara safra kaynaklı *mikes*'e[237] faydalıdır. Kükürt, herhangi bir taşa eklendikten sonra ateşe yaklaştırılınca yanar.

[27] ***Zırnık:*** Renkleri çoktur. Kırmızı, sarı ve gri olanları vardır.[238] Tabiatı sıcaktır. Kireçtaşına eklendiği zaman tüyleri tıraş eder ve eti aşındırır. O zaman ikisi de öldürücü bir zehir haline gelir ve asla içilmezler. Kırmızı ve sarı olanları yağlıdır. İkisinden biri beyazlaşana kadar ateşte ısıtıldıktan sonra bakır eritilerek ona biraz boraks atılır ve bunlara ateşte ısıtılmış zırnıktan konursa, bakırı beyazlaştırır ve

---

hastalığına yakalanmış olabileceğini düşünebiliriz. Marco Polo, bu amaçla petrolün kullanıldığını belirtmektedir. (Aktaran: al-Hassan, Hill, **Sciences et Techniques en Islam: Une Histoire Illustrée**, s. 145)

[234] Ruska, kırmızı kükürt konusunda İbn Semcûn'dan (ö. 1211) bir hikâye aktarmaktadır. Hikâyeye göre Süleyman Peygamber, dağların arkasındaki Karıncalar Vadisi'ne ulaşır ve orada bir kayanın karıncalar tarafından oyularak içinden kırmızı kükürt çıkarıldığını görür. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 161)

[235] 3 mil = 5,985 km. (Yusuf Halaçoğlu, ''Fersah'', **DİA**, C. 12, 1995, s. 412)

[236] Ayasofya 119b: ''Bu gözelerin suları ilkbahar ve sonbahar günlerinde sıcak olur. Ayakta oluşan çatlaklara ve uzun süren ateşlere faydalıdır. Rahimlerindeki rutubet yüzünden hamile kalamayan kadınların rahimlerindeki urlar için de faydalıdır.''

[237] Bu kelime Ruska tarafından ''lezyon'' (*Schädigung*) olarak çevrilmiştir. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 162)

[238] *Tuhfe-i Murâdî'*de siyah zırnıktan da bahsediliyor. (Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 178)

güzelleştirerek kötü kokusunu giderir.[239] Tozu (*kils*)[240] dişlere sürüldüğü zaman güzel bir fayda sağlar.[241]

4.8. [Doğaüstü Taşlar]

40 [28] ***Berkî Taşı:***[242] Tabiatı kuru bir taştır.[243] [244] Bir kadına yaklaştırıldığı zaman, kadın, cimanın şehvetinden dolayı onu taşıyana âşık olur. Bu taşa Afrika'da kükürt[245] madeninde rastlanır. Öğrencim İskender, kadınların namusunun lekeleneceği korkusuyla askerlerinin bu taşı taşımalarını yasakladı. Bu taşlardan birini kırarak aldı. Ortasında bir akrep bulunuyordu.[246] Hatta akrep, taşın iki tarafında iz bırakmıştı. Sarı su sahibi,[247] ondan dört arpa ağırlığınca ezip içerse, bir saat içinde olumlu etkileri görülmeye başlar[248] ve Allah'ın izniyle iyileşir.

41 [29] ***Su Taşı:*** [249] Bu bir Hint taşıdır. Cismi gevşek yapılıdır (*muhalhal*). Tamamen gözenekli ve hafiftir; suyu çeker ve nemlenir. Güneş altına bırakıldığı zaman içindeki su buharlaşır [250] ve ağırlığı değişir. Tekrar suya konduğunda yine ağırlaşır.[251]

[239] Ayasofya 120b -121a: ''Ateşle yakılıp …''
[240] Ateşte ısıtıldıktan ya da yakıldıktan sonra elde edilen toz.
[241] Ayasofya 121a'da ek olarak: ''Ahşap ve merhemler için yağ olarak kullanılır.''
[242] Şehid Ali Paşa 28a'da ''*berkî* (برقي)'' yerine ''*Yarkî* (يرقي) Taşı*''. Berk* (برق) Arapçada yıldırım demektir.
[243] Ayasofya 87a: ''Ateşin tabiatı gibi sıcak ve kurudur.''
[244] Şehid Ali Paşa 28a: ''Hint halkı, sihir ve kehanet yoluyla bu taşta insanı hayrette bırakacak işlere sahiptir.''
[245] Şehid Ali Paşa 28a: ''kırmızı kükürt''. Ruska, berkî taşının madeninin Afrika'da bulunduğunun söylenmesinden yola çıkarak, taşın adının Barka şehrinden geliyor olabileceğini söylüyor. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 163) Barka şehri için bkz. aş. s. 91, dn. 280
[246] Ayasofya 87a: ''İskender bu taşı kırdığı zaman içinde akrep sûreti buldu.'' Bu ifade, akrep burcuna yönelik ikinci göndermedir. Diğer yandan söz konusu taşın bir fosil olduğu anlaşılıyor.
[247] Şehid Ali Paşa 28b: ''karnında sarı su olan''.
[248] Ayasofya 87b'de ek olarak: ''Onu dilinin altında taşıyan susuzluktan emin olur. Sesi ve sözü güzelleşir.''
[249] Bu taş, Ayasofya 52a'da ''Hint Taşı'' başlığıyla ayrıca ele alınmıştır. Orada verilen bilgiye göre bu taşın ''beyaz ve sarı renkli olanları'' vardır.
[250] Güneş ısısının suyu buharlaştırarak kendisine yükseltmesi, sempati teorisinin bir başka uygulamasıdır.
[251] Şehid Ali Paşa 28b: ''Bu taş kaynar suyla ıslatıldığında, bu su, soğuyana kadar onun içinde kalır. Daha sonra ise akar.''

Ağırlaştığı zaman [doğru] taştır.[252] Bu taşın birazı toz haline getirilip saçın döküldüğü yere sürülürse, Allah'ın izniyle güzelce bitmesini sağlar.[253]

[30] ***Mângatıs Taşı:***[254] Bir Hint taşıdır. Demir darbelerinden ve ateşten korkmaz.[255] İçine konduğu evden dumanı ve zehirli böcekleri[256] uzaklaştırır. Onu kolye olarak kullanan, sihrin tuzağını[257] ve ilerlemiş (*atîka*) ateşi def eder.

42 [31] ***Doğumu Kolaylaştıran Taş:*** İçinde bir diğeri bulunan bir taştır.[258] Bu taş, onun içinde hareket eder ve sesi işitilir.[259] [Dişi] kartalın yumurtlaması zor olur ve erkek kartal bunu anlarsa, Hindistan'a gider.[260] Bu taşı yüklenerek onu dişinin altına koyar. Dişi kartal o zaman yumurtlar. Hintliler onu kullanır ve bilirler.[261]

---

[252] Yani suya konduğu zaman suyu çekiyorsa, bu onun doğru (burada bahsedilen) taş olduğunun göstergesidir.

[253] Su taşı, *Physiologus*'ta da bulunur ve aynı şekilde geçer. (Lauchert, **Geschichte des Physiologus**, s. 37) İbn Kuteybe ise bu taştan ''Sicilya Taşı'' adı altında söz eder. İbn Kuteybe'nin anlatımına göre, bir tıp bilginine bu taştan bahsetmiş, o da kendisine bu taşın Tevrat'ta zikredildiğini söylemiştir. (**Uyûn'ul-Ahbâr**, C. II, s. 134)

[254] Ayasofya 87b: ''Mâtıs (ماطس) Taşı''. Şehid Ali Paşa 28b: ''Mâtıyûn (ماطيون) Taşı''.

[255] Şehid Ali Paşa 28b: ''Dumanın rüzgârı onu değiştirmez.''

[256] Şehid Ali Paşa 28b'de ek olarak: ''ve sürüngenleri''.

[257] Ayasofya 89a'da ek olarak: ''cinleri, kuvvetli şeytanları ve her türlü korku ve üzüntüyü''. Şehid Ali Paşa 28b-29a: ''Ben [Aristoteles] buna dair büyük ve doğaüstü bir iş gördüm. İskender'in bir seferi sırasında askerleri vuruluyordu. Çünkü onun askerlerine karşı şeytanların fiilinden doğaüstü bir şey yapıyorlardı. İskender, bir kralın katında sihirbazlardan doğaüstü bir iş gördü. Bunun üzerine tanrısına [Dionysos ya da Amon] dua etti. İskender'in tanrısı ona yardım etti ve kendisine zarar veremediler. İskender, bu taşların ilmini çoğunlukla genel olarak istinbat etti. Gizemli özelliklerini (*havâss*) ve faydalarını öğrendi [ya da öğretti]. Bu Azîz ve Alîm Olan'ın takdiriyledir.'' Ruska, Latince Liège nüshasına göre, bir seferinde kendisine yapılan büyü nedeniyle İskender'in adamlarını yaralanmış ve ölü olarak gördüğünü aktarmaktadır. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 17) İskender'in Hermes'in kitabından taşlara dair öğrendiği söylenen bilgiler için bkz. aş. s. 116, dn. 8 ve dn. 11. İskender'in bazı antik anlatılarda eski Mısır tanrısı Amon'un oğlu sayılması konusunda bkz. Arthur George Warner, Edmond Warner, **The Shahnama of Firdausi**, C. VI, s. 16.

[258] Şehid Ali Paşa 29a: ''Birçok benzeri vardır. Ama bu taş, cisim olarak onların en küçüğüdür.'' Kazvînî, bu taşın demirhindi (*et-temr el-Hindî*: Hint hurması) bitkisinin çekirdeğine benzediğini söylüyor. (Wüstenfeld, **El-Cazwini's Kosmographie**, C. I, s. 220)

[259] Şehid Ali Paşa 29a: ''Madeni *Kıyân* ile Serendib [Sri Lanka] arasındadır.'' Ruska, İbranice Münih nüshasına göre, bu taşın *kamer* [ay] ve *sarwa* dağları arasında bulunduğunu belirtmektedir. Ruska, **a.g.e.**, s. 18) Burada geçen *sarwa* kelimesi, Sanskritçede güneş anlamına gelen *sûrya* olabilir.

[260] Şehid Ali Paşa 29a-30b: ''Erkek bunu hissettiği zaman Hindistan'a gider ve bu taşı madeninden alır. Bu taşa *antûkûyûn* (انطوقويون) denir. Anlamı, doğumu kolaylaştırandır.'' Bu taşın Hindistan'da bulunduğu söylenmişse de görünüşe göre adı Yunanca kökenlidir. Yunancada τοκετός doğum demektir.

[261] Bu taş *Tuhfe-i Murâdî'*de *ektemküt* adıyla yer almakta ve Râzî'ye göre fındık büyüklüğünde olduğu belirtilmektedir. (Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 197) Ayrıca Yunanca adının ''kartal taşı'' anlamına gelen *anâtîtûs* (اناطيطوس) olduğu söylenmektedir. (Şirvânî, **a.g.e.**, s. 198) Bu bilgi de doğrudur. Çünkü Yunancada kartal taşı *aetites*'tir.

[32] ***Balık Taşı:*** Bu taş, balıkların olduğu yere konduğunda onları etrafına toplar.[262] Balıklar ona alışır ve severler.[263] Bileği taşı gibi yeşil bir taştır ve sarı çizgili halkaları vardır. Onu üzerinde taşıyana heybet verir.

[33] ***Uyku Yapan Taş:*** Bu taş, saf bir kırmızılığa sahiptir. Tabiatı sıcak ve yumuşaktır.[264] Ondan büyük bir taş bulunduğu zaman geceleyin ateş gibi parlar ve gündüz ondan duman[265] çıkar. Bir insanın boynuna ondan bir dirhem asılırsa o kişi ağır bir uykuya[266] dalar. Uyandırmak istediğin zaman kendi kendine uyanamaz ve bu taş ondan alınana kadar aklı gitmiş (*mecnûn*) gibi olur.

[34] ***Uykuyu Gideren Taş:*** Rengi siyaha çalan gri[267] bir taştır. Kurşun gibi ağırdır. Dokunulduğu zaman sertlik hissedilir. Dalak rengindedir. Boynuna ondan on dirhem asan, gece ve gündüz uyumaz.[268] Cüzzamlı biri toz haline getirdikten sonra burnuna çekerse, onu iyileştirir.

[35] ***Doğaüstü Bir Taş:***[269] Karanlık Deniz'de[270] bulunan bir taştır. Seyahat edilen denize sürüklenir; ama onu bulmak her zaman mümkün olmaz. Güneşe düşmandır: Güneş dönerken [battığında] suyun üstünde durur;[271] güneş altında ise suya batar. Hafiftir. Benekleri vardır. Canlıların üzerine asıldığı zaman sarhoş gibi olurlar.[272]

---

[262] Şehid Ali Paşa 30a: ''Bu taş, Mağrip'ten getirilir.''

[263] Ayasofya 54a-54b: ''Suya atıldığı zaman balıklar onu (yemek avlar gibi) avlar. Sanki onda güzel bir yiyecek tadı vardır. Bu onun özelliğidir.''

[264] Şehid Ali Paşa 30a: ''sıcak ve yağlı''.

[265] Ayasofya 54b: ''duman (دخان)'' yerine ''buhar (بخار)''.

[266] Ayasofya 55a: ''Günlerce dinlenir. Taş ondan alındığında şaraptan ayılan sarhoş gibi uyanır. Başının altına konduğunda onu uyutur ve başını döndürür. Özelliği, yılancık hastasına sürüldüğü zaman onu iyileştirmesidir.'' Halk arasında yılancık taşı adı verilen bir taş, yılancık hastalığının tedavisi amacıyla hâlâ kullanılmaktadır. Hatta (fosil olduğu anlaşılan bu taşların) canlı ve cinsiyet sahibi olduklarına inanılmaktadır.

[267] Ayasofya 55b: ''siyaha çalan beyaz renkte''.

[268] Ayasofya 56a'da ek olarak: ''yorulmaz ve hastalanmaz''.

[269] Ayasofya 56a: ''Suda Batmayan Taş''. Şehid Ali Paşa 31a: ''Batı Denizi'nde Bulunan Taş''.

[270] Şehid Ali Paşa 31a: ''Bu kitabın başında nitelediğimiz, dalgaları senenin bir vaktinde coşan, Kuşatan Deniz *(Bahr'ul-Mûhît)* adı verilen *Okyanus*'a yakın Mağrip Denizi'nde''.

[271] Ayasofya 56b-57a: ''Gece olunca suyun üstünde durur. Fakat az bir kısmı dışında suyun üstünde kalmaz. Şafak vakti güneş doğunca suya dalar ve güneşin ışıklarının ulaşmadığı bir yere gider. Durduğu yerde dalgalar güneyden ve kuzeyden onu döver. Güneş batmaya başladığı zaman yavaş yavaş suyun üstüne yükselir. Kim bu taştan bir dânik kadar alır ve ata asarsa o at kişnemez.''

[272] Ayasofya 57a: ''sarhoş gibi olmak'' şeklinde çevrilebilecek '' لم يصح'' yerine ''sesi çıkmaz, kişnemez (لم يصيح)''. Şehid Ali Paşa 31b'de ''ve onlardan alınana kadar hissizleşirler.''

İskender bunu tecrübe etmiştir. Onu at ve hayvanlara asmış ve böylece hedefine ulaşana kadar hiç konuşmayarak düşmanlarını yenmiştir.

[36] ***Doğaüstü Bir Taş:*** Bu taş, önceki taşa zıttır.[273] Bu taşı bulmak da zordur. Güneşle birlikte sudan doğar ve güneş dönerken suya batar. On dirhemi herhangi bir canlıya asıldığında o canlı sürekli ses çıkarır.[274] Soğanla ezilip bu soğan zehirli hayvanın soktuğu birine yedirilir ve sokulan yere sürülürse, onu iyileştirir.[275]

[37] ***Tuhaf Bir Taş:***[276] Bu taş, Karanlık Deniz'de bulunur ve seyahat edilen denize
43 sürüklenir. Parıltılıdır: Gece olduğu zaman onda [ışıldayan] çizgiler görürsün. Gülen ağızlar gibi parlar. Gündüzleyin renklenir.[277] Gündoğumunda tek renk üzeredir. Güneş ne zaman güçlense, gün sonuna kadar bu hal üzere renkleri değişir. Yırtıcı hayvanlar ve yılanların kaçtığı bir taştır. Bu taş madende bulunmaz. İskender ondan bir parçaya sahip olmuştur.[278] Bugüne kadar insanların elinde kullanımdadır.[279]

---

[273] Ayasofya 57b: ''Ama ikisi aynı yerde [bölgede] bulunur.''

[274] Ayasofya 57b: ''Atın üzerine asıldığı zaman kişnemesi durmaz ve gece gündüz sürekli hareket eder.''

[275] Şehid Ali Paşa 32a: ''Zehirli, yırtıcı ve diğer vahşi hayvanlar, ondan bir parça asılan hayvana Allah Teâlâ'nın kudretiyle gece ve gündüz yaklaşamaz''.

[276] Ayasofya 58a: ''Filozof Taşı''. Şehid Ali Paşa 32a: ''*Kûlûs* (قولوس) Taşı''. Şehid Ali Paşa 32a'da ayrıca: ''Bu taşın adı birçok renkle renklenmiş anlamına gelir.''

[277] Ayasofya 58a: ''Gündüz kırmızı, sarı ve yeşildir. Gece olduğu zaman ayna veya gizli bir ateşin ışığı gibi parlar.''

[278] Ayasofya 58a-58b-59a: ''İskender bazı askerlerine gündüzleyin bu taştan taşımalarını emretti. Ama gece olunca her köşeden taşlanmaya ve vurulmaya başladılar. Bunu onlara kimin yaptığını görmediler. İskender buna bir çözüm düşündü ve yanına bu taştan aldı. Bu yerden uzaklaşınca onun özelliğini keşfetti. Çünkü bütün cinler ve kuvvetli ruhlar, bu taşın [gömülü] olduğu yerden kaçarlar. Aynı şekilde yılanlar da [bu taşın olduğu yerden kaçarlar]. Kuvvetli zehri olan bütün hayvanlar onun askerlerinden kaçıyordu. Böylece bu taş İskender'in hazinesinin harika bir parçası oldu.'' Şehid Ali Paşa 32b: ''Şeytanlar bu taşlara galip gelmişti. Çünkü [şeytanların] o taşlara dair bir ilmi vardır. Bu yüzden Âdemoğullarını onlara yaklaştırmazlar. İskender, rabbine güvenerek bu taştan çok miktarda yüklendi. Rabbi ona yardım edecekti. İskender onları taşıma konusunda tereddüt etmedi [korkmadı]. Onları madeninden çıkardığı zaman o yere artık cinler, yılanlar, zehirli ve yırtıcı hayvanlar uğramadı. Hepsi İskender'in askerlerinden kaçtı ve onlara yaklaşmadı.'' Anlaşıldığı kadarıyla İskender ilâhî kökenli (Dionysos ya da Amon'un oğlu olarak) kabul edildiği için, yalnızca sıradan insanları etkileyen bu taş onu etkilememiştir.

[279] Şehid Ali Paşa 32b: ''İskender'den sonra krallar bu taşı arzuyla hazinelerine koymuştur.'' *Burhân-ı Katı*'da *mirâd* adını taşıyan bir taşın burada bahsedilen taşla aynı özelliklere sahip olduğu ve bunun yanı sıra ince buharlar gibi havada oluştuğunun söylendiği görülmektedir. (Mütercim Âsım Efendi, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 523-524) Ayasofya 64a ve 65b'de ise aynı adı (*mirâd*) taşıyan taşın, sıcaklık ve kuruluk ile nemlilik olmak üzere iki ayrı tabiatının bulunduğu, şeytanların onu taşıyan kişiye itaat edeceği, kuvvetli ruhların ise yaklaşmayacağı, rengi kırmızı olan bu taşın güneş güneydeyken yeşil renkli göründüğü ve tabiatının sıcaklık ve nemliliğe dönüştüğü söylenmektedir.

4.9. [Tıbbî Amaçlarla Kullanılan Taşlar]

[38] ***Zift Olarak Adlandırılan Taş:*** Mağrîbî bir taştır. İskender'in Barka sınırına doğru inşa ettirdiği şehirde [280] bulunur. Çok siyahtır. Dokunması hoştur. [281] Gündüzleyin[282] ondan toz benzeri bir şey çıkar. Kokusu[283] yoktur. Katran kuyusuna bu taştan üç dirhem atıldığında, katran kaynar ve çözünür. İçinde ateşin fiili bulunur. Bu taş suya atıldığı zaman, su, sağlı sollu ondan taşar: Suyun üzerinde ameli yoktur. Bir adam onu eline alıp yüzüne karşı tuttuğunda su sapar ve yüzünü ıslatmaz.[284]

[39] ***Hayvansal Taşlar:*** Bunlar, denizde bulunan canlılardır (*zevât*). Yengeç, bunlardandır; onun kabuğu bir taştır.[285] Salyangozun da sırtında bir taş vardır. Su tavşanının ise başında taş vardır.[286] Bu taşın içinde beyin bulunur. Ayrıca *nezâl* denen balığın üst dişleri bir taşın içindedir.[287]

Yengeç [kabuğunun tozu], göz sürmesine konur ve gözdeki beyazı söker.[288] Salyangoz ise alaca hastalığı oluşturur. Tavşanın başı[ndaki taş] ete yapışır: Tâ ki onu söker.[289] Bu, ölü et olarak adlandırılır. *Nezâl*[290] balığı, Allah'ın izniyle kötürümü ayağa kaldırır ve kırık kemiği kaynatır.[291]

---

[280] Ayasofya 59b: ''Berberî bölgesindeki İskenderiye şehrinin yakınında''. Barka, günümüzde Libya'dadır.
[281] Ayasofya 59b: 'Dokununca serttir.''
[282] Ayasofya 59b: ''geceleyin''.
[283] Ayasofya 59b: ''Onda zift kokusu yoktur.'' Şehid Ali Paşa 32b: ''Onda toz kokusu yoktur.''
[284] Su geçirmezliğin dolambaçlı bir anlatımı. Endüstriyel anlamda ilk su geçirmez giysi, İskoç kimyager Charles Macintosh (1766-1843) tarafından kömür zifti kullanılarak yapılacaktır.
[285] İbn Baytar; İbn Sina ve Temîmî'den aktararak bütün deniz yengeçlerinin değil, sadece gerçek bir taş görüntüsünde ya da organları taş yoğunluğunda olanların deniz yengeci olarak isimlendirildiğini söylüyor. (Leclerc, **Traité des Simples par Ibn El-Beïthar**, C. II, s. 245)
[286] Ayasofya 60a-60b: ''Deniz tavşanı, karaya çıktığı zaman taşa dönüşür.'' İbn Baytar, Çin Denizi'nde böyle bir yengeç bulunduğunu söyleyenler olduğunu belirtiyor. (Leclerc; **a.y.**) Ruska ise bunun fosilleşmiş yengeç olabileceğini düşünüyor. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 168-169, dn. 4)
[287] Ayasofya 60b: ''*Menzûl* (منزول) diye adlandırılan balığın başı da bir taştır.'' Şehid Ali Paşa 33a: ''*Bezâl* (بزال)''. Kullanım amacı bakımından burada bahsedilen taşa benzemese de, eşkina (kaya levreği) adı verilen bir balığın başından çıkarılan iki taşın halk arasında böbrek taşlarına karşı kullanıldığı bilinmektedir.
[288] Ayasofya 60b: ''Yengece gelince; onun kuyruğu ve bütün gövdesi inci için faydalıdır. Fakat kuyruğu taşlar arasında göz için en faydalı şeydir. Vücudunun geri kalanında ise göz için fayda yoktur.'' Yengecin en faydalı kısmı Ayasofya 33a'da ''azı dişi (نابية)'' olarak verilmiştir. Ruska'nın İbranice Münih nüshasından aktardığına göre yengeç sırtı, göz ilaçlarında kullanıldığında insanın beş millik mesafeyi görebilmesini sağlar. (Ruska, **a.g.e.**, s. 22)
[289] Sökülmeden ondan ayrılmaz.

[40] ***Çiy Taşı:***[292] Tabiatı soğuk ve yumuşak[293] bir taştır. Biraz grilik içermek üzere beyazdır. Somakiye[294] benzer: Rengine hafif bir kırmızılık karışabilir. Madeni, Doğu'daki Elmas Vadisi'nin yakınında bulunan bir dağdadır. Güneş bu dağın üzerine doğduğunda onda gümüşî çizgiler varmış[295] gibi olur. Bu taşın iki dirhemi boncuk halinde ipe dizilirse, göğüsteki irin, bozuk kan ve süt gibi çiyleri [sıvıları] kökünden kazır ve kanser[296] denen hastalığı yok eder.[297] [Kanserli ur] kesilir ve bu taş o yerin üstünden geçirilirse hastalık kalmaz.

[41] ***Çıban Taşı:*** Madeni Mağrip'te ve Doğu toprağında[298] olan bir taştır.[299] Biraz grilik içermek üzere kırmızıdır. Dokununca yumuşaktır.[300] Ağırdır. Tabiatı soğuk ve nemlidir. Törpülendiği zaman yongaları gül rengi gibi çıkar. Toz haline getirilip herhangi bir çıbana sürüldüğünde Allah Teâlâ'nın izniyle onları kurutur.[301]

---

[290] Görünüşe göre bu isim Arapça *nüzûl* kelimesiyle ilgilidir. Çünkü nüzûl, (Türkçedeki inme kelimesinde olduğu gibi) aynı zamanda felç anlamına gelir.

[291] Kazvînî tarafından söz edilen ve felçli insanları iyileştirmek için kullanıldığı söylenen efsanevi bir taş için bkz. aş. s. 116, dn. 8

[292] Ayasofya 61a: ''Göğüs Taşı''. Şehid Ali Paşa 33a: ''Göğsü İyileştiren Taş''. Paris nüshasındaki ''çiy, nem'' anlamlarına gelen انداء kelimesi (tekili ندي) yerine ''göğüs'' anlamına gelen ثدي kelimesi kullanılmıştır.

[293] Ayasofya 61b: ''sert''. Şehid Ali Paşa 33a: ''soğuk ve yağlı''.

[294] Ruska'nın çevirisinde ''bileği taşı (*Reibstein*)''. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 169) *Salâye* (صلاية) , *el-Mevârid*'de somaki taşıdır. (Mevlûd Sarı, **el-Mevârid: Arapça-Türkçe Lûgat**, İstanbul, İpek Yayın-Dağıtım, t.y., s. 878) *el-Muncid fi'l-Luğa*'ya göre ise içinde koku ezilen dibek veya üzerinde kırma, dövme ve yontma gibi işler yapılan her türlü geniş taştır. (Luis, **el-Muncid fi'l-Luğa**, s. 434) Somakinin sertliği 7 civarındadır.

[295] Ayasofya 61b'de ek olarak: ''veya civa bulaşmış gibi''.

[296] Şehid Ali Paşa 33b: ''Kadınların göğsünde meydana gelen kanseri iyileştirir. Bu hastalık kadınlara sütün çiğliğinden dolayı ârız olur. Süt bu durumda damla damla akar ve sulu kısım (*safvet*) aktığında sütün tortusu göğüste kalır. Süt o zaman koyulaşır ve sertleşir. Böylece sütte vücudun kendi ısısı dışında oluşan sıcaklık soğur. Bütün bunların sonucunda kanser olarak adlandırılan ağrı meydana gelir.'' Burada kanser için kullanılan kelime, günümüzde Batı dillerindeki *cancer* kelimesinde olduğu gibi harfiyen yengeç'tir (سرطان). Bu kelime (kanser), *Kitâb'ul-Ahcâr*'da ''ağrılı ur'' anlamında kullanılmaktadır.

[297] Ayasofya 61b- 62a: ''Kadınların üzerine asılırsa, göğüs ağrılarını ve el ağrısını dindirir.''

[298] Şehid Ali Paşa 34a: ''Hint toprağında''.

[299] Şehid Ali Paşa 34a: ''O *sandal*dır. Bu, kendisine gri renk karışmış kırmızı bir taştır. Çok düzdür.'' Dozy'ye göre sandal, kantaşıdır (hematit, شاذنة) ve Farsçası خماهن'dır. (Dozy, **Supplément aux Dictionnaires Arabes**, C. I, s. 846)

[300] Şehid Ali Paşa 34a'da ek olarak: ''Dokununca pürüzsüz ve ipek gibi yumuşaktır.''

[301] Şehid Ali Paşa 34a: ''Kesiğin üstünden geçirildiği zaman acıyı dindirir ve ateşi giderir. Bu onun özelliğidir (*hâssıye*).''

[42] ***Kristal:*** Cam gibi bir taştır. [Fakat cama nazaran] serttir ve cismi toplu halde[302] bulunur.[303] Su verilmiş çeliğe vurulduğu zaman ateş çıkarır.[304] Saf beyaz ve şeffaftır. Boyanabilir: Çünkü boyayı kabul eder.[305] Bir yere konduğu zaman altında renkli bir tabaka görülür. Cama yapıldığı gibi inceltilebilir [ya da saydamlaştırılabilir]. Eğer aşındırılmazsa, boyandığı zaman yakuta benzer.[306] Ondan değerli kaplar yapılır.[307] İçinde çoğunlukla nar tanelerine benzer birçok taş bulunur. Hatta bunlar bazen yakuttan daha güzel olur ve onun yerini alır.

[43] ***Cam:*** Camın taş[308] ve kum türünden olanı vardır. Üzerinde ateş yakılıp içine *mağnîsiyâ* taşı atılınca, kurşuni nitelikle (*bi'r-rasâsiyye*)[309] cismi toplanır [bir araya gelir] ve sertleşir. Ateşte ısıtılan cama[310] hava isabet ederse kırılır.[311] Bu nedenle onu yavaş yavaş ısıtmak gerekir.[312] Beyaz, kırmızı, sarı, yeşil ve gök mavisi renklerle renklendirilir. [313] Tabiatı sıcak ve kurudur. [314] Toz haline getirildiği zaman hayvanların yaralarını kapatır.[315]

---

[302] Tek parça olarak.

[303] Şehid Ali Paşa 35b: ''Cam ise cismi dağınık halde bulunur. Cam, *mağnîsiyâ* taşı hakkında zikrettiğimiz gibi toplanır.''

[304] Kazvînî, bu özelliği nedeniyle kristalin kralların hizmetçileri tarafından çakmak olarak kullanıldığını söylüyor. (Wüstenfeld, **El-Cazwini's Kosmographie**, C. I, s. 212)

[305] Şehid Ali Paşa 35b: ''Kristale taşlardan doğan bazı boyaların renkleri yüklenebilir.''

[306] Şehid Ali Paşa 35b: ''Boyayla [renkli olarak] oluştuğu zaman yakuta benzer.''

[307] Şehid Ali Paşa 35b: ''Ondan kaplar yapıldığında kralların kullandığı âletlerden olur. Kristal, *Deyş'ul-Mülk* tarafından diğer taşlar arasında beğenilmiştir. İçmek için ve güzel kokusu nedeniyle ondan kaplar edinilir. Bu kral, içmek için kristalden kaplar çıkaran ve onu taltif eden ilk kişidir.'' Kazvînî, içmek için kristal kap kullanmanın istiskâyı (vücutta su toplanması) önleyeceğine inanıldığını söylüyor. Ayrıca kristalin mercek olarak kullanılabileceğini ve güneşe tutulduğu zaman siyah kumaşları yakacağını belirtiyor. (Wüstenfeld, **a.g.e.**, s. 212) Kazvînî'nin kristalin mercek olarak kullanılması hakkında söyledikleri, Şehid Ali Paşa 35'de daha dolambaçlı bir Arapçayla ifade edilmektedir.

[308] Ayasofya 91a: ''taşlaşan''.

[309] Daha önce mağnîsiyâ taşının biraz kurşun içerdiği söylenmişti. (Bkz. yuk. s. 85)

[310] Ayasofya 91a: ''dumanı tütmeden''.

[311] Ayasofya 91b-92a: ''İnsanların ahmakları (الأبق الأحمق) gibi, ateşin üzerinde en yumuşak olan taştır. Çünkü ona karıştırılan cesetleri [yedi maden] kabul etmez ve iksirlerin boyasına [Şehid Ali Paşa 36a: her boyaya] meyletmez. Eritildikten sonra çabuk kurur.''

[312] Ayasofya 92a: ''Havanın sıcaklığıyla değişir ve havanın soğukluğuyla hızla donar.''

[313] Şehid Ali Paşa 36a: ''Çok beyaz olanı kristalden ayırt edilmez. O, cam cinslerinin en iyisidir.'' Ayrıca 37b: ''Ateşe sokulup boyandığında, kendisine ihtiyaç duyduğu sıcaklık az olursa, cins olarak bu renk olmadan [farklı bir renkte] çıkar. Ateşin sıcaklığı artırılırsa, renk bakımından kendisi için belirlenen miktarın üstünde veya istenen renkte çıkar.''

[314] Şehid Ali Paşa 36a: ''Tabiatı, birinci derecede sıcak, ikinci derecede kurudur.''

[315] Ayasofya 92b: ''Saf beyaz olanı, özellikle Firavun camı, göz beyazı için sürme işinde kullanılır.'' Ruska'nın Latince Liège ve İbranice Münih nüshalarından aktardığına göre, cam tozunun hayvanların yarasını iyileştirmesinin sebebi, camın sıcak ve kuru olan tabiatının vahşi hayvanların kızgın demirle

4.10. [Kimyevî/Simyevî Maddeler –*devam*-]

[44] ***Tuz:*** Tuzun çeşitleri[316] çoktur. Taşlaşmış ve beyaz olanı vardır. Onda (kristalmiş gibi) sertlik bulunur.[317] Yine onun kar gibi olan ve çorak[318] yerlerde bulunanı vardır. Onda bozuk bir koyuluk ve yumuşaklık olur. Daima nemlidir. Ayrıca kuyulardaki petrolden (*neft*) taşanı vardır. Suyun içindeyken akar; ruh [rüzgâr] isabet ettiği zaman taşlaşır.[319] Tabiatı sıcak ve kurudur. Bazılarının tabiatı diğerlerinden daha sıcak ve kuru olur. Altını güzelleştirir,[320] gümüşü beyazlatır ve
44 metalleri (*ecsâd*) pisliklerden yıkar. Tuz; dördün dördüncüsü, üçün saflaştırıcısı (*muhallis*), ikinin yöneticisi (*müdebbir*) ve bir ile kâim olandır. Zikrettiğim bu şeyi iyi anla. Onunla menfaat elde edersin.

---

dağlanmasına benzer bir etki yapmasıdır. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 171-172, dn. 6) Aynı inanç, (daha belirsiz ifadelerle) Şehid Ali Paşa 36b'de de ifade edilmektedir.

[316] Ayasofya 122b: ''renkleri''.

[317] Ayasofya 123a-123b-124a'da ek olarak: ''Maviyle renklenmiş olanı vardır. O, acı tuzdur. Siyaha yakın renkte olanı vardır. O, *neftî*dir; merhemler için faydalıdır. Ayrıca *enderâni* denen şeffaf bir tuz vardır. İyi tuz, tuzlu buharlardan katılaşır. Ayrıca *Reşîdî* denen kırmızı tuz ve Hint tuzu vardır. Tuz yeryüzündeki her şeyde bulunur. Allah onu Tevrat'ta övmüştür. O her şeyi ıslah eder. Hayatı zapteden olarak adlandırılır.'' Tevrat'ın Levililer bölümünde tuzun ritüel kullanımından söz edilmektedir: ''Bütün tahıl sunularını tuzlayacaksınız. Tanrı'nın sizinle yaptığı antlaşmayı simgeleyen tuzu tahıl sunularından hiç eksik etmeyeceksiniz. Bütün sunulara tuz katacaksınız.'' (Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar, Levililer, 2:13, s. 113)

[318] Arapçada *sibâh* (سباخ: tekili *sebha* -سبخة) kelimesi hem tuzlu hem de çorak yer anlamına gelir.

[319] Şehid Ali Paşa 36b: ''Bu kuyularda köpükler vardır. Bunlar yerin karnındaki gözelerden çıkar. Su ve köpükler kuyudan çekildiği zaman köpükler arındırılır ve geriye [tuzlu] su kalır. Ona hava isabet ettiğinde taşlaşarak tuz haline gelir.'' Köpük şeklinde çevirdiğimiz ''*nukat* (نقط)'' kelimesinin aslında ''*neft* (نفط)'', yani petrol olması gerekir.

[320] Ayasofya 124a'da ek olarak: ''ve kırmızılığını artırır.'' Yine 124a-124b-125a'da ek olarak ''Bakırın kirini giderir ve onu beyazlatır. Tuz, dünyanın devamıdır. Taşlarda, ağaçlarda ve hayvanlarda tuza rastlanır. Bazıları diğerlerinden daha iyidir. Tuzun faziletini hikmet sahibi filozoflardan başkası bilmez. Görmez misin ki bir canlı öldüğü zaman üzerine tuz serpildiğinde cesedinin bozulmasını ve kokmasını uzun zaman önler. Bunu yapan ondan başka taş yoktur. Onu asla tahkir etmeyin. O, arzu ve talep edilendir. Onu hakkıyla vasfetseydik kitaba sığmazdı.'' Şehid Ali Paşa 37a: ''Cesetlerde [yedi maden], sularda ve taşlarda tuz bulunur. Her şeye karışır ve onları ıslah eder.'' Ayrıca 37b: ''Cesedin rutubetini keserek onu kurutur ve ruhun bedenden çıkmasını bir müddet veya günlerce engeller.'' Yine aynı yerde: ''Taşlar arasında onun fiilini yapan başka bir şey yoktur. Sarısabır ve kâfur gibi bazı reçineler ise bunu ancak kokularının keskinliği ve cesedi kabzetme yoluyla yaparlar.'' Tuz hakkındaki bütün bu övgüler, simyada kükürt ve civayla birlikte madenlerin oluşturucu unsurlarından biri sayılmasıyla ilgilidir.

[45] ***Nişadır:*** Sıcak ve kurudur.[321] Beyazdır.[322] Onda …[323] vardır. Tabiatı, nesneleri (*eşyâ'*) çekmek,[324] birbirlerine te'lif etmek ve onlara atıldığı zaman renklerini sağlamlaştırmaktır.[325]

[46] ***Boraks:*** Tuzda olduğu gibi birçok madeni ve rengi vardır. Akan bir suya benzeyeni ve taşlaşanı bulunur.[326] Beyaz, gri ve kırmızıdır. Özelliği, bütün cisimleri eritmesi,[327] çözünmelerini hızlandırması ve dökümlerini kolaylaştırmasıdır.[328] İlaçlara katılırsa mideden balgamı söker.[329] Sıcak ve kuru olsa da tabiatı kolaylaştırır.[330] Bunu kendi tabiatı gereği yapar.

[47] ***Soda:*** Bu taşta boraksın bir cinsi[331] vardır. Cisimleri kirden yıkar.[332] Onunla yıkandığı zaman deriyi temizler ve güzelliğini ortaya çıkarır. Kadınların rahmindeki rutubeti [akıntıları] kurutur ve gevşediği[333] zaman onu sağlamlaştırır. Simyada kullanılır.[334] Karışımlarda (*ahlât*) kullanılan ilaçlardan biridir.

---

[321] Ayasofya 128a: ''Sıcak, daraltıcı ve keskindir''. Şehid Ali Paşa 37b'de ek olarak ''Demirin rutubetini yakar. Onda kuruluk vardır.''

[322] Ayasofya 128a-128b-129a'da ek olarak: ''Billûrsu şeffaf beyazdır. Siyah ve başka renklerle karışık olanı ve yeşili de vardır. Ayrıca madenî olan ve hamam külleri ile dumanının tozundan yapılan yapay olanı vardır. [Şehid Ali Paşa 37b: Kristale benzeyeni] simya ilimlerinde faydalıdır. Eflâtun onun hayvansal tiryak [panzehir] olduğunu söylemiştir. İnsan, ondan biraz ağzına koyar ve yeni ölmüş bir yılanın ağzına tükürdükten sonra bunlar gümüş tozlarıyla birlikte yükseltilirse [imbikten geçirilirse], gümüşün yüzeyinde tabakalar halinde karar kılarlar [sabitlenirler ya da gümüşü kaplarlar]. Onlardan yükselenin [buharlarının] bir ölçü kadarı, otuz ölçü bakırın üzerine atılırsa, bakırı gümüşe çevirir.''

[323] Ruska'nın yayınladığı metinde buraya denk gelen iki kelime noktasız oldukları için okunamamakta ve farklı okuma denemeleri anlamsız olmaktadır.

[324] Şehid Ali Paşa 37b: ''Onda nesneleri aşağıdan yukarıya doğru çekme özelliği vardır. Yüzeyi (*ulvv*), içinin yıkadığı gibi yıkamaz.'' Bu ifadeyle simyadaki yükseltme (imbikten çekerek buharlaştırma) söz konusu ediliyor olabilir.

[325] Şehid Ali Paşa 37b'de ek olarak: ''Nişadır, ateşte üzerine alev değmeden ve dumanların içinde ince bir hale gelene kadar çözülür, sonra çözme işlemine bir müddet daha devam edilirse, katılaşmaya başlar. O zaman onun ameli birçok şeyi ıslah eder.''

[326] Ayasofya 125a'da ek olarak: ''ve madeninde taş halinde olanı vardır.''

[327] Ayasofya 125b: ''Boraks, sıvılaşana kadar çözüldükten sonra içine konan taşları, akan bir su haline gelecek şekilde ve ateş olmadan birkaç günde (*ba'du'l-eyyam*) çözer.''

[328] Ayasofya 125a ve 125b: ''Bir kaba konur ve üzerine sirke dökülürse, ateş olmadan kaynar. Bütün cesetleri eritir, onları döküm için yumuşatır ve ateşin onları yakmasını engeller.'' İlk cümlede asit-baz tepkimesi söz konusudur.

[329] Ayasofya 126a: ''Sulu balgama faydalıdır. Bazı ilaçlarla karıştırıldığı zaman mideden rüzgârı [havayı] söker.''

[330] Ayasofya 126a: ''Kalp için kolaylaştırıcıdır.'' Şehid Ali Paşa 38a: ''Tabiatı yumuşatır.''

[331] Ayasofya 126a: ''boraksın cinsi ve tadında bir cins''.

[332] Ayasofya 126b: ''ve eğriliklerini (çarpıklıklarını) düzeltir.'' Sodyum karbonat (soda), temizlik maddesi yapımında kullanılan bir bazdır.

[333] Şehid Ali Paşa 38b: ''kasları gevşediği''.

[48] ***Zaç:*** Zaçın renkleri çoktur.[335] Hepsi sıcak ve kabzedicidir (büzücüdür). Cisimleri (*ecsâd*)[336] siyahlaştırır. Yaralardan akan kanı ve burun kanamasını keser. Fakat sinirleri harap eder. Gevşemiş olanı sağlamlaştırır. İnsan zaç suyuyla yıkanmayı âdet edindiğinde uzun süren ateşe (*hummâ*) sebep olur.

[49] ***Şap:*** Zaç cinsindendir. Madenleri çoktur. En iyileri Batı'da ve Yemen'de bulunanlardır.[337] Kötü kokuludur. Boyacılar; kırmızı, yeşil ve diğer renk boyalarda ondan yararlanırlar.[338] Cisimleri siyahlaştırır.[339] Ezilip sürüldüğünde sıtmanın (*hummâ'r-rub'*) başlangıcında olan kişiye fayda sağlar.[340]

46 [50] ***Talk:*** Kudret helvası (*menn*) gibi[341] havadan düşer. Sonra birbiri üzerine tabakalar halinde taşlaşır.[342] Âsî bir taştır; çekiç ve tokmaklarla dövüldüğü zaman itaat etmez.[343] Onu ezmek istediğin zaman bir parça kıl veya sağlam bir yünün içine koy. Onlara çok küçük çakıl taşları ekle ve çalkala. Tâ ki cismi dağılsın ve çakıl taşları talkı aşındırarak …[344] yesin. Talk, eritildiği zaman urlara karşı faydalı olur.

---

[334] Ayasofya 127a: ''Simyada onunla ilgili birçok ilim vardır ve simyacıların arasında pek çok ismi bulunur.''

[335] Ayasofya 121a-121b-122a: ''Sarı, kırmızı, yeşil ve hepsinin renkleriyle karışık olanı vardır. En iyileri, sarı ve kırmızı Kıbrıs zaçıdır. Sonra vahalarda bulunanı iyidir. Özelliği, sarı veya kırmızı olanın kırmızılaşana kadar yakıldığında altın işlerinde kullanılmasıdır. Yeşil zaç, sadece ayakkabıcılar için faydalıdır. Onların katında ağaççık (*şuceyra*) olarak adlandırılır. Toprak ve dağ sellerinde madenleri çoktur.'' Zaç'ın farklı renkleri Şehid Ali Paşa 38b'de ''*kalkatâr, Sûri* (Suriye zaçı) ve *kalkadîs*'' olarak verilmektedir.

[336] Şehid Ali Paşa 38b: ''yaraları.''

[337] Ayasofya 122a: ''İki çeşidi vardır: Yemen'de bulunan, şeffaf beyazdır. Arabistan'daki beyaz veya beyazla karışık saf sarıdır. Madeni çoktur. Dağ sellerinde ve nemli yerlerde bulunur. Tuza benzer.'' Şehid Ali Paşa 38b: ''Şapın en iyisi, parlak yeşillikle karışık saf bir renge sahip olup kuzey bölgelerinden getirilendir.''

[338] Ayasofya 122b: ''Şapın boyası sabit bir boyadır. Asla çıkmaz. [Şehid Ali Paşa 39a: Rengi değişmez.] Mübarek bir taştır.'' Şap, boyamada renk sabitleyici olarak kullanılır.

[339] Şap, hidratlı demir sülfatla birlikte siyah renkli boya elde etmede kullanılır. Şehid Ali Paşa 39a'ya göre şap, cisimleri kırmızıya boyamada da kullanılır.

[340] Şehid Ali Paşa 39a: ''Şapın bu şekilde adlandırılmasının nedeni, cisimleri güzelleştirmesi, temizlemesi ve saflaştırmasıdır.'' Böylece şap kelimesi, Arapçada büyümek, gençleşmek anlamlarına gelen *şebbe* (شبّ) fiiline bağlanmış olmaktadır. Biraz sonrasında: ''Şap; biri evlendiren [çift hale getiren], ikiyi üçleyen, üçü kareleyen ve ayırt edilemeyecek derecede iki taşla birleşendir. O iki taş hakkında nasibimize düşeni bu bölümde açıkladık. Artık anlayan anlasın, zayi eden zayi etsin.'' Burada bahsedilen iki taş, büyük ihtimalle kitabın başında sözü geçen gizemli taşlardır.

[341] Şehid Ali Paşa 39a: ''inci gibi''. Talkın oluşumu, kitabın en başında anlatılan inci oluşumuna benzetilmektedir.

[342] Ayasofya 63b: ''İki sınıftır: Koyu beyaz ve saf su gibi akışkan olan ile kırmızı, ince kabuklu ve yumuşak olan.''

[343] Şehid Ali Paşa 39a: ''Üstünden elmas geçirilince, değmese bile onu kırar. Bu sahihtir.''

[344] Burada anlaşılmayan bir ifade var: اولا اول

Felçliyi ayağa kaldırır ve kırık kemikleri kaynatır. Simyada şaşılacak fiilleri vardır.[345] Onunla ateş alt edilir.[346]

[51] ***İsmid*** [347] ***(Sürme Taşı):*** Çeşitli madenleri olan bir taştır. En iyileri Doğu'da bulunan madenden çıkar. Cismine kurşun karışan bir taştır. Göze faydalıdır: Göz kapaklarını ve göz çukurunu güzelleştirir, onların nemini kurutur ve dokularını[348] sağlamlaştırır.[349] Fakat ona alışkın değilse göze zarar verir.[350] Özellikle biraz miskle karıştırıldığı zaman yaşlılıktan kaynaklanan görme zayıflığına karşı faydalıdır. Gümüşe konduğunda (içindeki kurşun sebebiyle) erimesini hızlandırır[351] ve onu saflaştırır.

[52] ***Tûtyâ:*** Madenîdir (maden ocağından çıkarılır). Çok cinsi vardır; beyaz, sarı ve yeşili[352] bulunur. Hepsi gözdeki rutubet için faydalıdır. Madeni Hind ve Sind denizlerinin sahilindedir. En iyisi beyaz olandır; onun üstünde tuz var zannedilir.[353] İçinde ise mavi katmanlar olur; kırıldığı zaman bu katmanlar ortaya çıkar.[354] Daha sonra yeşili iyidir. Göz beyazını parlatır. Eski olduğu zaman ona bakanı keskinliğiyle

[345] Ayasofya 64a: ''Eritilip bakır, demir ve kurşunun üzerine atıldığı zaman Allah Teâlâ'nın izniyle onları gümüşe dönüştürür. Şüphesiz madenî cesetler, onun parlaklığına ve beyazlığına muhtaçtır. Yine o, büyü reçetelerinde kullanılan maddelerdendir.'' Kazvînî, (Ruska'nın talkla aynı olduğunu söylediği) *ferselûs* adlı bir taşın yumuşak gümüşü sertleştirerek ateşe dayanıklı ve çekiçle dövülebilir hale getirdiğini söylüyor. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 23; Wüstenfeld, **El-Cazwini's Kosmographie**, C. I, s. 232)

[346] Kazvînî, özel yöntemlere (*hiyel*) başvurmadıkça ateşin talkı yakmayacağını belirtiyor. (Wüstenfeld, **a.g.e.**, C. I, s. 230)

[347] Ruska, bu ismin Yunanca στιμμι'den geldiğini ve aynı kelimenin antimon ve bizmut'un da kökeni olduğunu söylüyor. (Ruska, **a.g.e.**, s. 175, dn. 2)

[348] Ayasofya 117a: ''organlarını, dokularını (اعضاها)'' yerine ''sinirlerini (أعصاب)''.

[349] Ayasofya 117a'da ek olarak: ''Gözden yaş gelmesine ve göz siyahlığına faydalıdır. Ayrıca gözden ağrıları kaldırır.'' Şehid Ali Paşa 39b: ''[Gözlerde] kirden kaynaklanan hastalıkları önler.''

[350] Ayasofya 117a: ''göz iltihaplanır [veya ağrır]. Hemen sonra 117a-117b'de: ''Gözleri zayıflayan yaşlı erkek ve kadınlar için faydalıdır.''

[351] Ayasofya 117b: ''(içinde kurşun olduğu için) gümüşü kırar''.

[352] Ayasofya 116b'de ek olarak: ''biraz kırmızılık karışmış olanı''.

[353] Şehid Ali Paşa 40a: ''En iyisi beyaz olandır. Ona bakan, üzerinde tuz ya da parlaklık (*sûrec:* سورج) varmış gibi görür.'' Parlaklık olarak çevirdiğimiz *sûrec*, Mütercim Âsım Efendi'ye göre ayrı bir taştır: ''Sûrec: Deniz köpüğü rengindedir. Deniz sevâhilinde mükevven olur. Taâmı tuz gibi şurak olur. Lâkin tuzdan beyaz ve lâtîf olur.'' (Mütercim Âsım Efendi, **Burhân-ı Katı**, s. 698) Kazvînî ise tûtyânın sadece gümüş madenlerinde oluştuğunu söylüyor. (Wüstenfeld, **a.g.e.**, s. 230)

[354] Ruska, bu cümlede bakır sülfatın (göztaşı) söz konusu ediliyor olabileceğini belirtiyor. (Ruska, **a.g.e.**, s. 175, dn. 5)

deler. Dövülüp pis şeylerin üzerine atıldığında onları izale eder.[355] En iyi sürme (*kuhl*) cinsidir.

4.11. [Deniz Taşları]

[53] ***Mercan:***[356] Mercan, dalların büyüdüğü gibi büyür ve sonra daha ince dallara ayrılır.[357] Göz ağrılarına faydalıdır.[358] En iyisi, en kırmızı olandır. Dişlerdeki çürükleri giderir ve dişetlerini sağlamlaştırır.[359] Etkisi kalbe ulaşarak onu kolaylaştırır ve koyulaşmış kanı çözer.[360] Ona bakana sevinç verir ve Allah'ın izniyle kederi izale eder.

47 [54] ***Sünger Taşı:***[361] Deniz taşıdır.[362] Hafif ve gevşek yapılıdır. Suyun üstünde
48 durur. Sicilya'da bulunur. Beyazdır. ''Deniz köpüğü'' olarak isimlendirilir. Deriler onunla kazındığında sertleşir. Dişleri temizler. Ayrıca sürmelere konur. Mürekkep ve

[355] Ayasofya 116b: 'Sarı olanı, çürük [ya da ağız] kokusunu giderir. Tabiatı soğuk ve kurudur. Sarı tûtyâ eritilebilir.'' Şehid Ali Paşa 40a: ''Yeşil olana gelince; gözler için faydalıdır. Fakat o, nitelik (*mezheb*) bakımından en sert olanlarıdır. Beyaz olanın üzerinde ise beyaz bir örtü vardır. Bu, tûtyâ cinslerinin en lâtifidir.'' Buradaki açıklamalardan sarı tûtyânın yumuşak olduğu ya da eridiği, yeşil tûtyânın sert olduğu veya erimediği anlaşılıyor. Yine Şehid Ali Paşa 40a'da: ''Tûtyâ, insanlarda yemek artıklarından kaynaklanan ağız kokusunu temizler. Birçok taş, bir saat boyunca ağza konup sonra yıkandıklarında bunu yapar. Ama ağza konduktan sonra yıkanmazlarsa ağızdaki koku daha da artar. Her şey için ilaçta bir miktar vardır.''

[356] Ayasofya 24b: ''*Besed* Taşı''. Şehid Ali Paşa 40a: ''Mercan ve *Bessez* (بسذ)'' Mütercim Âsım Efendi bu konuda şu bilgiyi vermektedir: ''Bazılar indinde bussed mercan köküdür. Arabîde aslu'l-mercan denir. Hava ve güneş dokundukta cumûdet ve humret peyda eder. Bu cihetle nebat ve cemâd beyninde berzah olmakla hacer şeceri ıtlak ederler.'' (Mütercim Âsım Efendi, **Burhân-ı Katı**, s. 102) Fakat Şehid Ali Paşa 40a'da ''mercanın kök (*asl*), *besed*'in ise onun dalları (*fürû'*) olduğu'' belirtiliyor.

[357] Ayasofya 24b: ''Kökü kesildiği zaman suyun üstüne çıkar. Rengi, saf olmayan bir beyazdır. Biraz sarılık vardır.'' Şehid Ali Paşa 40a: ''Mercan, gözeneklidir.''

[358] Şehid Ali Paşa 40a'da ek olarak ''Gözün nemini giderir.''

[359] Ayasofya 24b-25a: ''Onu yanında taşıyana ayaklardaki nikris ağrısı, sara hastalığı ve bütün mide hastalıklarına karşı fayda sağlar. Yanlarında taşıdıkları zaman kadınların göğüs ağrısına karşı da fayda sağlar.''

[360] Şehid Ali Paşa 40a: ''Kalpteki donmuş kanı çözen ilaçlara konur.''

[361] Bu taşın adı Paris nüshasında ''*feyşûr* (فيشور)'' şeklinde yazılmış olsa da doğrusu ''*kayşûr*'dur (قيشور). Bu taşın adı Ayasofya 92b'de ''*kuşûr* (قشور)'', Şehid Ali Paşa 40b'de ise ''*kaysûr* (قيسور)'' şeklindedir. *Supplément aux Dictionnaires Arabes*'da bu kelimenin Yunanca χίσσηρις'ten geldiği ve madeninin Sicilya'daki yanardağda [Etna] olduğu belirtilerek bunun sünger taşı (*pierre ponce*) olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca sünger taşının, aynı amaçla kullanılan ve ona çok benzeyen, yine Sicilya'dan gelen volkanik taştan farklı olduğu belirtilmektedir. (Dozy, C. II, s. 432) Bu ifadelerden sünger taşı ve şilşît olmak üzere birbirine benzer iki taşın var olduğu sonucunu çıkarıyoruz.

[362] Şehid Ali Paşa 40b: ''Madeni *Ermîne* bölgelerinden Sicilya'da bulunur. Rumlar, güzelleştirmek ve yumuşatmak için bu taşla derileri kazırlar. Tabiatı soğuktur.'' Ayasofya 93: ''Bu taşla kazındığında derilerin dışı sertleşir, içi ise yumuşar.'' Ayasofya nüshasında, Şehid Ali Paşa'daki ''güzelleştirir (يحسّن)'' fiili yerine ''sertleştirir (يخشّن)'' kullanılmıştır.

boya sayfadan onunla kazınır. Göz hekimleri onu balla karıştırdığında özellikle hayvanların gözlerindeki beyazı söker. Tek olarak [363] kullanılmaz. Çünkü keskinliğinden (*hiddet*) dolayı zarar verir.[364]

[55] ***Hayvansal Deniz Taşı:*** Deniz yengecidir. Sırtında sert bir taş vardır.[365] Gölgeye (*hayalet*) saklanır. Bu yüzden kuşlar ve deniz hayvanları tarafından yapılan şeyler onu etkilemez. Lâtif ve sıcaktır.[366] Beyaz olarak bulunur. Kırmızı noktaları olan beyaz bir türü de vardır. İnsanlar onu mühre olarak kullanır. Göz ilaçlarına konur. İçinde güzel koku olduğu zaman bu koku ondan kesilmez.[367] Sürmeye konduğunda görüşü keskinleştirir ve [göz] siniri[ni] kuvvetlendirir. Sirkeyle eritilip ezildikten sonra sürülürse, mayasılı ve derinin sertliğini izale eder. Onun ezilmesini istersen, ateşle yakarak ez.[368] [369]

49 [56] ***Şilşît***[370] ***Denen Taş:*** Sünger taşına benzer. Suyun üstünde durur. Rüzgâra zıttır ve suyu çeker.[371] Bunlar, onunla sünger taşı arasındaki farklılıklardır. Bir şeyle

---

[363] Müfret deva halinde.

[364] Kazvînî, bir dirhem ‘‘deniz köpüğü’’ kaynadıktan sonra on batman (*rıtl*) tuzlu suya atılırsa onu tatlı hale getireceğini söylüyor. (Wüstenfeld, **El-Cazwini’s Kosmographie**, C. I, s. 226) Ayrıca Kazvînî’ye göre İbn Mâserceveyh, sünger taşının (*kaysûr*) gümüşü çektiğini söylemektedir. (Wüstenfeld, **a.g.e.**, s. 233) İbn Mâserceveyh, Emevi hükümdarı I. Mervan zamanında (646-705) yaşamış Yahudi bir hekimdir.

[365] Ayasofya 60a-60b: ‘‘Yengecin kuyruğu ve kabuğu, deniz salyangozunun başı gibi bir taştır. Deniz tavşanı ise karaya çıktığı zaman taşa dönüşür. *Menzûl* diye adlandırılan balığın başı da taştır. İnci şehri olan *Ustûris*’in ise dışı taş, içi hayvandır. Yengece gelince; kuyruğu ve bütün gövdesi inci için faydalıdır. Ama kuyruğu göz için gövdesinden daha faydalıdır.’’

[366] Şehid Ali Paşa 40b: ‘‘Tabiatı lâtif ve biraz kurudur.’’

[367] Şehid Ali Paşa 40b: ‘‘Keskin bir kokusu vardır.’’

[368] Şehid Ali Paşa 40b: ‘‘Ateşle yakıldığı zaman letâfeti ve kuruluğu gider.’’

[369] Bu bölümden sonra Şehid Ali Paşa nüshası 40b-41a’da (daha önce *tevlîd* hakkında olduğu gibi) taşlar ve ateş hakkında bir arasöz yer almaktadır: ‘‘Filozof der ki: Ateş değdiği zaman yumuşayan ve eriyen taşlar vardır. Diğer taraftan yumuşayan ama erimeyen taşlar vardır. Ateşe rastladığı zaman yoğunlaşanları vardır. Ayrıca ateş isabet ettiği zaman titreşen ve kırılanları vardır. Takı olarak kullanılan taşlar ise (cam gibi) sağırdır (*summ*) ve taşların fayda bakımından en büyük olanlarıdır. Bunu vasfetseydik söz uzardı. Oysa bizim kastımız sözü ve açıklamayı az tutmaktır. Filozof Aristoteles taşları ve ateşe girmelerini zikretmiştir. Şüphesiz ateş taşlar için âdil bir kadı gibidir. Karşısına haklı bir davacı çıktığı zaman onun sözüne bakarak haklı olduğunu anlar. Aynı şekilde altın, gümüş, bakır, demir ve diğer taşlar da ateşin karşısına çıktığında durum böyledir. Onları yeri geldikçe zikredeceğiz.’’ Şehid Ali Paşa nüshasında bu bölümden sonra (altından başlayarak) yedi metalin de aralarında bulunduğu madenlerin anlatılmasına geçilmektedir. Ateş ve taşlarla ilgili bu arasöz Ayasofya nüshasında 94b ile 97b arasında behte taşı ile ilgili kısımda yer alır. Ayasofya 96b: ‘‘Kendisine ateş isabet ettiği zaman kırılan taşlar vardır. Onlar sağır taşlardır (*el-ahcâr’us-summ*). Yine onlardan *cevherî*, *arazî* ve topraklı (*turâbî*) olanları vardır.’’ Ayasofya 97a-97b: ‘‘Cevherî olanlar; inci, yakut, altın ve gümüş gibi şeffaf taşlardır. Arazî olanlar, parlak olmayan taşlardır. Sağır ve topraklı taşlar ise tuzlar, zaçlar, zırnık, kükürt ve şaplar gibi taşlardır.’’

[370] Şehid Ali Paşa 35a: ‘‘*Selîs* (سليس)’’, Ayasofya 93b: ‘‘*Selsîs* (سلسيس) Taşı’’.

deldikten sonra üzerinden bir gece geçince sabahleyin sağlam haline geri döner. Ondan on arpa ağırlığı kadar boynuna asana güçlü bir heybet verir ve kendisine bakan kişiye sevdirir.[372] Onu biraz veya daha fazla kükürtle toz haline getirir ve öğütülmüş demirin üzerine saçarsan ateş çıkarır ve bu ateş, üzerinden bir gün bir gece geçse bile sönmez.

4.12. [Yedi Metal][373]

[57] ***Altın:***[374] Altının tabiatı sıcak ve lâtiftir. Bakır (*miss*) ve gümüşle karışır.[375] Fakat bakır, kırmızılığının derecesine göre altının rengini açar; gümüş ise
50 beyazlaştırır.[376] …[377] Altına pirinç isabet ederse camlaşır ve kırılır.[378] Üzerine kükürt ve *markaşîsa* atılırsa cismi saflaşır.[379] Ateş, su ve toprak saf altına zarar vermez.[380]

---

[371] Ayasofya 93b-94a: ‘‘Kazıdığın zaman ondan rüzgâr çıkıyor zannedersin. Denizde rüzgâr estiğinde dağ gibi dalgalar yaklaşsa bile [içinde bulunan] hava nedeniyle denize üstün gelir [batmaz].’’ Buradaki ilk cümle, sünger taşının oluşumuna işaret ediyor gibidir. Nitekim bu kısım, Şehid Ali Paşa 35a’da ‘‘Ona dokunduğun zaman cismini delen [gözenekli hale getiren] bir rüzgâr olduğunu zannedersin.’’ şeklinde ifade edilmektedir. Bilindiği gibi sünger taşının gözenekleri, soğuma ve katılaşma sırasında mağmatik kütleden ayrılan gaz kabarcıklarının bıraktığı boşluklardır.

[372] Ayasofya 94a’da ek olarak: ‘‘Özelliği şudur: Pazuya on arpa tanesi kadar bağlanırsa, savaşta düşmana karşı zafer sağlar. Üzerde asılı olduğu sürece Allah’ın izniyle düşman asla yenemez.’’

[373] Bu bölümde simyanın yedi madeninden bahsedilecek olmasına rağmen s. 105’te kalay yerine *tenkâr* getirilmiştir.

[374] Altın, Ayasofya 97b: ‘‘Eriyen ve Yumuşayan Taşlar ile Onlardan Oluşanlar’’ başlığı altında anlatılmaktadır.

[375] Yani amalgam yapar ya da altın cevherinde çoğunlukla gümüş ve bakır da bulunur. Altın-gümüş alaşımına elektrum adı verilir.

[376] Şehid Ali Paşa 41a: ‘‘Altına pis bir şey karışırsa rengi koyulaşır ve kırmızılığı siyaha döner.’’

[377] Ruska burada anlaşılmayan bozuk bir cümle olduğunu söylüyor. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 178, dn. 1)

[378] Ayasofya 98a: ‘‘Eğer ona kurşun karışır ya da onun kokusunu alırsa, eritilip döküldüğü zaman kırılır.’’ Şehid Ali Paşa 41b: ‘‘Bakırtaşı, altının kırılganlığını giderir. Tuz ise kırmızılığını artırır.’’

[379] Şehid Ali Paşa 41b: ‘‘Çünkü kükürt (daha önce zikrettiğimiz gibi) [altına karışmış olan] cesetleri yakar. *Markaşîsa*, eritildiği zaman altına sarı bir giysi [tabaka] giydirir. *Markaşîsa* da kükürdün yaktığı gibi yakar.’’

[380] Ayasofya 98a: ‘‘Saklamak amacıyla toprağa gömülürse değişmez. Dört tabiat [sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nemlilik] güzel bir şekilde erimiş olarak onda kemale erer.’’ Şehid Ali Paşa 41b: ‘‘Altın toprakta kaldığı zaman onun cismine bir şey karışmaz.’’ Bunlar altının başka maddelerle reaksiyona girmeyen soy metal niteliğine göndermedir. Ruska, İbranice Münih nüshasına göre altının bin yıl boyunca toprakta kalsa bile eksilmeyeceğini ve renginin değişmeyeceğini söylemektedir. (Ruska, **a.g.e.**, s. 178, dn., 4)

Altın, onu takanın kara safrasını dindirir.[381] Vücutta bir yerin dağlanması gerektiğinde altınla dağlanırsa daha az iltihap olur ve o bölge hızla iyileşir.[382]

[58] ***Gümüş:*** Gümüş eşit (*mutedil*) oranda soğuk ve kurudur. Lâtiftir. Biraz yoğunluk içeren bir letafeti, kir ve pası (*zencâr*) vardır.[383] Çekiçle dövüldüğü zaman genleşerek uzar. Ateşe girince yumuşar. Altın, bakır ve demir gibi ona benzeyen birçok taş da böyledir.[384] Gümüşe kurşun ve civa isabet ettiği zaman bozulur.[385] Toprak onu değiştirir,[386] eritme işlemi eksiltir,[387] kükürt ise karartır.[388]

[59] ***Bakır:*** Bakırın renkleri çoktur. En iyisi,[389] siyahla karışık kırmızı bakırdır. Tabiatı kuru ve yoğundur.[390] Onda gizli bir yeşillik [zencâr: bakır pası] vardır. Bu yeşillik ondan [sirke gibi] ekşi maddelerle[391] çıkartılır. Öldürücü bir zehirdir: Bununla ondaki *zencâr* kastedilir.

Pirinç (sarı bakır), kalıba dökülüp üzerine[392] cam[393] atıldıktan sonra içine biraz boraks bırakılırsa[394] ondan altına benzer bir şey çıkar. Kaliteli olursa altın diye satılır.

---

[381] Ayasofya 98a-98b: ‘‘Altının özelliği, tiryaka konduğu zaman zehirlere karşı faydalı olmasıdır. Ayrıca içeceklere konur. Çünkü ezildiği ve çözündüğü zaman kalp, mide ve kara safra için faydalıdır. Bu konuda madenî olanı iksîrî olandan daha faydalıdır.’’

[382] Ayasofya 98b: ‘‘Bir yer altınla dağlanırsa kabarmaz. Saç ya da tüy olan yer dağlanırsa orası yeniden biter.’’ Şehid Ali Paşa 41b: ‘‘Altın toz haline getirilir ve içeceklere karıştırılırsa, kara safra ve sakalkırana karşı fayda sağlar.’’

[383] Ayasofya 99a: ‘‘Eritildiği zaman ondan bir kir [posa] çıkar. Altından ise kir çıkmaz.’’

[384] Şehid Ali Paşa 42a’da ek olarak: ‘‘Onlar eriyen ve sonra havayla [oksitlenerek] sertleşen cisimlerdir. Hava (soğuk veya sıcak olmak üzere) değiştirilerek gümüş saflaştırılır ve bu cisimlerle karıştırılırsa, pis bir madde, pirinç ve altınla alaşım yapar. [Gümüş sonra tekrar] saflaştırıldığında onlardan ayrılır.’’

[385] Ayasofya 99a: ‘‘Gümüşe kalayın kokusu isabet ederse, eritilip kalıba döküldüğü zaman dağılır. Civa da aynı sonucu doğurur.’’ Şehid Ali Paşa 42a: ‘‘Gümüşe kurşun veya civa kokusu isabet ederse, çekiç altında kırılır.’’

[386] Ayasofya 99b: ‘‘Gümüş, (toprağın buharını men eden cam veya kil kapta olması hariç) toprağa gömüldüğü ve orada fazla kaldığı zaman değişir ve ufalanır.’’

[387] Bir kısmı buharlaşarak kaybolur.

[388] Ayasofya 99a-99b: ‘‘Gümüş, toz haline getirilerek içilen ilaçlara karıştırılırsa, sulu balgamın rutubetine karşı fayda sağlar.’’ Ayrıca 100a: ‘‘Eritilen gümüşün üstüne beyazlatılmış kükürt, cam ve gevrekliği giderilmiş tuz atılırsa yumuşar, ağırlığı ve beyazlığı artar. Gümüşe karışan bakır, onu güzelleştirir ve beyazlatır. Denir ki [bir önceki işlemde] kükürdün yerini tutan madde, çok beyazlatılmış zırnıktır.’’

[389] Ayasofya 100b ve Şehid Ali Paşa 42b: ‘‘en kötüsü’’. Şehid Ali Paşa 42b: ‘‘En iyisi kırmızı olandır.’’

[390] Ayasofya 100b: ‘‘sıcak ve kuru’’.

[391] Ayasofya 100b: ‘‘ve tuzlarla’’.

[392] Ayasofya 101b: ‘‘eşit miktarda’’.

[393] Ruska, Paris nüshasındaki cam (الزجاج) kelimesini zaç (الزاج) olarak düzeltmiştir. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 179, dn. 1) Fakat kelime Şehid Ali Paşa 42b’de de cam şeklindendir.

Fakat ateşte ısıtılırsa kararır.[395] Yeme-içme için pirinçten kap edinen kişi, kendisine zarar verir ve hastalık[396] getirir.[397] Eğer bir yemek, gece boyunca bakır kapta kalır ve sonra yenirse, öldürücü hale gelir. Aynısı, bütün gece bakır madenlerinde bekleyen yemekler yenince de olur. Tuzlanmış taze balık, bakır kapta pişirilirse, öldürücü bir zehir haline gelir.[398]

İçinde *dânik* miktarı *tâlîkûn*[399] olan olta, ağırlığı yüz batman (*rıtl*)[400] tutan bir balık[401] avlar. Balık kendini ondan kurtaramaz. Kendisine yüz felci isabet eden ve karanlık bir eve girerek yüzünü *tâlîkûn*'a[402] gösteren kişi, yüz felcinden iyileşir. *Tâlîkûn*, ateşte kızdırıldıktan sonra suya daldırılırsa o suya sinek yaklaşmaz.[403] Saç ve tüy,

---

[394] Ayasofya 101b: ''güzel bir suda karıştırıldıkları zaman''.
[395] Onun altın olmadığı böyle anlaşılır.
[396] Ayasofya 102a: ''devası olmayan fil hastalığı, saçkıran, karaciğer ve dalak ağrısı, mizaç fesadı''. Şehid Ali Paşa 42b'de buraya ek olarak: ''Fil hastalığı, cüzzamdır.''
[397] Ayasofya 102a-102b: ''Özellikle bakır kapta ekşi şeyler yiyip içene hastalık getirir.'' Şehid Ali Paşa 42b'de buraya ek olarak: ''Çünkü o zaman bakırın pası (*zencâr*) çıkar.''
[398] Ayasofya 102b'de ek olarak: ''ve bakırdan pis bir çürük kokusu çıkar''. Sirke gibi tuz da bakırdaki zencârı çıkarır. Şehid Ali Paşa 42b'de tatlı maddelerin de bakırdaki zencârı çıkaracağı söyleniyor.
[399] Ayasofya 102b-103a: ''Eskiler, madenindeki *tâlîkûn*'un üzerine zehirli ilaçlar attılar. Ne zaman canlılardan biri onunla yaralansa [Şehid Ali Paşa 43a: ve o kanına karışsa], bu ona zarar verir.'' Ayrıca 104a-104b-105a'da: ''Tâlîkûn'un tabiatı soğuk ve kurudur. Cesetler [yedi maden] olmaksızın mütecessittir. Çünkü ateşe dayanır, sabreder ve hızlı erimez. Özelliği, uykusunda horlayan kişinin üzerine kolye olarak asıldığı zaman bunu ondan iptal etmesidir. Onun su verildiği zaman güzelleşen ve kesen bir türü vardır. Ayrıca su verilmediği zaman daha iyi ve faydalı olan türü vardır. *Tâlîkûn*'un yongaları ve kabukları, kalbi güçlendirmek ve karaciğer sağlığı için ilaçlara konur. Beyaz ve kırmızı renk elde edilmesine yardım etmesi için simya işlerinde kullanılır.'' İhvân-ı Safâ risalelerinin Türkçe çevirisine göre tâlikûn, kendisinden ilaç yapılan sert bir bakır çeşididir. (**İhvân-ı Safâ Risâlelerinin Ondokuzuncu Risâlesi: Madenlerin Oluşumunun Açıklamasına Dair**, s. 95) Kazvînî'de ise ilaç atılınca sertleşen ve buna karşılık zehirleyici bir nitelik kazanan bakırdır. (Wüstenfeld, **El-Cazwini's Kosmographie**, C. I, s. 230) Risalelerin Arapça aslına bakıldığında ilgili bölümün Türkçeye yanlış çevrildiği görülmektedir. Dozy ise tâlikûn kelimesinin ilk anlamının (altın, gümüş, bakır, kalay, kurşun ve tûtyâ ruhu olmak üzere) altı metalden oluşan bir alaşım olduğunu söyler. Kelimenin ikinci anlamı, (Farsçada ''yedi kez kaynatılmış'' manasında *heft-cûş* denen) çok sert bir sarı bakır çeşididir. (Dozy, **Supplément aux Dictionnaires Arabes**, C. II, s. 19) De Sacy ise tâlikûn kelimesinin Yunanca χαϑολιχόν'dan geldiğini öne sürer. (De Sacy, **Chrestomathie Arabe**, C. III, s. 434)
[400] 408 gramlık ağırlık ölçü birimi. (Cengiz Kallek, ''Rıtl'', **DİA**, C. 35, 2008, s. 52)
[401] Ayasofya 103a: ''balina''.
[402] Ayasofya 103a: ''*tâlîkûn*'dan yapılmış aynaya''.
[403] Ayasofya 103b'de ek olarak: ''Bal, içinde bakır pası olan suyla ıslatılırsa, güneş altında olsa bile ona sinek yaklaşmaz.''

tâlîkûn[dan yapılmış cımbız] ile üç kez yolunursa bir daha çıkmaz.[404] Ama bu durum gözkapağında biten tüyler için geçerlidir.[405]

[60] ***Kurşun:***[406] Kurşun soğuk ve kurudur.[407] Onda güneş ve ayın[408] kastedildiği iki maddeden[409] biri bulunur. Yakıldığı zaman kuruluğu artar[410] ve merhemlerde kullanılır. Gözdeki yaraları ve çıbanları[411] iyileştirir. Aslında gümüşün bir cinsidir. Fakat annesinin karnındaki ceninin bozulduğu gibi toprağın içinde bozulmuştur.[412] Çınlaması, yumuşaklığı ve pisliği izale edildiğinde gümüş ve onun ilacı haline gelir. Bunlar ondan mersin ağacı dalları,[413] *markaşîsa*, zırnık ve damıtılmış kanla izale edilir. Siyah kurşun, kurşunun en iyi türüdür.[414] [415] Onda kuruluğu olmayan bir soğukluk vardır.

---

[404] Ayasofya 101a: ‘‘Bakırın özelliği, ondan bir iğne yapıp ateşte kızdırdıktan sonra kanla ıslatarak onunla kulak memesi delindiğinde bu deliğin bir daha kapanmamasıdır. Otlar, bakırdan yapılmış ve kanla ıslatılmış bir baltayla kökünden kesildiğinde artık çıkmaz. Bu, çiftçiler için faydalıdır. Bu şekilde hasır otu ve benzeri yabancı otları keserler.’’

[405] Şehid Ali Paşa 42b’de ek olarak: ‘‘Bakıra biraz civa yaklaştırılırsa sertleşir ve onda iksir oluşur.’’

[406] Ruska, *rasâs* (رصاص) kelimesini kalay (*Zinn*) olarak çevirmiştir. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 179, dn. 4; bu konuda ayrıca bkz. yuk. s. 81, dn. 191. Metinde rasâs’ın aslında gümüşün bir cinsi olduğunun söylenmesi Ruska’nın çevirisini haklı gösteriyor gibidir. Çünkü kalay, görünüşü bakımından gümüşe kurşundan daha çok benzer. Fakat *usrub*’un (اسرب: bizim çevirimizde siyah kurşun), rasâs türlerinin en kötüsü sayılması (bkz. aş. dn. 415), usrub’un siyah kurşun, rasâs’ın ise kurşun olduğunu göstermektedir. Kurşun, siyah kurşun ve kalay arasındaki alternasyonlar, büyük ihtimalle simyadaki yedi madenle ilgili olan bu bölümde kalayın yerini tenkârın almasıyla ilgilidir.

[407] Ayasofya 105a: ‘‘Tabiatı soğuk ve nemlidir. Onda yoğunluk vardır.’’

[408] Simya diline göre güneş ve ay, altın ve gümüştür.

[409] Ayasofya 105a: ‘‘uzun ömürlü iki madde’’. Şehid Ali Paşa 43b: ‘‘arzu edilen iki maddenin kuvveti’’.

[410] Ayasofya 105b: ‘‘ve tozu (*kils*) sürmeyle birlikte kullanıldığında gözün rutubetini kurutur.’’ Benzer biçimde Dioskorides, yıkanmış ya da yakılmış kurşunun gözdeki akıntıları gidereceğini söyler. (Dioscorides, **De Materia Medica**, s. 791)

[411] Şehid Ali Paşa 43b: ‘‘hayvanların gözünde oluşan çıbanları’’.

[412] Ayasofya 105a-105b: ‘‘Bir ağaç kökü ondan yapılmış halkayla çevrilirse, ağacın meyveleri düşmez ve artar. Bir parçası insanın beline bağlanırsa, ereksiyon ve kötü rüyaları (*ihtilam*) iptal eder.’’ Kurşun hakkında anlatılanlar, eski Yunan mitolojisinde Khronos hakkındaki (babasının cinsel organını kesmesine dair) efsaneyi hatırlatmaktadır. (Graves, **Yunan Mitleri**, s. 40) Çünkü kurşun simyada Satürn (Khronos) gezegenine denk gelir. Diğer taraftan ‘‘Saturnalia şenlikleri’’nden Khronos’un kısırlık kadar bolluk fikriyle de ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Ayasofya nüshasındaki ifadenin her iki fikri de karşılaması ilginçtir.

[413] Şehid Ali Paşa 43b: ‘‘mersin yaprağı özü, tuz ve …’’. Ruska, mersin ağacı [yaprakları]nın çoğunlukla kötü kokuları gidermek için kullanıldığını söylüyor. (Ruska, **a.g.e.**, s. 180, dn. 1)

[414] Bu cümle Ruska tarafından ‘‘Kurşun [اسرب], kalayın [رصاص] en iyi türüdür:’’ şeklinde çevrilmiştir. (**A.g.e.**, s. 180)

[415] Şehid Ali Paşa 43b: ‘‘O, kurşun cinslerinin en kötüsüdür. Fakat daha önce zikrettiğimiz gibi ilaçlar için faydalıdır. Siyah kurşun soğuk ve yumuşaktır. Onda kuruluk vardır.’’

[61] ***Civa:*** Civa aslında gümüştür;[416] fakat ona çözücü bir âfet[417] bulaşmıştır.[418] Bu nedenle felç olmuş bir adam gibidir. Kokusu, çınlaması ve titremesi[419] vardır. Tabiatı aşırı soğuk[420] ve nemlidir.[421] Bitleri ve[422] keneleri öldürür. Civa toprağı, yemeğine karıştırıldığı zaman fareyi de öldürür. Civa, ateş isabet edince buharlaşır.[423] Ateşe yakın olduğu zaman buharını soluyanı felç eder ve ona ağır bir hastalık getirir.[424]
51 Bütün …lar[425] onun dumanından kaçar.[426] Talk ve *markaşîsâ*, işlendiklerinde onu katılaştırır. Civa, altın hariç bütün taşların cisimlerini taşır. Altın ise ona gömülür.[427] Civa, altın ve pirincin renklerini soyar. Ama bunlar ısıtıldıkları zaman tekrar eski hallerine dönerler.[428]

[62] ***Demir:***[429] Demirin birçok cins ve madeni vardır. Çok üstün bir metaldir. Üzerine bazı ilaçlar atılınca sertleşir ve kuvveti artarak çelik haline gelir. Demir eğer yumuşak olursa, onu ısıt ve su ver. O zaman sertleşir.[430] Demir tozu, karaciğeri ikiye böler. Ateşi olan kişi, sabahleyin aç karna onu kullanırsa diş ağrısına sebep olur. Ama geride faydalı bir etki bırakır.

---

[416] Ayasofya 107a: ‘‘Civa, çözülmüş bir su olsa da, eriyen taşlardan sayılır. Çünkü o, aslında gümüştür.’’ Bu yargı, civanın gümüşle amalgam (alaşım) yapmasına gönderme olarak anlaşılabilir.
[417] Ayasofya 107b: ‘‘nem âfeti’’.
[418] Ayasofya 107b’de ‘‘İki kurşunun kokusu olmadan katılaştırılırsa gümüşe dönüşür.’’
[419] Şehid Ali Paşa 44a’da ‘‘gökgürültüsü (رعد)’’ yerine ‘‘titreklik (رعدة)’’.
[420] Şehid Ali Paşa 44a: ‘‘aşırı sıcak’’. Doğru ifade Paris nüshasındakidir. (Karş. yuk. s. 25, şekil 1)
[421] Ayasofya 107b: ‘‘Gömleğin içine ondan konduğu zaman …’’
[422] Ayasofya 108a: ‘‘hayvanlara yapışan’’.
[423] Şehid Ali Paşa 44a’da ek olarak ‘‘Dumanı beyazdır.’’
[424] Ayasofya 108a ve 108b’de ek olarak ‘‘Sinir titremesi (رعدة), işitme ve görmenin gitmesi, renk sarılığı, organlarda titreme, ağızda kötü koku ve beyin kuruluğu meydana getirir.’’
[425] Elyazmasında okunaksız olduğu için Ruska tarafından boş bırakılan bu yer, Ayasofya 108b’de ‘‘yılan, akrep ve diğer sürüngenler’’ şeklindedir.
[426] Şehid Ali Paşa 44a’da ‘‘kaçar (تهرب)’’ yerine ‘‘yaklaşır (تقرب)’’. Hemen sonrasında: ‘‘ve civa dumanı, onun içinde duranları öldürür’’.
[427] Yani altın civa ile amalgam yapar. *Kitâb’ul-Ahcâr*’a göre bu durum, altın ve civa arasındaki sempatinin sonucudur.
[428] Şehid Ali Paşa 44a-44b: ‘‘Civa, taşlara karışmış cesetlerin üzerine atıldığında kuvveti (*hiddet*) nedeniyle onları çözerek saflaştırır.’’ Civa, güçlü bir çözücüdür.
[429] Demir, Ayasofya nüshasında ayrı bir başlık altında ele alınmamaktadır.
[430] Şehid Ali Paşa 44b’de ek olarak: ‘‘Demirin su verildiği zaman daha keskin olmayan bir cinsi vardır.’’ Kindî, *Risâle ilâ Ba'd İhvânih fi's-Suyûf* adlı kısa incelemesinde demirin doğal olarak eril ve dişil iki türünün olduğunu, *şâburkân* adlı ilk türün sert ve tav verilebilir, *nermâhin* adlı diğer türün ise yumuşak ve tav verilemez olduğunu söyler. (Kindî, **Risâle ilâ Ba'd İhvânih fi's-Suyûf**, Haz.: Ahmad Y. al-Hassan, (Çevrimiçi) http://www.history-science-technology.com/articles/articles%205.html, 15.10.2015

[63] ***Tenkâr:***[431] Tuzun bir çeşididir.[432] Onda boraks tadı vardır. Tadı [boraksa göre] biraz acıdır. Çorak ve tuzlu yerlerin sahillerinde[433] bulunur. Altının erimesine yardım eder.[434] Ağza faydalıdır: Kötü kokuyu giderir ve dişetlerini güçlendirir. Kâfurla karıştırıldığı zaman Allah'ın izniyle yaraları iyileştirir ve diş ağrısını dindirir.[435]

4.13. Belirsiz Taşlar

[64] ***Yeşil Bileği Taşı:*** Demiri bileyler[436] ve suyunu [sertliğini] ortaya çıkarır.[437] Sarı ve gök mavisi (*asmâncûnî*) olanı vardır. Toz haline getirildiği zaman görüşten beyazı söker. Bu beyazlık ona yağ isabet etmesinden kaynaklanır.

[65] ***Yumurta Benzeri Taş:*** İçi mavi renklidir (*kuhlî*). Deniz tarafından sahile atılır. Gözü parlatır. Sarılık hastasına fayda sağlar ve karındaki suyu kurutur.

[66] ***Çizgili Bir Taş:*** Kırdığın zaman ondan ateş kokusu yayılır. Tatlısu akıntılarında bulunur. Ateşte ısıtıldığında beyazı, yani alacayı söker. İncir sütüyle karıştırılır. Çünkü yeşil incir [dalından] koparıldığı zaman ondan süt çıkar.

[67] ***Hâsir Olarak Adlandırılan Taş:*** Sedef gibi deniz suyunun üstünde durur. Toprakla çok güçlü bir ilgisi vardır. Ateşte ısıtıldığı zaman rahimleri kurutur. Bozuk kanı toplar ve kötü (*habîs*) eti yer.[438]

---

[431] Şehid Ali Paşa 44b: ''Tenkâr Denen Tuz''. Şehid Ali Paşa 14b'de ayrıca: ''*Tenkâr*ın iki çeşidi vardır: Boraks türünden ve tuzsu olan.'' Bu açıklama, Şehid Ali Paşa nüshasında *tevlîd*'den bahseden kısımda yer alsa da buraya konmasının daha uygun olduğunu düşündük.

[432] Ayasofya 127a: ''Tuza benzer.'' Ayrıca 127b: ''Sıcak ve lâtiftir.''

[433] Şehid Ali Paşa 44b: ''Hint denizinin sahilinde ve Rum denizinde''.

[434] Şehid Ali Paşa 44b'de ek olarak: ''Yanında *tenkâr* olduğu zaman ateş altının cismini alıp götürmez [ya da kaplamaz] ve onun üstünden yükselir. Böylece altının cevherini eksiltmez.''

[435] Ayasofya 127b'de ek olarak ''Dişteki kurdu öldürür.'' Şehid Ali Paşa 45a'da ek olarak ''*Tenkâr*daki sıcaklıkta diş ağrısını dindirme özelliği vardır.'' Diş ağrılarına kurtların neden olduğu inancı Sümer medeniyetinden kalmadır. (Sayılı, **Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp**, s. 436)

[436] Theophrastos, demirin bileği taşını biçimlendirmesine rağmen onun tarafından aşındırıldığını söylüyor. (Theophrastus, **On Stones**; s. 54)

[437] Ayasofya 117b-118a: ''Demiri yağ ve suyla bileyen taşlar vardır. Yağla bileyen yeşildir. Suyla bileyen ise Hint bileği taşıdır ve zımpara taşına benzer.''

[438] Bu bölümdeki son üç taş, Şehid Ali Paşa nüshasında bulunmamaktadır. Bu kısma ''Belirsiz Taşlar'' başlığı konmasının sebebi belki budur. Bunların Ayasofya nüshasında yer alıp almadıkları ise bu nüshanın tamamen gözden geçirilmesiyle karar verilebilecek bir konudur.

52

4.14. Bileşik Taşlar

[68] ***Kırmızı Kurşun:*** [439] Bu taş, siyah kurşundan elde edilir.[440] Siyah kurşun, üzerine ateş taşındığı zaman değişerek kırmızılaşır. Ondan merhem yapıldığında yaraları kapatır. Özellikle vahşi hayvanların ve balıkların açtığı yaralara fayda sağlar. Yağla kaynatıldıktan sonra ölü ete sürüldüğünde onu yer,[441] urları indirir ve çıbanları temizler.[442] Yenirse zarar vermez.

[69] ***Zincifre:*** Civa, cam bir kapta kükürtle[443] birlikte pişirilip kabın ucu bir gece boyunca sıkıca kapatılırsa, buharlaşıp uçarak kırmızıya döner ve zincifre haline gelir.[444] Cam kap kırılır ve içindeki madde insan vücuduna saçılırsa vücutta alaca hastalığı olur.[445] Zincifre merhemlere konur ve yaralara fayda sağlar. Bu taşları ve boyaları üretenler, eski şarap ve çok yağlı et suyu ile kendilerini tedavi eder. Bundan gafil olunursa öldürür ve beyni altüst eder.[446]

[70] ***Beyaz Kurşun:*** Beyaz kurşun (*üstübeç*), siyah kurşundan elde edilir ve ondan sirkeyle çıkartılır. Gözde ağrılardan dolayı meydana gelen beyaz için iyidir. Merhemi

---

[439] Şehid Ali Paşa 45a-45b'de kırmızı kurşunun özellikleri anlatılmadan önce *tevlîd* hakkında tekrar bir ön bilgi bulunmaktadır: ''Kırmızı kurşun, zincifre ve zencârı taş olarak isimlendiriyorum. Onlar, dediğim gibidir. Ama cisimleri ezilir (toz haline getirilebilir). Bu, onların tabiatı ve yoludur. Eskilerden bazıları, bu taşları madenî taşlardan doğmuş –*mevâlîd*- olarak isimlendirdiler ve onları kendi sözlerince *kınyâr* (قنيار), *yerkûn* (يرقون), *sindrâc* (سندراج), madenî *şehîra* (شحيرة) ve *enderîmûs* (اندريموس) olarak remzettiler. Bizimse bu taşlardan remizle bahsetmemize gerek yoktur. Aksine bu kitapta, [daha önce bahsettiğimiz] iki taş hariç bütün taşların açıklamasını genişletiyoruz.'' Dozy'ye göre *şehîra*, metalleri saflaştırmaya yarayan bir maddedir. (Dozy, **Supplément aux Dictionnaires Arabes**, C. I, s. 732) *Enderîmûs* ise tabiatlar hakkındaki bölümde bahsedilen *enderdâmus* olabilir.

[440] Ayasofya 114a'da farklı olarak: ''Kırmızı kurşun, yakıldığı zaman kalaydan elde edilen sülüğendir.'' Burada sülüğen için kullanılan *seylekûn* (سيلقون) kelimesi, (aralarında hiçbir ilgi olmamasına rağmen) günümüzdeki silikon kelimesine benzemektedir. Bu kelime Şehid Ali Paşa 45a'da *usrîkûn* (اسريقون) şeklindedir. Bu kelimenin aslı, altın rengi anlamına gelen Farsça *zergûn*'dur (Dozy, **a.g.e.**, s. 589) ve günümüzde kullanılan zirkon kelimesinin kaynağıdır. Eski kimyada kurşun ile kalay arasındaki alterasyon için bkz. yuk. s. 103, dn. 406

[441] Şehid Ali Paşa 45b: ''Etten sertliği (*usr*) giderir. Kuyumcuların işlerinde faydalıdır. Nakkaşlar onunla ahşap boyar. Yenirse zarar vermez.''

[442] Ayasofya 114a-114b: ''Yaraları kurutmak için merhemlerle birlikte kullanılır. Ondan çok güzel bir üstübeç yapılır ve kırmızı bakırı beyazlaştırır.''

[443] Ayasofya 114b: ''civa ve biraz kükürt''. Bu ifadeden yapay zincifrede civa miktarının kükürtten daha fazla olduğu anlaşılıyor.

[444] Ayasofya 114b-115a: ''Beyazlığı kırmızıya döner. O kadar ki safran gibi olur.''

[445] Ayasofya 115a'da ek olarak ''Ve çoğu zaman öldürür.''

[446] Ayasofya 115a'da ek olarak ''Ondan yazmak için lika yapılır.'' Lika, bir çeşit boya ve altın yaldızına konan lâk'tır.

faydalıdır:[447] Etin büyümesini teşvik eder.[448] [449] Ateş yanığına karşı da faydalıdır: Yanığın [kabararak] beyazlaşmasını önler.

[71] ***Bakır Pası:*** Pirinç (sarı bakır) ve bakırdan sirkeyle çıkartılarak elde edilir.[450] Uyuz,[451] beyaz, sivilce ve yanıklara karşı faydalıdır. Sarkmış göz kapaklarına da yararlıdır.[452] İçildiği zaman öldürücü bir zehirdir. Ayrıca fistüllere (*nevâsîr*) karşı faydalıdır.

[72] ***Demir Posası:***[453] Demir ateşle işlem gördüğü zaman onda demir posası adı verilen bir taş meydana gelir. Toz haline getirilip merheme katıldığında [454] yaraları kapatır. Fistülleri iyileştirir ve onları yiyip bitirir. Ayrıca [455] mide ilaçlarında kullanılır. Mideyi[456] kuvvetlendirir ve basur buharlarını def eder.

4.15. [Paris Nüshası'nda Olmayan Taşlar][457]

Petrol:[458] Açığa çıktığı zaman kendisinden petrol elde edilen taştır. Havanın sıcağı ve soğuğu isabet ettiğinde sertleşir. İnsanlara ilaçlarında fayda sağlar. Simyada

[447] Ayasofya 112b: ''Safranın hararetine ve vücuttan çıkan sarı suya karşı fayda sağlaması için sürme ve merhemlerde kullanılır. Denir ki bir okkası civaya daldırıldığında onu sertleştirir (bağlar). Ama diğer uçucu maddeleri (*ravâih*) sertleştirmez.''

[448] Şehid Ali Paşa 46a: ''Ölü eti yer ve yeni et bitirir.'' Dioskorides'e göre beyaz kurşun, yeni deri oluşumuna yol açar. (Dioscorides, **De Materia Medica**, s. 797)

[449] Şehid Ali Paşa 46a: ''Üzerine bazı yağlar sürülürse …''

[450] Ayasofya 110b-111a: ''Bunun için bakır veya pirinç alınır. Çekiçle tabakalar halinde dövülür ve (tam daldırmadan) içinde sirke olan bir kaba konur. Böylece yeşil zencâr çıkar.''

[451] Ayasofya 111a'da bunun yerine: ''kaşıntı olan göz''. Şehid Ali Paşa 46b: ''insanların gözlerinde meydana gelen uyuz''.

[452] Ayasofya 111a-111b: ''Kasları [Şehid Ali Paşa 46b: ve sinirleri] gevşediği zaman gözkapaklarını kaldırır. Göze faydalı olan ilaçlara karıştırılır. Ama pirinçten elde edileni [Şehid Ali Paşa 46b: müfret olarak kullanılanı], sertliği (*hiddet*) nedeniyle sürmelerde fayda sağlamaz. İçildiği zaman zehirdir. Çünkü karaciğere ulaşır ve onu ifsad eder, mideye zarar verir, [Şehid Ali Paşa 46b: zira mide, çok kaslı ve sinirlidir], organları ve kasları yıpratır. Fakat (onunla doldurulduğu zaman) fistüller [Şehid Ali Paşa 46b: basurlar] için faydalıdır ve yaralardaki ölü eti yer. Bu taşların hepsi, binaları için kralların işlerinde kullanılır. Ayrıca onların krallar için resim ve heykeller (*temâsîl*) yapan kişilere [Şehid Ali Paşa 46b: nakkaşlara] birçok faydaları vardır.''

[453] Demir posası, Ayasofya 112a'da ''*Dûs* (دوص) Taşı'' başlıklı kısımda anlatılmaktadır. Dozy'ye göre *dûs*, Farsçada kızdırılmış demirin daldırıldığı su ya da kömür cürûfudur. (Dozy, **Supplément aux Dictionnaires Arabes**, C. I, s. 476) Ayasofya 112a'da ise demir eritildiğinde ortaya çıkan cürûf ve ter (*arak*) olarak ifade edilmektedir. Hill ise dûs kelimesini dökme demir olarak açıklar. (Hill, **Gökyüzü ve Bilim Tarihi: İslâm Bilim ve Teknolojisi**, s. 160)

[454] Ayasofya 112a: ''ve müfret olarak kullanıldığında''.

[455] Ayasofya 112b: ''mide [kaslarının veya sinirlerinin] gevşemesi ve mide fesadına karşı''.

[456] Ayasofya 112b: ''mide sinirlerini''.

[457] Bu bölümden sonraki başlıklar Paris nüshasında yoktur. Bu taşlar Şehid Ali Paşa nüshasından eklenmiş ve Ayasofya nüshasındaki ilgili kısımlarla karşılaştırılmıştır.

güzelliği olan bir tuzdur. Taşlar arasında yerin karnında meydana gelen, ekşi ve kendisine biraz sıcaklık karışmış olanlar vardır. Akıp gözelerden çıktıkları zaman taş haline gelirler ve içlerinde özel faydalar oluşur. Kendisine mâlihülya isabet eden kişi, bu taşı toz haline getirip burnuna çektiğinde ona fayda sağlar. Kolye şeklinde kullanıldığında da fayda sağlar.

İdrar Zorluğu Taşı:[459] Bu taşın tabiatı ve özelliği, tozundan (sekiz arpa tanesi ağırlığına eşit olarak) bir dânik içildiği zaman böbrek taşını[n ağrısını] kolaylaştırması ve onu derhal kırmasıdır. Tabiatı soğuk ve kurudur. Onda yumuşaklık (*rahavet*) vardır. Mağrip bölgesindeki göllerden çok miktarda çıkar.
53 Göllerin dalgaları tarafından sahile atılır. Ona [şekli] *felîkât* gibi[460] rastlanır. Kadınlar ona yaklaşır.[461] Üzerinde yukarıdan aşağıya doğru büyüyen bir tohum[462] vardır. [Bu tohum], zikrettiğimiz gibi böbrek taşı için faydalıdır. Böbrek taşının açıklamasını kitabın başında yapmıştık. Mesanede oluşan taş,[463] toz haline getirilip sürmeye karıştırılırsa, Allah Teâlâ'nın izniyle göz beyazına karşı açık bir fayda sağlar.

Behte Taşı:[464] Bu taş, gündüzün olmadığı ve Güneş'in oraya ulaşmadan saptığı daimî karanlığın kıyılarında bulunur. Orada Güneş doğsaydı, aydınlanır ve karanlığın çirkinliği kalmazdı. Bu karanlıkta Okyanus denen deniz ile büyük ve küçük *behte* taşları vardır. Renkleri altın markaşîsâsına benzer. Bu taşlara Okyanus tarafından atıldıklarında onun sahilinde rastlanır. Kral İskender askerleriyle oraya ulaştığı zaman bu taşları gördüklerinde şaşırarak[465] durdular ve taşlara bakarken hayretten ağızları açık kaldı.[466] Sonra Okyanus'tan küçük bir kuş[467] çıktı ve gelip diğerlerine

---

[458] Şehid Ali Paşa 13b-14a. Bu başlık Ayasofya nüshasında bulunmamaktadır.
[459] Şehid Ali Paşa 29b-30a
[460] Ayasofya 53b: ''gemi (*fülk*) gibi''. Çoğul yapıdaki *felîkât* (فليكات) kelimesi *fülk* (gemi) ya da *fülke* (ağırşak) kelimelerinin yanlış yazılmış hali gibi görünmektedir.
[461] Ayasofya 53b: ''ve onunla [iplik] eğirirler.''
[462] Ayasofya 53b'de bunun yerine ''geniş kumaşlar''. Büyük ihtimalle yanlış yazılan *siyâb* (ثياب: kumaşlar) kelimesinin doğrusu *eşvâk* (اشواك: dikenler) olabilir. Aynı olasılık Şehid Ali Paşa nüshasındaki tohum (حب) kelimesi için de geçerlidir. Aynı şekilde bu kelime de, diken anlamındaki حمة olabilir.
[463] Ayasofya 54a'da bunun yerine ''dişlerden çıkan taş''.
[464] Şehid Ali Paşa 34a-35a
[465] Behte taşının adı, Arapçada afallamak, şaşırmak anlamlarına gelen *behete* (بهت) fiilinden türetilmiştir.
[466] Ayasofya 95a: ''Kim bu taşa yaklaşırsa, nabzı durur ve hareketi iptal olur.''

değil bu taşların üstüne konarak onları tamamen örttü. İskender, bu kuşun yuvasının nerede olduğunu bilmiyordu. O zaman insanlardaki şaşkınlık kendilerinden giderek önceki hallerine geri döndüler.[468] İskender, askerlerine yüzlerini örtmelerini emretti. Taşların olduğu yere vardıklarında onları kumaşlarla örttüler ve sandıklara koyup yüklendiler. Bir aylık yürüyüşten sonra İskender, kumaşlara sarılı taşların sandıklardan çıkartılmasını emretti. Bu taşlarla içinde hiç ev olmayan surlu bir şehir[469] inşa edildi. Sonra şehrin üstünden uzun zaman geçti ve rüzgâr, ona giden yolları kumlarla kesti. Rüzgâr, dışını örten kumları uçurduğu zaman, surlara isabet eden şey [kumlar] ona isabet etmediğinden, şehrin içi görülebiliyordu.

54 Kitabın sahibi der ki: Güvenilir bir kişi bize şöyle bildirdi: Emevî hükümdarlarından biri,[470] [Aristoteles'in] *Taşların Açıklamaları Kitabı*'nı okudu ve bir komutanını[471] askerleriyle birlikte kendisine bu şehirden haber getirmesi için gönderdi. Komutan oraya ulaştığı zaman surlara tırmanmak için bir çare düşündü. Yanındaki zanaatkârlar onun için bir merdiven yaptı. Adamlarından birine emretti. O da sura tırmandı. Asker şehrin içine baktığı zaman [hayretten] ağzı açık kaldı, kendini şehre attı ve geri dönmedi. Komutan aynı işi askerlerinden birçoğuna emretti. Hepsi ilk askerin yaptığı gibi yaptı ve geri dönmediler. Komutan bu durumu görünce korktu. Ama adamlarından bazılarına emretti ve surlara tırmanıp geri dönerek gördükleri şeyi haber vereceklerine dair yemin ettirdi. Askerler, kendilerinden öncekilerin yaptığı gibi tırmanıp şehrin içine girdiler. Ama askerlerin başı, yanındaki adamlara geri dönmelerini emretti. Bu yüzden askerler şehrin içinde ne olduğunu bilemediler.

---

[467] Kazvînî'de ''kırmızı gözleri, çizgileri ve ayakları olan, serçeden daha küçük, *farfar* adlı bir kuş''. (Wüstenfeld, **El-Cazwini's Kosmographie**, C. I, s. 212)

[468] Ruska'nın Dımeşkî'den aktardığına göre İskender ve adamları, behte taşını görünce ölmüş, kuşun ortaya çıkmasından sonra ise yeniden dirilmiştir. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 10)

[469] Ayasofya 95b: ''bakır şehri''. Burada Kur'ân'da anlatılan Zülkarneyn kıssasına (Kehf Sûresi, 18:83-98) gönderme vardır. Söz konusu kıssada Zülkarneyn'in Ye'cüc ve Me'cüc'e karşı demir ve erimiş bakırdan bir set inşa ettiği anlatılır. Kıssada kullanılan *kıyr* kelimesi, Türkçeye bazen eritilmiş bakır olarak çevrilse de aslında katran demektir.

[470] Ruska'nın İbn el-Fâkih'in *Kitâb'ul-Buldân*'ından aktardığına göre bu kişi, Abdülmelik bin Mervan'dır (646-705). İbn el-Fâkih, Behte şehrinden ''Endülüs'ün harikalarından (*acâyib*)'' şeklinde söz eder. Behte şehri hakkındaki hikâye, İskender'in Batı'daki denize ulaşmasıyla ilgili gösterilir. (Ruska, **a.g.e.**, s. 8)

[471] Ebû Mûsâ bin Nusayr. (Ruska, **a.y.**, s. 8) Ebû Mûsâ bin Nusayr'ın adı (aynı bağlamda) *Binbir Gece Masalları*'nda da geçmektedir.

Bu, *behte* taşının özelliğidir.[472] Bu taşın bundan başka manası bilinmez. Allah daha iyi bilir.

Altın Posası:[473] Aristoteles der ki: Ateşe değdiği ve bir taş başka bir taşa atıldığında birbirinden doğan taşları zikrettim. Bil ki altın başka bir taşla karıştığında, arıtma potasına konarak saflaştırılır.[474] Ayrıca bazıları cam rengi üzere olan, siyah renk karışmış bir taşı da zikrettim. Bu, altın posası olarak adlandırılan taştır. Allah Teâlâ'nın izniyle göz ağrılarına faydalıdır. Gözde ortaya çıkan beyazı ve baştaki çözünmüş gözyaşlarını [katarakt] giderir. Sarkmış olan gözkapaklarını sıkılaştırır ve kaslarını güçlendirir.

Mürdesenk:[475] Bil ki mürdesenk kurşundan oluşur ve onda bulunur: Cisminin çoğu kurşundandır. Merhemlere konduğunda yara ve çıbanlara karşı fayda sağlar. Onları kurutur, [deride oluşturdukları] şekil bozukluklarını giderir ve yara olan yeri eski haline çevirir. Toz halinde üzerlerine sürüldüğü zaman yara ve kesikleri iyileştirir. Koltuk altından ve başka yerlerden çıkan kötü kokuyu giderir. Ayrıca boğaz ağrısını kesen *hukne*lere konur.

Tuğla:[476] Bu taş, kilden elde edilir. Zanaatçılar kilden tuğla, bina kalıpları ve kaplar yapar. Kil, ateşe konup kalıba döküldüğünde bal gibi şekil alır. Bundan kırmızı bir taş çıkar. Bu taş, boyaları siyahlaştırır. Boyacılar onunla elbiseleri siyaha boyar. Çünkü onu sirkeye batırırlar. [Siyahlaşan] sirke de elbiseleri boyar. Toz haline
55 getirildiği zaman Allah Teâlâ'nın izniyle hayvanların sırtındaki yaralara fayda sağlar.

[472] Taş, sırrını keşfedenin bunu başkalarına açıklamasını engelliyor. Bu durum, Odysseus'un tayfalarının kulaklarını balmumuyla tıkatıp sirenlerin şarkısını tek başına dinlemesiyle karşılaştırılabilir. (Graves, **Yunan Mitleri**, s. 893)
[473] Şehid Ali Paşa 45a
[474] Ayasofya 109b-110a: ''Arıtma kabına girdiği zaman gümüş de cesetlerden arınır. Cesetler, gümüşün üstüne gömlek gibi karışır. Gümüş posası, sürmeler hariç, altın posası ile aynı faydalara sahiptir. Gümüş posasına gelince; siyah kurşundan arıtıldığında onlardan *mürdesenk*'e benzer bir taş çıkar. Buna *mertek* de denir. Bazı yağlarla üstlerine sürüldüğü zaman yara, çıban ve uyuza karşı fayda sağlar. Soğuk ve kurudur. Onun bir başka adı da ''gümüş ekmeği''dir.''
[475] Şehid Ali Paşa 46a. Bu taş, Ayasofya nüshasında bulunmamaktadır.
[476] Şehid Ali Paşa 46b-47a. Bu taş, Ayasofya nüshasında bulunmamaktadır.

56

4.15.1. *Aristoteles'in Bahsettiği Yedi Taş*[477]

Bil ki bu taşlarda hikmetli filozof Aristoteles'in zikrettiği esrarengiz ve yüce bir ilim vardır. Bu yedi taş; beyaz, kırmızı, gök mavisi (*asmâncûnî*), sarı, yeşil, gri (*aşkar*) ve siyah renklidir.[478] Bu taşları onları raspalayan ve toz haline getirenler bilir.

Beyaz Taş: Bu taş törpülendiği zaman tozu ateşteki sarı renk gibi çıkarsa, onu üstünde taşıyan kişi doğru ya da yalan konuştuğunda sözünde tasdik edilir.[479] Tozu kırmızı renkli çıkar ve insan onu yanında taşırsa, yaptığı her şey hayırlı olur ve hızla yükselir. Tozu toprak rengi gibi gri çıkarsa, yaptığı her şey doğru olur. Tozu gök mavisi olursa,[480] onu üzerinde taşımaya devam edenin huyu güzel olur. Tozu yeşil renkli olur ve bir bostana asılırsa, Allah Teâlâ'nın izniyle ekini çıkartır, büyümesini hızlandırır ve ağaçları hızla besler. Tozu siyah renkli olursa, bu toz öldürücü zehir, yılan ve akrep sokmalarına karşı şifa verir. Allah daha iyi bilir.

Siyah Taş: Bu taşı törpülediğin zaman tozu beyaz renkli çıkar ve bu toz içilirse, öldürücü zehirlere karşı fayda sağlar. Tozu sarı renkli çıkarsa, onu yanında taşıyan işinde[481] yorulmaz, kendisi ve ev halkı sıhhat bulur. Rengi siyah çıkar ve onu yanında taşırsa, ihtiyaçlarını insanlardan karşılaması kolaylaşır, aklı çoğalır ve insanlar arasında onunla artan şeyleri öğrenir. Tozu yeşil renkli olursa, kolye olarak kullandığı sürece akrep ve zehirli böcekler onu sokmaz.[482] [483]

Sarı Taş: Bu taşı törpülediğinde tozu beyaz çıkarsa, [484] insanlardan istediği her şeyi elde eder ve ihtiyaçlarını karşılar. Yeşil çıkarsa, işe girişti̇ğinde hızla sonuç alır. Tozu kırmızı çıkarsa, kendisine sorulan her şeyin cevabını Allah Teâlâ'nın kudretiyle

---

[477] Şehid Ali Paşa 47a-48b
[478] Ayasofya 129a'da ek olarak ''Onlar boncuk [taşıdır].''
[479] Ayasofya 129b'de ek olarak ''Her şeyi ezberler ve onları unutmaz.''
[480] Ayasofya 130a'da ek olarak ''Tozu Nil'in rengi gibi mavi çıkarsa, ailesinden kimse ona buğzetmez ve onu sayarlar.'' Ayasofya nüshasında gök rengi ve mavi, iki ayrı renk olarak geçmektedir. Nil nehrinden bahsedilmesi, Ayasofya nüshasının Mısır'da yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır.
[481] Ayasofya 130b: ''yürüdüğü zaman''.
[482] Ayasofya 130b-131a'da ek olarak ''Tozu kırmızı olursa, onu üzerinde taşıyan kişi işittiği şeylerden korunur [ya da duyduğu şeyleri ezberler]. Tozu gök rengi olursa, onu taşıyan kişi hiçbir şeyden korkmaz.''
[483] A. M. Celâl Şengör, burada anlatılan taşın fiziksel tasvirinin serpantine benzediğini belirtmiştir. (17 Ekim 2015 tarihli görüşme)
[484] Ayasofya 131b: ''sultandan ve …''

kavrar. Tozu siyah renkli olur ve istediği herhangi birinin ismini onun üzerinde anarsa, o kişi onu izler, hiçbir işte kendisine muhalefet etmez ve bulunduğu her yerde onunla birlikte olur. Bu taştan gözüne sürme çeker ve buna devam ederse, o kişi ona tâbi olur. O kişiden ayrılmak istediğinde bu taşı yanında taşımayı bırakır. O zaman o kişi ondan kesilir.

Kırmızı Taş: Bu taş törpülendiğinde tozu beyaz renkli çıkarsa, yapılan her işte başarıya ulaşılır. Siyah çıkarsa, kendi kendine düşündüğü şeyleri kavrar.[485] Tozu sarı renkli çıkar ve onu pazubent şeklinde kullanırsa, insanlar istediği her şeyi ona haber verir.[486] Tozu gri renkli olursa, her nereye gitse işinde başarılı olur. Tozu yeşil renkli olur ve onu üzerinde taşırsa, onu taşıyana silah isabet etmez.[487] Allah daha iyi bilir.

Gri Taş: [488] Bu taş törpülendiğinde tozu beyaz renkli çıkar ve bir insanın ismini anarak onunla göze sürme çekilirse, o insan kendisini sever, ondan ihtiyacını elde eder ve sözünü dinletir. Siyah renkli çıkarsa, sevgide (*mehabbet*) en güçlü olur. Bu tozu sevdiği kadınların ismini anarak sürme şeklinde gözüne çeken, onlarla evlenir. Bu taş törpülendiğinde tozu sarı renkli çıkarsa, gittiği her yerde ona ikram edilir ve hayırla anılır. Tozu kırmızı olursa, onu yanında taşır vaziyette her nereye yönelse, Allah onun rızkını, geçimini ve işini kolaylaştırır. Tozu yeşil olursa, bir toplulukla birlikte oturduğunda ona ikram ederler. Tozu gök mavisi olursa, onu üstünde taşıyan kişi yumuşak huylu (*halîm*) olur.

Gök Mavisi Taş: Bu taş törpülendiğinde tozu beyaz renkli çıkarsa, sahibi daima ferah kalpli olur ve üzülmez. Tozu siyah çıkarsa, onu kolye olarak kullanan kişi bütün işlerinde başarıya ulaşır. Tozu sarı çıkarsa, her işi doğru yapar. Su gözesine atılırsa, Allah Teâlâ'nın kudretiyle su kesilir (azalır).[489] Eğer onunla bir kral veya efendinin huzuruna çıkarsa, ikram görür ve gözlerinde yüce olur. Tozu yeşil olur ve

[485] Ayasofya 132a: ''ve hak veya batıl herhangi bir şeyde hasmına galip gelir.''
[486] Ayasofya 132a ve 132b'de bunun yerine: ''insanlara sevdirilir ve ona âşık olunur.''
[487] Ayasofya 132b'de ek olarak: ''Tozu koyu gök rengi olursa, onu taşıyana sihir ve hile zarar vermez; gece ve gündüz korkudan emin olur.''
[488] Gri taş, Ayasofya 134a'da ''Nil'in Rengi Gibi Mavi Olan Taş'' başlığıyla yer almaktadır.
[489] Ayasofya 133b'de ek olarak: ''ve onu üstünde taşıyanın tohumunu eksiltir. Bu taş bir direğe asılır ve gökyüzü kapalı olursa, bulutlar onun olduğu yerden gider. Bir yerde yağmur yüklü bulutlar ve soğuk olursa, onlar bu taşın olduğu yere isabet etmez.''

gübreli[490] ya da kendisinde bir şey yetişmeyen toprağa atılırsa, ekin yetişmesini istediğinde Allah Teâlâ'nın kudretiyle ekin biter ve meyve verir. Tozu sarı olursa, Allah Teâlâ'nın izniyle her işte başarılı olur.

Yeşil Taş: Bu taş törpülendiğinde tozu beyaz çıkar ve biri onu yanında taşır vaziyette ekin ekerse, bu ekin en kısa zamanda meyve verir ve olgunlaşır. Özellikle bu taş ekinlerin arasına asıldığında[491] böyle olur. Tozu sarı çıkarsa, topladığı [hazırladığı] ve kullandığı bütün ilaçlar Allah Teâlâ'nın kudretiyle faydalı ve şifalı olur ve onlarla iyileşir [ya da iyileştirir]. Tozu kırmızı çıkarsa, insanların gözünde büyür. Onu yüceltir ve ona ikram ederler. Tozu gök mavisi olursa, bütün düşmanlarını ayaklarının altına alır. Tozu siyah olursa, karşılaştığı düşmanlarından daha kuvvetli ve bu taşı yanında taşıdığı sürece nefsinde güçlü olur.[492] Allah daha iyi bilir.

Bu bölüm, bu nüshada filozof Aristoteles'ten nakledilen *Taşların Faydaları* isimli eserden bulduğumuz şeyin sonudur. Tek olan Allah'a hamdolsun. Efendimiz Muhammed'e, onun ailesine ve ashabına, zikredenlerin her zikredişinde ve zikirden gafil olanların her gafletinde kıyamet gününe kadar çok çok salât ve selam olsun.

[490] Ayasofya 134a'da ''gübre (سباخ)'' yerine ''çorak toprak (أرض سبخ)''.
[491] Ayasofya 135b: ''veya bir bez ya da pamuk parçası içinde bostana gömüldüğünde''.
[492] Ayasofya 136a'da ek olarak ''Tozu siyah olursa, onu taşıyan çok mal toplar.''

5. AÇIKLAMALAR

1. *Bu kitabın müfessiri der ki:* Müfessirin adı, Şehid Ali Paşa 1b'de Muhammed bin Abdülmelik olarak verilmektedir. Bununla birlikte Muhammed bin Abdülmelik'in kim olduğu hakkında elimizde net bir karar vermeye yetecek kadar bilgi bulunmamaktadır.

Bu ismi taşıyan, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın müfessiri olmaya uygun, tespit edebildiğimiz iki kişi vardır. Bunlardan ilki, İbn Ebî Usaybia'nın (1203-1270) Iraklı tabipler arasında zikrettiği Muhammed bin Mûsâ bin Abdülmelik'tir. İbn Ebî Usaybia tarafından bu kişi hakkında verilen bilgi tek cümleden ibarettir: ''Onun için tıp kitapları çevrilmiştir. Kitapları özetleyen ve iyi sözü kötüsünden ayırarak yorumlayan faziletli âlimlerdendir.''[1]

İslâm bilim tarihinde adı geçen başka bir Muhammed bin Abdülmelik, Kâtip Çelebi'nin söz ettiği kişidir. Onun hakkındaki bilgi de çok kısadır: ''*el-Mücerrebât*: Tıp hakkındadır. 1- Yazarı, İbn el-Cezzâr Ahmed bin İbrahim el-İfrîkîdir. 400 senesinde vefat etmiştir. 2- Yazarı, Ebu'l-Aʿlâ bin Zühr (Muhammed bin Abdülmelik) el-Endelüsî'dir. Bu kitapta *havâss*ı bir araya getirdi ve bunları harflere göre düzenledi.''[2]

Ne yazık ki bu kişiler hakkında yukarıda alıntıladığımız cümlelerin dışında bilgiye ulaşamadığımız için, konu hakkında daha fazla şey söyleyebilmemiz mümkün değildir.

2. *Aristoteles, taşları açıkladığı kitabında onların cevher, renk, cins ve madenlerini (çıktıkları yerleri) vasfetmiştir:* *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın içeriğine göz atan okuyucu, taş kelimesinin günümüzdeki anlamından daha geniş kullanıldığını fark edecektir. Kitapta gerçek taşların yanı sıra çeşitli mineraller, metaller, bazı kimyasal, hatta organik kökenli maddeler bu isim altında ifade edilir. Dolayısıyla kitabın adında yer

[1] İbn Ebî Usaybia, **Uyûn'ul-Enbâ' fî Tabakât'il-Etıbbâ**, s. 283
[2] Kâtip Çelebi, **Keşf'uz-Zünûn ʿan Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn**; 2 c., Beyrut, Daru İhyâ'it-Turâs el-Arabî, t.y., C. II, s. 1592

alan taş kelimesi, günümüz bakış açısından oldukça yanıltıcıdır. Ayrıca böyle bir adlandırma, kitabın kapsamını olduğundan daha dar göstermektedir.

Kelimenin bu şekilde kullanılmasıyla ilgili bir nokta, çok farklı türden olan maddelerin (sanki fazla dikkat etmeden) aynı isim altında zikredilmesiyle okuyucuda bazı şaşırtıcı etkiler uyandırma amacının güdülmüş olmasıdır. Böyle bir niyet, kitabın tabiatlar ve *tevlîd* konularından bahseden kısımlarında çok barizdir.[3] Bu anlatım şekli, (bazı bilgilerin şaşırtıcı görünmesi için) zaman zaman kelimelerin suistimali denebilecek noktaya kadar götürülmektedir.

Bu durumdan anlaşılıyor ki *Kitâb'ul-Ahcâr*'da yer yer okuyucuyu doğadaki harikalar konusunda hayrette bırakmaya yönelik kasıtlı bir anlatım şekli tercih edilmiştir.[4] Bu amaçla özellikle doğa olguları açısından aşırı veya zıt niteliklere sahip olduğu düşünülen örneklere vurgu yapıldığı dikkat çeker. Bilhassa *acâyib'ul-mahlûkât* literatüründe[5] görülen bu anlatım şekline (*Kitâb'ul-Ahcâr*'daki kadar kasıtlı olmamakla birlikte) Theophrastos'un kitabında da rastlanır: ''Bir seferinde Scapte Hyle'deki madenlerde görünüşü çürümüş odunu andıran bir taş bulundu. Üzerine ne zaman yağ dökülse yanıyordu. Yağ tükendiği zaman ise taşın yanması duruyordu.''[6] Theophrastos'un ifadelerini yorumlayan Earle Caley ve John Richards, böyle bir olgunun (durumu akılcılaştırmaya yönelik bazı ilâve varsayımlarda bulunmadan) makul biçimde açıklanamayacağını belirtmektedirler.[7] Diğer taraftan rasyonalize

[3] Bkz. yuk. s. 61-62; s. 67-71

[4] Hayret kavramı gerçek Aristoteles'te de önemli bir rol oynar: ''Şimdi olduğu gibi başlangıçta da insanları felsefe yapmaya iten şey, hayret [*thauma*] olmuştur. Onlar başlangıçta açık güçlükler karşısında hayrete düşmüşlerdir. Daha sonra yavaş yavaş ilerlemişler ve ay, güneş ve yıldızlara ilişkin olayları, nihayet dünyanın oluşumu gibi daha büyük sorunları ele almışlardır. Şimdi bir sorunu fark etmek ve hayret etmek, kendisinin bilgisiz olduğunu kabul etmektir. (Bundan dolayı efsaneyi seven de bir anlamda bilgeliği sevendir. Çünkü efsane, hayret verici şeylerden meydana gelir.)'' (Aristoteles, **Metafizik**, 2. bs., Çev. Ahmet Arslan, İstanbul, Sosyal Yayınlar, Kasım 1996, s. 83-84) Aristoteles'in hayret kavramıyla ilgili olarak efsaneleri zikretmesi dikkat çekicidir. Bu nedenle Aristoteles'e nispet edilmekle birlikte ona aidiyeti kesin olmayan *İşitilmiş Harika Şeyler Üzerine* adını taşıyan bir kitap olduğunu görmek önemlidir. Bu derlemede olağanüstü olduğu söylenebilecek doğa olgularından ve ilgi çekici tarihî olaylardan bahsedilir. (Bkz. Aristotle, **On Marvellous Things Heard**, **The Complete Works of Aristotle** C. II içinde, s. 2-32, Ed. Jonathan Barnes, Çev. L. D. Dowdall, New Jersey, Princeton University Press, 1996)

[5] İslâm dünyasına özgü olmayan *acâyib'ul-mahlûkât* literatürünün Latin karşılığı *mirabilia*'dır.

[6] Theophrastus, **On Stones**, s. 48. *İşitilmiş Harika Şeyler Üzerine*'de buradakine benzer bir taş zikredilir. ''Derler ki Apollonia bölgesinin sınırındaki Atitania'da kendisinden görülmeyen bir ateşin yükseldiği bir kaya vardır. Üzerine ne zaman yağ dökülse alev alır.'' (Aristotle, **a.g.e.**, 36, s. 7)

[7] Theophrastus, **a.g.e.**, s. 87. Caley ve Richards, Theophrastos'un bahsettiği maddenin (en iyimser yorumla) kahverengi linyit olabileceğini söylemektedir. (**A.g.e.**, s. 88)

edici varsayımlar, böyle bir olguya özel olarak dikkat çekilmesine yol açan olağanüstülüğü geçersiz kılmaktadır. Doğa olgularına zıt özellikler taşıdığı söylenen bir taş *Lithika*'da da bulunmaktadır: ''*Lychnis* adı verilen taş, çömleğin [içindeki suyun] ateş üstündeyken kaynamasına engel olur; ateş söndüğü zaman ise kaynamasına yol açar.''[8] [9]

Öte yandan kitabın simya geleneğiyle bağlantısı göz önünde tutulduğunda, taş kelimesinin bu çeşit bir kullanımını haklı çıkaran sebepler bulunmaktadır: ''Taş (*el-hacer*), simyacılara göre kendisinden *el-iksîr*'in yapıldığı şeydir. Hayvansal ve madenî olmak üzere iki kısımdır.''[10] Bu alıntıda görüldüğü gibi hayvansal kökenli bir madde simyada taş olarak adlandırılabilmektedir. Çünkü simyaya göre *el-iksîr* her şeyden elde edilebilir.

Aristoteles'in *pseudepigrapha*'da taşlar bilimiyle ilgisine gelince; İskender hikâyelerinin Etiyopya versiyonuna göre Aristoteles, mitolojik bir karakter olan Mısırlı Hermes'in kitaplarını Kıpticeden Yunancaya çevirmiştir.[11] Bunlar arasında taşlardan genel olarak bahseden ve iyileştirici özelliklere sahip bir taş hakkında yazılmış iki kitap zikredilmektedir. Anlatıya göre Aristoteles, ölüm günü gelip çattığında, sahip oldukları bilimleri onları sadece uygun biçimde muhafaza edecek

[8] *Lithika*'dan aktaran: Thorndike, **A History of Magic and Experimental Science**, C. I, s. 295. Kazvînî'de *Lithika*'da bahsedilenle aynı özelliğe sahip bir taş bulunmakta ve ''deniz taşı'' adı verilen bu taşın su dolu bir kaba konduğu zaman suyun kaynamasını önleyeceği söylenmektedir. (Wüstenfeld, **El-Cazwini's Kosmographie**, C. I, s. 217) Bu taş, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Ayasofya nüshasında ise (deniz anlamına gelen بحر kelimesi yerine بخار kelimesi kullanılarak) ''buhar taşı'' adıyla geçmekte, bu taşın deniz sahillerinde bulunduğu, renginin ve ondan çıkan buharın siyah olduğu belirtilmektedir. Ayrıca değirmen taşı gibi sert ama hafif olan bu taşın suyun üstünde ok gibi yüzdüğü, kolye olarak kullanıldığında denizde boğulmayı önlediği söylenmektedir. (66b-67a-67b) Kazvînî, bu taşın bazı maddelerle işlemden geçirildiğini, İskender'in onunla felçli birini iyileştirdiğini ve bu bilgiyi Hermes'in kitabından öğrendiğini de ekliyor. (Wüstenfeld, **a.y.**)

[9] Doğal özellikler bakımından aşırı niteliklere sahip olduğu düşünülen taşlar konusunda, güneş altında kolayca eridiği söylenen maddeyi örnek verebiliriz. Bu konuda bkz. yuk. s. 70, dn. 88

[10] Hârezmî, **Mefâtîh'ul-Ulûm**, Hazırlayan ve Neşreden: Osman Halîl, Mısır, 1930, s. 149. *El-iksîr*, Câbir bin Hayyan'a göre de hem inorganik hem organik maddelerden üretilebilir (Nomanul Haq, **Names, Natures and Things**, s. 229); hatta kendisine uygulanacağı maddeye göre değişir (Nomanul Haq, **a.g.e.**, s. 207). Fakat Câbir, hayvansal iksiri diğerlerinden daha etkili kabul eder. (Sezgin, **Geschichte des Arabischen Schrifttums**, C. IV, s. 138) Nomanul Haq, iksirin sadece madenî değil, bitkisel ve hayvansal da olabilmesini İslâm simyasına özgü saymaktadır.

[11] Kazvînî ise taşlar konusunda Hermes'in kitabından yararlanan kişinin İskender olduğunu söyler. (Wüstenfeld, **a.g.e.**, s. 217) İskender'in Kur'ân'da bahsedilen Zülkarneyn olup olmadığını tartışmanın yeri burası değildir. Fakat konumuz açısından önemli bir ayrıntı, Zülkarneyn'in demir ve bakır madenleriyle ilgili bir bağlamda zikredilmiş olmasıdır. (Kehf Sûresi, 18:96) Hem Zülkarneyn hem de Doğu anlatılarındaki İskender'in mineraloji ve madenlerle ilgili biri olarak gösterilmesi dikkat çekicidir.

olanlara öğretmeleri konusunda hizmetindeki kişilerden söz almıştır.[12] Aristoteles'e atfedilen gizemli konulara dair kitapların niçin gizli kaldıkları bu şekilde açıklanır.

3. *Aristoteles kitabında 700 taştan bahsetti:* Luka bin İsrâfiyûn'un (Ruska tarafından yayınlanan) çevirisinde ele alınan taş sayısı ise 72'dir. 72 sayısı, Aristoteles'in 700 taştan bahseden kitabını [13] özetleme zorunluluğuyla ortaya çıkan tesadüfî bir sayı gibi görünse de aslında simgesel bir anlama sahiptir.[14] Zaten 700 sayısı da, 7'nin üst katı olarak, 7 gök cismi ve onlarla ilişki içindeki 7 metali hatırlatmaktadır.[15]

Simgesel bağlamın dışında akla gelen bir soru, *Kitâb'ul-Ahcâr'*da taşların anlatımı için belli bir sıranın gözetilip gözetilmediğidir. Kitap neredeyse hiç ara başlık içermediği ve kitabın üslubu eliptik denebilecek derecede mücmel ve kuru olduğu için metinde belli bir düzen ayırt etmek oldukça zor görünmektedir. Söz konusu anlatım özellikleri nedeniyle cümleler arasındaki geçişler ve bunlar arasındaki anlam bağları vurgulu değildir. O kadar ki konular arasındaki ilişkileri fark edebilmek için bazen üzerlerinde düşünülmesi gerekmektedir. Bu durum ise kitabı çok fazla yoruma açık hale getirmektedir.

Kitabı daha iyi kavrama noktasında bu tür dezavantajlar olmasına rağmen, taşların anlatımına en değerli sayılan inci, zümrüt ve yakutla başlanması ve sonrasında tevlîd bölümünün gelmesi, kitapta belli bir düzen olduğuna yönelik ipuçlarıdır. Ruska, bunu destekleyecek biçimde, kitapta zikredilen ilk on iki taşın hemen hemen bütün eski cevhernâmelerde standart olarak en başa konan taşlar olduğuna ve sekizinin birbirine benzer çiftler halinde verildiğine dikkat çeker. Bunlar: Akik [5] ve oniks [6], bakır taşı [7] ve panzehir taşı [8], elmas [9] ve korund [10], türkuaz [11] ve

[12] Budge, **The Life and Exploits of Alexander the Great**, s. 383-384. Bu anlatı, hicri 602 yılında Kahire'de doğmuş bir Hristiyan olan Cercîs ibn el-Amîd Ebu'l-Yâsir el-Makîn tarafından yazılan *Dünya Tarihi*'nde yer almaktadır. (Budge, **a.g.e.**, s. 355)

[13] İhvân-ı Safâ'ya göre kendi dönemlerinde bilinen taşların sayısı 900'dür. (**İhvân-ı Safâ Risâlelerinin Ondokuzuncu Risâlesi: Madenlerin Oluşumunun Açıklamasına Dair**, s. 86)

[14] Bu sayının ortaya çıkışının tesadüf olmadığı, Şehid Ali Paşa nüshasındaki taş sayısının (bazı taşların farklı olmasına rağmen) Paris nüshasındakiyle aynı olmasından anlaşılmaktadır.

[15] Simgesel bağlam şu örnekten de anlaşılabilir: Belînâs'ın *Sırr'ul-Halîka*'sına göre Aristoteles, (gökkürenin derecelerine uygun olarak) 360 taştan bahsetmiştir. (Aktaran: Ullmann, **Die Natur- Und Geheimwissenschaften im Islam**, s. 107, dn. 2)

lacivert taşıdır [12].[16] Ruska tarafından belirtilmiş olmasa da bunlardan sonra gelen siyah kehribar [13] ve anberî [14] de aslında bir ikili oluşturur.

Taşların sıralanışıyla ilgili akla gelebilecek başka bir soru, kitapta taşların sınıflandırılmasına yönelik bir çaba olup olmadığıdır. *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Ayasofya yazmasında bu konuda kısa bir özet vardır. Orada taşların, ateşe karşı davranışları, şeffaf ya da mat veya topraksı yapıya sahip olmaları gibi ölçütler bakımından sınıflara ayrılabileceği belirtilir.[17]

Bütün bunlara karşın, kitabın yapısındaki en bariz düzen, taşların (değerli taşlar, mıknatıslar, kimyevî/simyevî maddeler, doğaüstü taşlar vs. şeklinde) gruplar halinde sunulmasıdır.

4. ***Fakat bu topluluk içinde her cevherin sadece bir cinsini kullanan kişiler bulunur. Onlar bu cins ile ona ait sanatın sınırını aşmazlar. Onların [mesleklerinin] ait olduğu tür budur:*** Burada kullanılan cins ve tür kelimeleri, Aristoteles felsefesine yönelik bir gönderme olabilir.[18] Nitekim bu cümle, kitabın Aristoteles tarafından yazıldığının söylendiği ilk sayfada bulunmaktadır.

Bu cümlelerin yer aldığı paragraftaki açıklamalardan anlaşılıyor ki, taşlar hakkındaki bilgi, teorik ve pratik yönleriyle iki ayrı grupta bulunuyordu. Bunlardan ilki taşlar hakkında genel olarak bilgi sahibiyken, diğeri yerel ve uygulamaya dönük bilgilere sahipti. Böyle bir işbölümü ya da görev dağılımı, klasik gelenekteki nazarî ve amelî ayrımının tipik bir örneğidir.

Sonuç olarak, cins ve tür kavramlarına yönelik gönderme ile taşlar hakkındaki bilginin nazarî ve amelî olarak ikiye ayrıldığını ima eden ifadeler, kitabın Aristotelesçi anlayış doğrultusunda editörlükten geçtiğini gösteriyor olabilir.

5. ***İnsanların çoğu, içinde 700 taşın açıklaması bulunan bu kitabı anlayamayacağı için, onlara fayda sağlayacak bilgileri felsefenin dallarından ikisine kısıtlayarak***

[16] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 55
[17] Bkz. yuk. s. 99, dn. 369
[18] Söz konusu kavramlar için bkz. Aristoteles, **Kategoryalar** (Organon I), Çev. Hamdi Ragıp Atademir, İstanbul, M.E.B., 1989, s. 6-10. Aristoteles cins ve tür kavramlarını burada ''ikinci öz'' olarak ele alır.

bu kitapta özet olarak verip açıkladım. Bunlardan biri taşların simya ile ilgili kısmı, diğeri ise onlardan tıbbî ilaçlar yapma yöntemlerini ele alan kısımdır: Yani taşlar hakkındaki araştırmalar, Orpheos'a atfedilen *Lithika* gibi onları gizemli ve simyevî özellikleri bakımından ele alan metinler ile Dioskorides'in *De Materia Medica*'sı tarzında tıbbî yönden ele alan incelemeler olarak ikiye ayrılıyordu. Böyle bir ayrım, tıpkı İslâm bilim tarihinde *ilm-i nücûm* (astroloji) ve *ilm-i hey'e* (astronomi) arasında yapılan ayrıma benzemektedir.

Aynı şekilde İslâm medeniyetinde (maden, bitki ve hayvanlarla ilgili) doğa bilimleri alanında üretilen eserlerde başlıca iki kategori görülür. Bu kategoriler, *menâfiʿ* ve *havâss* terimleri ile ifade edilir. Bu bağlamda kullanılan *havâss* kelimesini ''gizemli özellik'' olarak çevirebiliriz. *Menâfiʿ* kelimesi ise basitçe ''faydalar'' demektir ve maddelerin (gizemli olmaktan çok) tıbbî veya başka türden özellik ve yararları için kullanılır. Dolayısıyla taşlar hakkındaki eserler, *menâfi'ul-ahcâr* ve *havâss'ul-ahcâr* olarak iki ayrı kategoriye ayrılmıştır. *Kitâb'ul-Ahcâr* genel olarak bu son kategoriye girer. Bununla birlikte *menâfiʿ* ve *havâss* ayrımının her zaman çok sıkı biçimde uygulanmadığı ve birçok kitabın her iki kategoriye de yer verdiği göz önünde bulundurulmalıdır.

Son konuyla ilgili belirtilmesi gereken bir diğer nokta, *tabiat* ve *hâssa* kelimeleri arasında yapılan ayrımdır. Her ne kadar *tabiat* kelimesi, Ortaçağ boyunca belli bir döneme kadar *hâssa* anlamını da içerecek şekilde kullanılmışsa da, daha sonraları ikisi arasında ayrıma gidilmiş ve *tabiat* kelimesi varlıkların alışılmış özelliklerini, *hâssa* (çoğulu, *havâss*) ise gizemli özelliklerini ifade etmeye başlamıştır.[19]

6. ***Bunlardan biri taşların simya ile ilgili kısmı, diğeri ise onlardan tıbbî ilaçlar yapma yöntemlerini ele alan kısımdır:*** Aristoteles'in soyuyla ilgili önemli bir bilgi bulunmaktadır. İbn Nedîm, ''Aristoteles'in babası Nîkûmâhus'un [Nikomakhos], Asklebyâdis [Asklepiades] soyundan Mâhâvan'ın [Makhaon] oğlu olduğu''nu söyler. İbn Nedîm, Asklepiades'i (hatalı olarak) doğrudan Asklepios'la özdeşleştirip

[19] Geniş bilgi için bkz. Çelebi, ''Havas İlmi'', s. 517-521

onun tıbbın mucidi olduğunu belirtir. İbn Nedîm daha sonra Nikomakhos'un İskender'in babası Fîlibis'in hekimi olduğunu aktarır.[20]

Bu bilgi, taşların tıbbî kullanımına önemli bir yer ayıran *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın hangi şartlar altında Aristoteles'e mal edildiğini göstermesi açısından önemlidir ve Aristoteles'in Hermes'le ilişkisini öne süren önceki verilerle birlikte ele alınabilir. Çünkü eski Yunan mitolojisinde Hermes ile Asklepios arasında yakın bir ilişki vardır ve Asklepios'un Hermes'in ellerinde doğduğu söylenir.[21]

7. ***Sonra anlayışı kıt bazı insanların kendilerinin yanında herhangi bir taştan bahsedildiği zaman kendi görüş ve yöntemlerini ona karıştırdıklarını ve kendilerinde bu ilimden biraz olmasından dolayı ''Bu zaten bilinen bir ilimdir.'' dediklerini gördüm. Halbuki hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadıkları bir taştan bahsedilince hayretleri artar:*** Bu insanların ilim konusunda böbürlenen her zaman rastlanabilecek münferit kişiler mi olduğu, yoksa o dönemde bilim ya da taşlar hakkındaki bilgi konusunda belli bir akımı temsil eden şahıslar mı oldukları konusu belirsizdir.

8. ***Bu iki taş, kendilerinde dört unsuru barındıran canlıların tabiatı üzere olan dört taştan elde edilir. Dört unsur, dünyanın kendileriyle var olmaya devam ettiği ve âlemin işinin onlarla ıslah olduğu ateş, hava, su ve topraktır. Bunlar, dünyanın kanunu, akıllı ve akılsız canlıların karışımıdır:*** Dört unsurun (*anâsır-ı erbaa*) eski bilimde ne kadar önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gereksizdir. İbn Ekfânî'nin (ö. 1348) bilimlerin sınıflandırılmasıyla ilgili eserinde dört unsur, *el-erkân* terimiyle ifade edilir.[22] Unsurlar, İslâm bilim tarihi boyunca farklı isimlerle adlandırılmıştır. Bunlar arasında özellikle (Yunanca *stoikheion* kelimesinin Arapça transliterasyonu olan) *ustukus* kelimesi ile İbn Ekfânî'de geçtiği şekliyle *rükn* kelimesi, anlam bakımından bu paragrafta ifade edilen düşünceye oldukça yakındır. Zira her iki

[20] İbn Nedîm, **el-Fihrist**, s. 345. Ayrıca bkz. Laertios, **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, s. 295

[21] Graves, **Yunan Mitleri**, s. 203

[22] İbn Ekfânî, **Kitâbu İrşâd'il-Kâsıd ilâ Esnâ'l-Mekâsıd**, Haz. Jan Just Witkam, Leiden, Ter Lugt Yayınevi, 1989, s. 46. Rükn kelimesinin dört niteliği belirtmek için kullanıldığı da olur. (Bu konuda Câbir bin Hayyân'dan bir örnek için bkz. Nomanul Haq, **Names, Natures and Things**, s. 59; s. 74, dn. 98)

kelime de ‘‘temel’’ ve ‘‘esas’’ anlamlarına gelmektedir. Rükn kelimesi ayrıca ‘‘köşe’’ anlamına da sahiptir.[23]

9. *İnsanların gözünde hakir ve zelil olup her yerde bulunan bu iki taş:* Metindeki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla bu iki taşın pis olmasının sebebi başka taşları temizlemeleridir. Dolayısıyla insanlar tarafından değer verilmeyişlerinin nedeni (dünyada çok bol bulunmalarının yanı sıra) pis sayılmaları olsa gerek. Burada bahsedilen taşların kötü kokulu olması, belki organik atık yapısına sahip oldukları şeklinde açıklanabilir. Nitekim Hârezmî (ö. 997), daha önce bahsi geçen ‘‘hayvansal iksir’’in sınıflarını ‘‘saç, kan, idrar, yumurta, acı maddeler, beyinler, kafatasları, sedef ve boynuz’’ olarak saymaktadır.[24]

Ruska, *Ostanes'in Kitabı* adlı bir metnin Marcellin Berthelot tarafından yayınlanan Arapça çevirisinde buradaki taşlara benzeyen gizemli bir taştan bahsedildiğini belirtir. Bu gizemli taş, söz konusu metinde ‘‘akan su’’ olarak verilir.[25] Ostanes'in yanı sıra eski Yunanlı simyacı Zosimos da felsefe taşından benzer bir şekilde söz eder: ‘‘Bir taş olmayan bu taş, değersiz olan bu değerli şey, birçok şekle sahip bu şekilsiz nesne, herkes tarafından bilinen meçhul şey vb. …’’[26]

---

[23] Maddenin sûretleri kabul etme durumuna göre İslâm felsefesinde aldığı farklı isimler için bkz. Eşref Altaş, **Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi**, İz Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 228

[24] Hârezmî, **Mefâtîh'ul-Ulûm**, Hazırlayan ve Neşreden: Osman Halîl, Mısır, 1930, s. 149. Hârezmî'nin hayvansal iksirle ilgili açıklamayı Râzî'den aldığı anlaşılmaktadır. Râzî'nin verdiği on maddelik listede sedef yerine midye ve ayrıca süt geçer. Bunlar Râzî'ye göre kimyada kullanılan hayvansal maddelerdir. (Ruska, **Al-Razi's Buch Geheimnis der Geheimnisse**, s. 92) Câbir bin Hayyân ise Râzî'nin bahsettiği maddelerden yumurta, kan, saç, idrar ve süt hakkında ayrı kitaplar yazmıştır. (Bkz. İbn Nedîm, **el-Fihrist**, s. 500-501) Bu durum, Râzî'nin simya hakkındaki kitaplarında Câbir'den niçin ‘‘üstadımız’’ diye söz ettiğini (İbn Nedîm, **a.g.e.**, s. 500) açıklamaktadır. Geriye doğru gitmeye devam ettiğimizde, acı maddeler, inciler, kemik, boynuz ve iliğin daha önce başlıca Galenos tarafından inceleme konusu yapıldığını görürüz. (John Redman Coxe, **The Writings of Hippocrates and Galen** (Epitomised from the Original Latin Translations), Philadelphia, Lindsay and Blakiston, 1846, s. 624-625)

[25] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 127, dn. 2; Berthelot, **La Chimie au Moyen Âge**, C. III, s. ٨٩. Thorndike'ın verdiği bilgiye göre Plinius iki Osthanes'ten söz eder. Bunlardan ilki eski İran kralı Xerxes'in Yunanistan seferine, diğeri İskender'in doğu seferine katılmıştır. (Thorndike, **A History of Magic and Experimental Science**, C. I, s. 58; Bostock, Riley, **The Natural History of Pliny**, C. V, s. 424-425) Boloslu Demokritos, *Physika kai Mystika*'da kendisini Ostanes'in öğrencisi olarak göstermektedir. (Hanegraaff, **Dictionary of Gnosis and Western Esotericism**, s. 24; Thorndike, **a.g.e.**, s. 196) İbn Nedîm ise Ostanes'ten İskenderiyeli bir Rum olarak bahseder ve *Ostanes'in Hint Kralı Tûhîr'le Konuşmaları* adında bir kitabı olduğunu söyler. (**el-Fihrist**, s. 496)

[26] Hanegraaff, **a.g.e.**, s. 25

Diğer yandan İslâm simyasının önemli isimlerinden İbn Umeyl'de (10. yüzyıl) ''hor görülen ama gerçekte çok değerli olan taş''a dair birçok atıf bulunur: ''Bu dünya, bütün olağanüstü harikaların, renklerin ve iki buharın[27] anasıdır. O, her şeydir ve çalışmada ihtiyaç duyulan her şey ondan çıkar. O, kendisi için rekabet edilen küldür.[28] Zünnûn el-Mısrî bu konuda şöyle der: Çöp yığınlarına ve gübreliklere atılır ve bütün cahiller tarafından hor görülür. (ملقى على الاكوام و المزابل / محتقر في عين كل جاهل)''[29]

İbn Umeyl'deki bir yoruma göre, ''değer verilmeyen taş'', su'dur: ''Sankacâ, hükümdar Markûnus'a taşın bilgisi hakkında sorarak dedi ki: O, herkes tarafından bilinir mi? Markûnus cevapladı: Evet, onu bilmeyen yoktur. Sadece onda bulunan faydalar hakkındaki bilgi herkeste mevcuttur. Senin istediğin faydaya gelince; [Mısır] tapınaklarındaki insanlar dışında bunu bilen yoktur. Sankacâ sordu: Ey hükümdar, o, eğer istenirse bulunabilir mi? Markûnus cevapladı: Evet. Dünyada ondan daha çok alınıp satılan şey yoktur. Herkes ona sahiptir, herkes ona ihtiyaç duyar ve o, herkesin yanındadır. Şüphesiz Markûnus bu sözüyle suyu kastetmiştir. Çünkü su, (ovalarda ve dağlarda, zenginde ve fakirde, kuvvetlide ve zayıfta) her yerde mevcuttur. Bu, taş konusunda bütün filozofların alıntıladıkları bir meseldir. O, su, yani nemli ruhtur.''[30]

İbn Umeyl, değer verilmeyen taşı başka bir yerde ipek, bal ve inciyle kıyaslar. İpek, dünyadaki en görkemli giysi olmasına rağmen bir böcek (*dûde*) tarafından, içinde nefisler için şifa olan bal ise bir sinek (*zübâbe*) tarafından üretilir. Eşref-i mahlûkât olan insana gelince; hor görülen bir su olan spermden meydana gelir.[31] Böylece dünyadaki en değerli varlıklar, en az değer verilen ve küçümsenen şeylerden oluşur.

---

[27] İki buhar, Aristoteles'in *Meteoroloji*'sinde sözü geçen ıslak ve kuru tütmedir. (Bkz. yuk. s. 8) İbn Umeyl'in bu ifadesi, *Meteoroloji*'nin dördüncü kitabında simyayı teşvik eden bölümler olduğu görüşünü doğrulamaktadır.

[28] Bilindiği gibi kül, Yahudilik ve Hıristiyanlıkta dünyanın içinden çıktığı ve tekrar geri döneceği durumu temsil eder.

[29] İbn Umeyl, **Kitâb al-Mâ' al-Waraqi wa'l-Ard an-Najmiyah**, Haz. Harry E. Stapleton, M. Hidayat Husain, M. Turab Ali; **Three Arabic Treatises on Alchemy by Muhammad ibn Umail** içinde; s. 1–213, Memoirs of the Asiatic Society of Bengal 12.1, 1933

[30] İbn Umeyl, **a.g.e.**, s. 35

[31] **A.g.e.**, s. 50

10. ***İnsanların gözünde hakir ve zelil olup her yerde bulunan bu iki taştan çok kötü kokulu olanda ilim gizlenmiş ve züht ortaya çıkmıştır:*** Gizlenmek ve açığa çıkmak fiilleri burada dikkat çekici bir karşıtlık içindedir. İlginç olan nokta, Hârezmî'ye göre kimya (simya) kelimesinin Arapça *kemune* (كمن: gizle-n-mek) fiilinden gelmesidir.[32] Şüphesiz Harezmî'nin görüşü, kimya kelimesinin kökeni hakkında günümüzde yaygın olarak kabul gören teoriye terstir.

11. ***Kuşlar, dört ayaklı hayvanlar ve balinalarla denizlerdeki diğer canlıları incelediğinde, onların tabiatlarının farklı farklı olduğunu görürsün. Onlardan bazıları birbirlerine karşı bir sevgi taşır. Bazıları ise yaratılış bakımından benzer olmalarına rağmen birbirlerinden nefret ederler:*** *Kitâb'ul-Ahcâr'*da kullanıldığı şekliyle tabiat kavramının kaynağı, eski Yunan tıbbına kadar takip edilebilir. Mesela Hippokrates (M.Ö. 460-370), ünlü bir sözünde ''Hekimin görevi, tabiata yardım etmektir.'' demektedir.

Eski Yunan felsefesinde, alışılagelmiş tabiat kelimesinden (*phûsis*) farklı olarak, Yeni-Platoncularda ''minerallerin doğası''nı ifade eden özel bir terim bulunuyordu: Bu, inorganik maddenin *unitas*'ını anlatan *héksis* kelimesidir.[33] Öyle anlaşılıyor ki Yeni-Platoncular, minerallerin bileşenleri veya birbirleri arasında önce bir ülfet[34] ya da yakınlık tasarladılar. Bitki ve hayvanlardaki canlılığı ise ülfetin sağladığı bu temel üzerinde yükseliyor olarak gördüler. Hiç şüphesiz bu, inorganik maddeler ile organik cisimler arasındaki uçurumu kapatmak üzere atılmış bir adımdı.[35]

Bunun dışında *Kitâb'ul-Ahcâr'*da ifade edildiği şekliyle çeşitli tabiatlar ile simya ya da sanat (*es-sanʿa*) arasında bir bağ bulunmaktadır. Mesela Theophrastos belirtir ki ''Sanat doğayı taklit eder. Böylece kendine özgü ürünler meydana getirir.''[36] Boloslu Demokritos daha da ileri gider ve ''maddenin çeşitliliğini kavrayarak tabiatları

[32] Hârezmî, **Mefâtîh'ul-Ulûm**, s. 145
[33] Bkz. Francis E. Peters, **Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü**, Haz. ve Çev. Hakkı Hünler, İstanbul, Paradigma Yayıncılık, Aralık 2004, s. 143-144
[34] Arapça ülfet kelimesi, Latinceye *habitus* (durum, alışkanlık) olarak çevrilen héksis'e anlam bakımından oldukça yakındır.
[35] Sempati teorisi hakkında geniş bilgi için bkz. Peters, **a.g.e.**, s. 357-360
[36] Theophrastus, **On Stones**, s. 58. Aynı cümlenin Aristoteles'teki ifadesi için bkz. Aristotle, **Meteorology**, s. 612

uyuşturmak''tan bahseder.[37] Simyanın değersiz maddelerden altın elde edilebileceği görüşünün teorik dayanaklardan biri, çeşitli varlıkların tabiatları arasında var olduğu düşünülen bu gizli ilişkilerdir.

12. ***Onlardan bazıları birbirlerine karşı bir sevgi taşır. Bazıları ise yaratılış bakımından benzer olmalarına rağmen birbirlerinden nefret ederler:*** Bu sözlerin hemen hemen aynısını Boloslu Demokritos'un eserinde bulmaktayız: ''Tabiat tabiattan hoşlanır. Tabiat tabiatı yener. Tabiat tabiata hâkim olur.''[38]

Tabiatlar arasındaki sempati ve antipatiler teorisinin tarihsel kökleri, Empedokles'e (M.Ö. 490-430) kadar takip edilebilir: ''Ateş, su, hava ve toprak olmak üzere dört öge vardır. Sevgi birleştirir, anlaşmazlık ayrıştırır.''[39] Empedokles'e göre cismani varlıklar, sevginin bu unsurları birleştirmesi, nefretin ise ayırması sonucu meydana gelir ve ortadan kalkarlar. Sempati ve antipatiler, eski kozmolojide ve bazı büyü uygulamalarında oldukça önemlidir. Bu bağlamda Empedokles'i doğa filozofu kimliğinin yanı sıra büyü uygulamalarıyla ilgilenen biri olarak gösteren bilgiler[40] ilginçtir.

Sempati ve antipatileri andıran fikirler eski Yunan tıbbında da bulunabilir. Hippokrates ve Galenos'a atfedilen ''benzerin benzerle tedavisi'' (*similia similibus curantur*) ve ''zıttın zıtla tedavisi'' (*contraria contrariis curantur*) teorileri, sempati ve antipatileri az çok hatırlatmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Hippokrates'te şu ifadeler bulunur:

> Doğal olmayan bütün değişiklikler acıya yol açar. Acı ise (hastalığa özgü olabilecek nitelikten bağımsız olarak) onu üreten sebebe zıt olan şey tarafından giderilir. Sıcak bir bünyeye sahip olan kişiler soğuk tarafından hasta edilir ve sıcaklık tarafından iyileştirilir. Diğer durumlarda da böyledir. Diğer taraftan hastalığın ortaya çıkmasının başka bir şekli daha vardır: Bu, hastalığın onun benzerleri tarafından üretilmesidir. Çünkü hastalığa sebep olan şey, onu tedavi de edebilir. Böylece idrar zorluğunun onu üreten sebep yoluyla iyileştirildiğini

[37] Démocrite, **Questions Naturelles et Mystérieuses**, **Collection des Anciens Alchimistes Grecs** C. I içinde, s. 43-57, Paris, M. Berthelot, 1887, s. 44
[38] Démocrite, **a.g.e.**, s. 45. Bu sözlerden sonra Boloslu Demokritos, tabiatlar arasındaki ilişkilere dair çeşitli simya uygulamalarından örnekler verir. (s. 46-57)
[39] Laertios, **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, s. 407
[40] Laertios, **a.g.e.**, s. 400

görürüz. Öksürük de (idrar zorluğu gibi) aynı sebep tarafından üretilir ve iyileştirilir.[41]

13. ***Madeninden ham halde çıkarılan altının misali böyledir: Onun içinde elmastan çok küçük bir parçaya (habbe) rastlanır. Halbuki elmas, Doğu bölgesinde bulunan bir vadi dışında bilinmez:*** Bu pasajda sezdirilmek istenen fikir şudur: Eğer elmas dünyada yalnız Doğu'daki bir bölgeden çıkıyorsa, nasıl oluyor da bütün altın madenlerinde (eser miktarda da olsa) ona rastlanıyor? Dolayısıyla bu paragrafın amacı, her halükarda sempati teorisiyle açıklanacak olan bu paradoksa dikkat çekmektir. Zira kitaba göre altın ile elmas arasında sempati vardır. Diğer yandan bu bölüm, altın oluşumunun elmas tarafından (simyada çok sık rastlanan bir fikir olarak) bir çeşit döllenme sonucu meydana geldiğini ima ediyor da olabilir.

Arapça metinde *habbe* olarak verilen kelime aslında tohum demektir. David Oldroyd, tohum ve sperm gibi kelimelerin Batı dünyasındaki mineraloji çalışmalarında 18. yüzyıla kadar kullanımda kaldığına dikkat çekmiştir. Bu kelimeler, madenlerin yeraltında bir çeşit döllenme sonucu oluştuğunu anlatma maksadı gütmekteydi. Oldroyd, söz konusu kelimelerin Stoik ve Yeni-Platoncu kökenlere sahip olduğunu söyler.[42] Bu çerçevede önemli bir başka kavram, rahim kelimesidir.[43] *Kitâb'ul-Ahcâr*'da sperm (*nutfe*) ve rahim kavramlarının bir arada kullanıldığı en önemli bölüm, inci oluşumu hakkındaki hikâyedir. Söz konusu kavramlar, sempati ve antipatilerle birlikte kitaptaki ikinci Neo-Platonik etkiyi yansıtmaktadır.

14. ***Camın durumu da buna örnektir: Onun hali ancak mağnîsiyâ taşı ile tamamlanır:*** Ahmad Y. al-Hassan ve Donald R. Hill'in verdiği bilgiye göre renksiz (saydam) cam elde etmek için ana katkı maddelerine manganez dioksit eklenir. Kumun içinde bulunan demir oksit, camın renginin yeşil ya da kahverengiye çalmasına sebep olur. Manganez dioksit ise kumdaki demiri okside ederek kendi

[41] Hippocrates, **On the Different Parts of Man**, Coxe, **The Writings of Hippocrates and Galen içinde**; s. 246-247) Hippokrates'in pasajı okunduğunda Galenos'a atfedilen ''zıttın zıtla tedavisi'' görüşünün de onda mevcut olduğu görülmektedir. Günümüzde bu iki tedavi yöntemine sırayla *homeopathy* ve *allopathy* adı verilmektedir.

[42] Oldroyd, ''Some Neo-Platonic and Stoic Influences On Mineralogy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries'', s. 216

[43] Oldroyd, a.g.m., s. 218

erguvanî rengiyle demir oksidin ürettiği rengi etkisiz hale getirir.[44] Yazarlar, bu özelliğin Antik Çağ'da bilinmeyip Câbir tarafından gözlendiğini ve yaygınlaştırıldığını belirtse de,[45] Câbir'in bu konudaki kaynağının *Kitâb'ul-Ahcâr* olduğu ortadadır.[46]

15. ***Sedef, insanların seyahat ettikleri denizin dibinden yükselir ve bu esnada Okyanus'tan gelen şiddetli rüzgârlar denizi dalgalandırır:*** İncinin oluşumuna dair adeta mitolojik bir hikâye gibi anlatılan bütün bu ayrıntılarda şüphesiz belli bir gerçeklik payı vardır. Mesela inci, suyun çok temiz olduğu akıntılarda en iyi yetişir.

İhvân-ı Safâ'ya göre, incinin oluştuğu Okyanus'un sürekli rüzgârlı ve dalgalı olmasının iki temel sebebi vardır. Risalelerde bunların ilki, deniz dibinde ısınan suların değişik zamanlarda farklı yönlere doğru genleşmesi olarak verilir. Diğeri ise dünyanın şekli nedeniyle güneş ışınlarının denizlere geliş açısında ortaya çıkan farklılıklardır.[47]

16. ***Ama eğer deniz suyunun tuzu ona ilişirse, o anasının karnındaki bir cenin gibidir [bundan zarar görebilir]:*** İncinin oluşumuna dair bu anlatılanlar, niçin bütün istiridyelerde değil de sadece çok azında değerli inci oluştuğunu açıklamaya yönelik bir girişim gibi görünmektedir. Bu ince ayrıntılardan çıkarılması gereken sonuç, inci oluşumunun ancak çok ender ve hassas şartların bir araya gelmesiyle gerçekleşebileceğidir.

Simya simgeciliği açısından bakıldığında ise, incinin oluşumu, insanoğlunun kendisinden ders çıkarması gereken manevî bir olgunlaşma hikâyesi olarak yorumlanabilir. Nitekim hikâyenin bir yorumunu yapan İhvân-ı Safâ'ya göre, sedefin iki kabuğu, belli bir andan itibaren dış dünyanın bozucu etki ve kirlerine karşı sımsıkı kapanır. Saf ve temiz incinin içerde oluşması ancak bu şekilde mümkün

[44] al-Hassan, Hill, **Sciences et Techniques en Islam: Une Histoire Illustrée**, s. 153
[45] al-Hassan, Hill, **a.y.**
[46] Bu konuda bkz. yuk. s. 40, dn. 37
[47] **İhvân-ı Safâ Risâlelerinin Ondokuzuncu Risâlesi: Madenlerin Oluşumunun Açıklamasına Dair**, s. 81-82

olur.[48] Bu yorum, daha önce sözü geçen ‘‘her şeyi temizleyen gizemli iki taş’’ hakkında anlatılanlarla bir anlamda paraleldir.

Diğer yandan inci hakkında anlatılanlar gerçek anlamda *unique* gibi görünse de *Kitâb'ul-Ahcâr'*a özgü değildir. İncinin çiy tanesinden oluştuğu inancı Hint kaynaklıdır ve ünlü şair Kalidasa'nın (4. yüzyıl sonu ve 5. yüzyıl başı) bir şiirinde de geçer.[49] Fakat inci oluşumu hakkında İslâm dünyasında muhtemelen ilk kez *Kitâb'ul-Ahcâr*'da anlatılan bu hikâye sonradan çok meşhur olmuş ve klasik Türk edebiyatında dahi ona göndermelerde bulunulmuştur.[50]

İnci hakkındaki hikâyede anlatılan şeylerin kendisinden çok, hikâyenin arka planında yatıyor olabilecek gerçeklik payını düşünmek ve dönemin bilimsel-felsefî teorilerini göz önünde bulundurmak daha makuldür. Böyle bir arka plan okuması yapıldığında, incinin oluşumu hakkındaki hikâyenin, (tabiri caizse) Aristoteles fiziğini Platon'a özgü efsane diliyle anlatmak olduğunu söyleyebiliriz. Zira hikâyede hemen dikkati çeken nokta, söz konusu anlatının yarı bilimsel yarı efsanevî yapısıdır.

17. *[Zümrüt ve zebercet] sürekli olarak bu iki taşa bakan kişiden görme zayıflığını giderirler:* *Kitâb'ul-Ahcâr'*da birçok taşın göz için kullanıldığı görülür. Kitapta bu konuya neredeyse özel bir önem verilmesinin nedeni, büyük ihtimalle göz hastalıklarının Akdeniz çevresindeki çöl iklimli bölgelerde çok yaygın olmasıdır. Theophrastos'un eseri ise (minerallerin tıbbî özelliklerini konu edinmediği için) bundan çok fazla bahsetmez. Yalnız zümrüt konusunda bir istisna vardır. Theophrastos zümrüdün ‘‘gözler için iyi olduğu ve bundan dolayı zümrütten yapılmış mühürlerin daha iyi görmek amacıyla insanlar tarafından taşındığı’’ndan söz eder.[51]

---

[48] **İhvân-ı Safâ Risâlelerinin Ondokuzuncu Risâlesi: Madenlerin Oluşumunun Açıklamasına Dair**, s. 91. Benzer biçimde simyada hermetik kelimesi daha sonraları (benzetme yoluyla) ‘‘sımsıkı kapalı’’ anlamını kazanmıştır.

[49] Lauchert, **Geschichte des Physiologus**, s. 35. *Physiologus*, incinin çiy tanesinden oluşumunu İsa Peygamber'in Meryem'den babasız olarak doğmasına benzetir.

[50] Bu konuda bkz. Ahmet Talat Onay, **Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı**, Haz. Cemal Kurnaz, İstanbul, M.E.B., 2004, ‘‘Nisan Yağmuru’’ başlıklı madde, s. 384. Ahmet Talat Onay, yağmur tanelerinin sedefin içine girerse inci, yılanın ağzına düşerse zehir olacağına inanıldığını söylüyor.

[51] Theophrastus, **On Stones**, s. 50. Plinius, zümrüt hakkında (buradaki duruma uyan) ilginç bir anekdot aktarır: ‘‘İmparator Neron, gladyatör dövüşlerini zümrüt [bir ayna] aracılığıyla izlerdi.’’

Mitolojide değerli taşlarla göz arasında güçlü bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Ruska'nın aktardığı bir İskender hikâyesinde bahsedilen, ''insan gözüne benzeyen, yaşadığı sürece kimsenin bakmaya doyamadığı ve ona duyulan tamahın ancak ölümle son bulduğu taş'' böyledir.[52] Bazı değerli taşların göz sağlığı için kullanılmasının temelinde büyük ihtimalle bu tür bir simgesel ilişki yatmaktadır.

18. ***Bakırtaşı, zebercedin yanına konursa onu kırar, rengini bulanıklaştırır ve hoşluğunu giderir. Onda siyah çizgilere benzer izler ve çatlamış gibi damarlar oluşmasına neden olur:*** Bu açıklama, zebercet ile bakırtaşı arasında antipati olduğu şeklinde yorumlanabileceği gibi, daha makul olarak, sertliklerinin farklı olduğu şeklinde de açıklanabilir. Zira sert taşlar (onlara zarar vereceği için) daha yumuşak olanlarla bir arada saklanmaz. Fakat bakırtaşının (malakit) 4 civarında olan sertliği son yorumu geçersiz kılmaktadır. Zira geçmişte zebercet adı verilen taşların sertliği 8 civarındadır. Dolayısıyla daha yumuşak olan bakırtaşının daha sert olan zebercede zarar vermesi, siyah kurşun ile elmas arasında var olduğu söylenen antipatiye benzer bir durumdur.

19. ***Kerkend, kırmızı yakuta benzer. Ama ateşe dayanıksızdır. Kerkehen de yakuta benzer; fakat yakut cinsinden değildir:*** Metinde daha önce yakutun üç cinsine benzer üç taş olduğu söylenmişti. Bu taşlardan ikisinin adı burada verilmektedir. Fakat yakuta benzeyen üçüncü taşın adı, Paris nüshasında ve kullandığımız diğer iki elyazmasında yer almıyor. *Tuhfe-i Murâdî*'nin Bîrûnî'den aktardığına göre üçüncü taşın adı *kevser*'dir.[53] Bîrûnî'nin *Kitâb'ul-Cemâhir'*inde ise bu taşın adı كربز ve جربز olmak üzere iki şekilde yazılıdır. Bîrûnî, her zamanki âdetine uygun olarak bu ismin etimolojisini vermekte ve söz konusu kelimenin hilekâr insanlar için kullanıldığını söylemektedir.[54] Kelimenin etimolojisi, yakut benzeri taşların insanları aldatarak yakut diye satılmasına gönderme yapıyor gibidir.

(Bostock, Riley, **The Natural History of Pliny**, C. VI, s. 409) Bostock ve Riley, bazı kişilerin bu pasajdan yola çıkarak, Neron'un (M.S. 37-68) miyop olduğu ve söz konusu zümrüt aynaya konkav bir mercek şekli verildiği sonucuna vardığını belirtiyor. (**A.g.e.**, s. 410)

[52] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 8

[53] Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 113

[54] Bîrûnî, **Kitâb'ul-Cemâhir fi Ma'rifet'il-Cevâhir**, s. 51

Ruska ise *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Almanca çevirisine düştüğü dipnotta yakut benzeri üçüncü taşın *cümüst* olabileceğini söyler.[55] *Tuhfe-i Murâdî*'nin Kindî'nin *Kitâb-ı Ahcâr*'ından aktardığına göre *cümşüt*, benefşe renginde (kızıl, gül rengi ve gök renginden oluşan) bir taştır.[56]

20. [İnci, zümrüt ve yakuta genel bakış]: *Kitâb'ul-Ahcâr'*da ele alınan ilk üç taş; inci, (zebercetle birlikte) zümrüt ve yakuttur. Bu taşlara özel bir önem verildiği, bu bölümün (*tevlîd* hakkında) bir ara sözle kitabın geri kalanından ayrılmış olmasından anlaşılmaktadır. Kitapta belirtildiğine göre *tevlîd* kısmından sonra anlatılan taşlar bu üçü kadar soylu değildir.

Kitap niçin ilk olarak bu taşların anlatılmasıyla başlamaktadır ve bu durumun sebebi olarak (kitapta belirtilenlerin dışında) başka nedenler olabilir mi? Bu konuda söylenebilecek ilk şey, söz konusu taşların renklerinin (beyaz, yeşil ve kırmızı) simya açısından özel bir öneme sahip olabileceğidir. Bu sıralamanın tamamen tesadüf mü yoksa kasıtlı bir tercih mi olduğu konusu, (kitapta bu konuda açık bir gönderme olmadığından) karar veremeyeceğimiz bir şeydir. Fakat bu taşların bir çeşit üçlü oluşturmasından bu yönde bir ima yapılmış olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Zaten böyle bir gizli niyet, simya ile bağları bulunan bir metin için beklenmedik bir şey değildir.

İnci, zümrüt ve yakutun (renklerinden dolayı) bir çeşit üçlü oluşturuyor olabileceğine yönelik destekleyici bir bakış açısı *Tuhfe-i Murâdî'*de yer almaktadır. Orada *Belînâs*'a (Tyanalı Apollonius) dayandırılan bir yoruma göre yakut, bütün taşların (özellikle kırmızı olanların) aslıdır. Yakutun dışındaki diğer taşlar, kendilerine ârız olan çeşitli dış nedenlerden dolayı yakut haline gelememişlerdir.[57] Aynı mantıktan hareket ederek pekâlâ zümrüt de yeşil taşların aslı olarak düşünülmüş olabilir. Taşların sıralanmasında söz konusu üç rengin taşıyabileceği öneme dair ikinci bir gösterge, (*Kitâb'ul-Ahcâr*'ın özgün metnine örneklik eden kitaplardan olduğunu

[55] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 136, dn. 2
[56] Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 186
[57] Şirvânî, **a.g.e.**, s. 133. Bu konuda ayrıca bkz. Sezgin, **İslâm'da Bilim ve Teknik**, cilt IV, s. 170. Şirvânî'ye göre Belînâs, zümrüdün aslının da yakut olduğunu söyler. (Şirvânî, **a.g.e.**, s. 122) Şirvânî'nin Belînâs'tan yaptığı alıntılar, onun Arapçaya *Sırr-ı Tabiat* [*Sırr'ul-Halîka*] adıyla çevrilen eserindendir. (**A.g.e.**, 102)

gördüğümüz) *Lithika*'dan çıkartılabilir. Orpheos'a mal edilen bu kitapta taşların anlatılmasına kristal ve galaktitle (süt taşı) başlandığı, daha sonra *iaspis* gibi yeşil ve akik ve hematit gibi kırmızı renkli taşların ele alındığı dikkat çeker.[58] Bu tür satır arası yorumlar, *Kitâb'ul-Ahcâr'*ın niçin bu üç taşın açıklanmasıyla başladığını anlamak açısından önemlidir.

Buraya kadar belirtilen noktalar henüz tahmin seviyesinde olmakla birlikte, beyaz, yeşil ve kırmızı renklerin bir arada bulunduğu net bir bağlam Hıristiyan Saint Grail efsanesinde yer almaktadır. Efsaneye göre Havva, Âdem Peygamber'le birlikte cennetten kovulduğu zaman, bilgi ağacının bir dalını işledikleri hatanın anısı olarak yanında götürmüş ve yeryüzünde ekmiştir. Bu daldan büyüyen ağaç, kar gibi beyaz renkliydi. Sonra bu ağacın bir dalı ekildi ve başka bir ağaç büyüdü. Bu ağaç da başlangıçta beyaz renkliydi. Fakat Havva Habil'e hamile kaldıktan sonra ağacın dalları yeşile döndü. Ama Habil, kardeşi Kabil tarafından önceki ağacın altında öldürüldüğünde bu ağacın rengi kırmızıya dönüştü.[59]

Efsane diliyle anlatılan bu olay, simgesel olarak çok farklı biçimlerde yorumlanabilir. Fakat Saint Grail efsanesinin 13. yüzyılda Wolfram von Eschenbach elinde kazandığı şeklin simyayla belli ilişkileri olduğu bilinmektedir.[60] Nitekim René Guénon, bu üç rengin simyada mineral, bitki ve hayvan âlemlerini temsil ettiğini söyler.[61] Sonuç olarak, *Kitâb'ul-Ahcâr* metninde söz konusu üç renge dair (inci, zümrüt ve yakut üzerinden) böyle bir ima varsa, bu durum sözü geçen âlemler arasındaki hiyerarşik ilişkiyi göstermektedir. Yani doğada bulunan mineral, bitki ve hayvan âlemleri arasındaki hiyerarşinin bir benzeri, hiyerarşinin en alt basamağı olan mineraller âlemindeki en soylu üç taş arasında da yer almaktadır. Cansızlar âleminden canlılar âlemine geçiş, böylece mineraller âlemindeki cisimler arasında yer alan geçişlerle mümkün kılınmış olmaktadır.

---

[58] Bu konuda bkz. **Lithica**, s. 357-358'de verilen ve kitapta ele alınan taşlara dair liste. Bu listede (gerçek ve yarı mitolojik) otuz küsûr taş bulunmaktadır.

[59] Arthur Edward Waite, **The Holy Grail: History, Legend and Symbolism**, New York, Dover Publications, 2006, s. 185-186. Ayrıca bkz. Sir Thomas Malory, **Arthur'un Ölümü**, Çev. Mina Urgan, İstanbul, Sel Yayıncılık, Ocak 2004, s. 712

[60] Hanegraaff, **Dictionary of Gnosis and Western Esotericism**, s. 25

[61] René Guénon, **Formes Traditionnelles et Cycles Cosmiques**, Paris, Gallimard, 1970, s. 57

21. *Tevlîd, şaşılacak şeyler meydana getirir:* *Tevlîd* kelimesi doğurma, meydana getirme anlamlarına gelir. Bu kısımdaki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla *tevlîd* yoluyla ortaya çıkan cisimlerin önemli bir bölümünden çeşitli boyar maddeler elde edilmektedir.

Öbür taraftan *tevlîd*'in dile getirdiği doğum kavramıyla ilgili bir başka ifade, *mevâlid-i selâse'*dir. Bu ifade, geleneksel kozmolojide mineral, bitki ve hayvan âlemlerini anlatır. İnorganik olmalarına rağmen *cemâdât*ın da *mevâlid-i selâse* içinde ele alınması dikkat çekicidir ve bu durum, bütün âlemi canlı bir varlık gibi ele alan kozmolojik bakış açısıyla ilişkilidir.

22. *Beyazlık olan göz:* Gözdeki beyazlık nedir? Anlaşıldığına göre bu hastalık, eski tıpta iki anlama geliyordu: Herhangi bir nedenle görüşün zayıflaması ve gözde oluşan beyaz noktalar. İlk anlamı ifade etmek üzere Kur'ân'da Yusuf Sûresi 85. âyette Yakup Peygamber için ''Hüzünden gözleri ağardı.'' denmesini örnek verebiliriz. Dioskorides'in *De Materia Medica*'sında gözdeki beyazlıktan (*argema*) bahsedilen bir bölümde sözü geçen ''korneadaki beyaz benekler'' ise ikinci anlama örnektir.[62]

23. *Dostuna (sahib) yaklaştığı zaman ona yapışan taşlar vardır. Onlara mıknatıs taşları denir. Demir, kurşun ve saçı çeken taşlar bunlardandır:* *Kitâb'ul-Ahcâr'*a göre, çeşitli tabiatlar ile onlar arasındaki sempati ve antipatilerin mükemmel bir örneği, değişik türleri olduğu söylenen mıknatıslarda görülür. Kitapta altın, gümüş, kurşun, bakır vs. çeşitli maddeleri ve bazı organik maddeleri çeken mıknatıslardan bahsedilir.[63] Bunların (demir mıknatısı dışındaki hepsi) inanılmaz türdendir. [64] Demir mıknatısından bahsedilirken kelimenin gerçek anlamıyla kullanıldığından şüphe edilemezken, diğer mıknatıslar konusunda öyle olup olmadığından kuşkulanabiliriz.

Mıknatıslar üzerinden dile getirilen sempati ve antipati fikrinin Yeni-Platoncuların üretimi olabileceğini düşünmek makul görünmesine rağmen, gerçekte fikir daha

[62] Dioscorides, **De Materia Medica**, s. 523
[63] Bkz. yuk. s. 80-84
[64] Hatta Ruska, İskender hikâyelerinde önemli yeri olan *behte* adlı taşın Kazvînî tarafından insan mıknatısı (*Menschenmagnet*) olarak nitelendiğini söyler. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 16) Kazvînî'nin konuyla ilgili Arapça metni için bkz. Ruska, **a.g.e.**, s. 8; behte taşı için bkz. yuk. s. 108-110

eskiye gider. Mesela *Lithika*'da, Medea ve Circe tarafından yapılan büyüler sayesinde, yatağa konan bir mıknatısın iffetsiz bir kadının yatakta kalmasını imkânsız kılacağı, ayrıca demirin mıknatısa karşı sevgi hissettiği söylenir.[65]

24. ***Ateşe yaklaştırılınca cam gibi hızla eriyen ve insanlar arasındaki ahmaklara benzeyen bir taş vardır:*** *Kitâb'ul-Ahcâr'*daki üslubun dikkat çeken bir özelliği, doğaya yönelik neredeyse antropomorfik (insanbiçimci) ifade şeklidir. Kitapta bunun başka pek çok örneği bulunur: Taşların evlendirilmesi,[66] doğması,[67] zımpara taşının başka taşları yemesi[68] vb. Böyle bir ifade özelliği, doğal olarak bugün anladığımız şekliyle kimya ve biyoloji arasındaki farkı ortadan kaldıran bir yapıya sahiptir. Bu durum, kitabın sahip olduğu Yeni-Platoncu ve evreni bir canlı gibi (hylozoik) düşünen bakış açısıyla uyumludur.[69]

25. ***En düşük bir ateş değdiğinde bile genleşen bir taş vardır. O, kurşundur:*** Anlam bakımından uygun olduğunu düşündüğümüz için buraya Şehid Ali Paşa nüshasından ''Ona şiddetli bir güneş isabet ettiği zaman cismi eriyen bir taş vardır.'' cümlesini ekledik. Bu taş Theophrastos'ta şu şekilde ifade edilen madde olabilir: ''*Spinos* denen ve madenlerde bulunan bir taş vardır. Eğer parça parça kesilir ve bu parçalar bir küme halinde yığılırsa, güneş altında kaldığı zaman yanar. Ayrıca nemlendirildiği ve üzerine su serpildiği her seferinde de bunu yapar.'' [70] Theophrastos'un yorumcularına göre bu taş, asfalt bitüm ya da bitümlü başka bir madde olabilir.[71]

26. ***Oniksten yüzük takanın kederi artar ve kötü rüyalar görür. Çocuğa takılırsa salyasının akmasına sebep olur. Ondan yapılmış kap kullananın uykusunu kaçırır:*** *Kitâb'ul-Ahcâr*'da onikse dair anlatılanlar, eski zamanlarda insanların madenciler hakkında sahip oldukları bazı olumsuz kanaatleri hatırlatmaktadır. Bu inançlarda

---

[65] Thorndike, **A History of Magic and Experimental Science**, C. I, s. 295. Bu inanış Dioskorides tarafından da dile getirilir. (Dioscorides, **De Materia Medica**, s. 819)
[66] Bkz. yuk. s. 70
[67] *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın *tevlîd* konulu bölümü tamamen bu fikir üzerindedir.
[68] Bkz. yuk. s. 77
[69] Platon'a göre evren, ruhu ve aklı olan canlı bir bütündü: ''Bir ruhu, bir aklı olan bu evrenin, bu canlı varlığın, Tanrı kayrasıyla yaratıldığını söylemek gerekir.'' (Platon, **Timaios**, s. 26) (Çevirideki zekâ [*noûs*] kelimesi akıl kelimesiyle değiştirilmiştir.)
[70] Theophrastus, **On Stones**, s. 47-48. Spinos, *İşitilmiş Harika Şeyler Üzerine*'de kendisinden ateş yakılan bir taş olarak geçer. (Aristotle, **On Marvellous Things Heard**, 33, s. 6) Bu taşın adının ispinoz kuşuyla aynı olduğu anlaşılmaktadır.
[71] Theophrastus, **a.g.e.**, s. 81-82

madenciler tekinsiz insanlar sayılmış ve bazı karanlık güçlerle ilişki içinde olduklarına inanılmıştır.[72] *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Türkiye'de bulunan elyazmalarında oniksin kısa boylu bir kavim tarafından çıkarıldığının söylenmesi ve bu taşın sahip olduğuna inanılan uğursuz özellikler, muhtemelen bu tür inançlarla ilgilidir.[73] Benzer biçimde Ruska, Türklerin ülkesinde bulunan Elmas Vadisi'yle ilgili hikâyede, İskender'in ordusuna yol açmak için yollardaki taşları kenara çeken insanlardan bahsedildiğini söyler. Ruska, hikâyeye göre bu insanların cezalandırılmış ya da lanetli olduklarına dikkat çekerek, bu hikâyenin daha sonra oniks çıkaran insanlara aktarıldığını öne sürer.[74]

27. *Denir ki zehir, [vücutta ürettiği] soğukluk ya da sıcaklık nedeniyle ölüme sebep olmaz. Fakat kendisinde bulunan bir özellik nedeniyle ölüme yol açar:* İhvân-ı Safâ, zehrin vücutta nasıl etkili olduğunu anlatırken konuyu şaşırtıcı bir şekilde filozoflar ile kelâmcılar arasındaki tabiat-sıfat tartışmasına bağlar.[75] Bilindiği gibi Peripatetik filozoflar, varlıklarda tabiat adını verdikleri özün nedenselliğini kabul eder. Mesela ateş, onda bulunan yakıcı bir öz nedeniyle başka cisimleri yakar. Kelamcı görüş ise (sebepleri yalnız Tanrı'ya tahsis etme niyetiyle) tabiat adı verilen değişmez bir özün varlığını ve nedenselliğini kabul etmez.

28. *[Elmasın] tabiatı dördüncü derecede soğuk ve kurudur:* *Kitâb'ul-Ahcâr*'da (zımpara taşı ve gümüş gibi) bazı maddelerin Galenos'a ait derecelendirme sistemiyle tanımlandığı görülür. Bu durum kitapta rastlanan en bariz ve yaygın anakronizmdir: Galenos (M.S. 129-216) Aristoteles'ten (M.Ö. 384-322) çok sonra

---

[72] Bu konudaki bazı örnekler için bkz. Mircea Eliade, **Demirciler ve Simyacılar**, Çev. Mehmet Emin Özcan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, Kasım 2003, s. 94-97

[73] Bazı efsanelerde madenciler, cüceler ya da devlerle ilişki içinde gösterilir. Mesela eski Yunan mitolojisinde Zeus'un yıldırımlarını üreten Kyklopslar (Graves, **Yunan Mitleri**, s. 44), ikinci duruma örnektir.

[74] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 14, 16

[75] **İhvan-ı Safa Risâlelerinin Ondokuzuncu Risâlesi: Madenlerin Oluşumunun Açıklamasına Dair**, s. 97-102. Aynı şekilde Kazvînî de tabiatların *Fâil-i Muhtar*'ın araçları mesabesinde olduğunu söyler. (Wüstenfeld, **El-Cazwini's Kosmographie**, C. I, s. 231) İslâm felsefesinde tabiat kavramı, özellikle farklı tabiatlar arasındaki ilişkiler ve bir tabiatın (yakma, sarhoş etme, uyutma, iyileştirme, hasta etme, zehirleme vb. yollarla) başka bir tabiatı etkilemesi bağlamında tartışma konusu olmaktadır. (Konunun kısa bir ele alınışı için bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, **Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı**, 3. bs., Çev. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, İstanbul, Kitabevi Yayınları, Ekim 2001, s. 254-257) Genel olarak simya metinleri ve *Kitâb'ul-Ahcâr*, bu tür etkileşimleri (*el-iksîr*in etkisi yoluyla) değersiz madenlerden altın elde edilebileceği yönünde bir teşvik olarak algılar.

yaşamıştır. Ama bu nokta, kitabı yazan ya da Arapçaya çeviren kişinin bu durumdan habersiz olduğu sonucunu çıkarmamızı gerektirmez. Böyle bir olasılık çok düşüktür. Çünkü Huneyn bin İshak (810-873) ve onun oğlu İshak bin Huneyn (830-910) tarafından hemen hemen bütün eserleri Arapçaya çevrilen Galenos, oldukça iyi tanınan biriydi. Derecelendirme sistemi, daha ziyade kitap kendi orijinal dilinde çoğaltılırken veya Arapçaya çevrilirken bir çeşit güncelleme olarak eklenmiş olmalıdır.

Galenos tarafından geliştirilen sisteme göre maddeler, her biri dört dereceden oluşan sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nemlilik niteliklerine sahiptir. Sistemin temelinin bir Osmanlı hekimi tarafından ifadesi şu şekildedir:

> Bir deva gereken miktarda alındığı halde vücutta özel bir belirti vermiyor, ancak tekrar alındığında belirti veriyorsa bu deva birinci derecededir. Bu deva gereken miktarda alındığında tekrar kullanmaya gerek kalmadan vücutta bir belirti meydana getiriyorsa ikinci derecededir. Bir deva gereken miktarda alındığında vücudun işleyişine zarar getirecek derecede belirti veriyorsa bu deva üçüncü derecededir. Ve eğer bir devanın verdiği belirti öldürücü derecede ise bu devaya da dördüncü derecede derler.[76]

Bu açıklamalara göre, elmasın dördüncü derecede soğuk ve kuru olması, gıda olarak istimali halinde vücutta ölümcül noktada soğukluk ve kuruluk üreteceği anlamına gelir. Dördüncü dereceden maddelerin zehir niteliğinde (öldürücü) kabul edilmesi, İskender hikâyesinde elmasın niçin yılanla birlikte görüldüğünü açıklayabilir.

29. *[Elmas] sert cisimlerle (el-ecsâm el-mütecessede) onları kırmaksızın bir araya gelmez:* Cümlede geçen *el-ecsâm el-mütecessede* ifadesini (elmasın bütün taş ve madenlere karşı sertliğini yansıtması için) sert cisimler olarak çevirdik. Fakat simyacıların standart yedi madeni, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın bazı yerlerinde ''cesetler'' şeklinde anılır.[77] Bu nedenle metindeki ifade, sahip olduğu bu yön bakımından da göz önünde bulundurulmalıdır. Yedi maden, simyacılar tarafından eski astronominin yedi gezegenine denk düşürülen metallerdir. Özel bir simya/kimya terimi olarak ise *tecsîd*, söz konusu yedi madenin eritilip posaları uzaklaştırılarak saflaştırılmalarını

[76] Salih bin Nasrullah'tan (ö. 1669) aktaran: Aykut Kazancıgil, **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji**, İstanbul, Etkileşim Yayınları, Kasım 2007, s. 79. Derecelendirme sistemi, Galenos'un kendisi tarafından *De Simplicium Medicamentorum* adlı eserinin 13. kitabında ele alınır.
[77] Bkz. yuk. s. 94

anlatır.[78] Hârezmî'ye göre cesetler; altın, gümüş, demir, bakır, kurşun, kalay ve Çin demiridir (*el-hâr Sînî*).[79]

Diğer taraftan *Kitâb'ul-Ahcâr*'a kaynaklık eden metinlerden olan *Physiologus*'a göre, elmasın bütün cisimleri çizmesi, Tanrı'nın herkesi yargılamasına karşılık kendisinin yargılanmamasına benzer.[80]

30. ***[Elmas] siyah kurşunla ezilerek toz haline getirilir:*** Orta Çağ sonrasına denk gelen belli bir dönemden itibaren grafite bazen siyah kurşun adı verilmiştir. Bunun sebebi, grafitin kurşun kalemlerin yazı ucunda kullanılmasıdır.[81] Bununla birlikte grafit ve siyah kurşun tamamen farklı iki maddedir. Grafit (tıpkı elmas gibi) karbonun bir allotropudur. Bu nedenle grafiti gerçek siyah kurşunla karıştırmamak gerekir.

Earle Caley ve John Richards'ın söylediğine göre yumuşak maddeler, uygun şartları taşıdıklarında kendilerinden daha sert maddeleri kırabilir. İki maddeden birinin diğerini çizebilmesi sertliğe, kırabilmesi ise parçalarını bir arada tutan bağların gücüne (*cohesion*) dayalı iki farklı olgudur. Kırılmayı belirleyen bir başka etken ise

---

[78] al-Hassan, Hill, **Sciences et Techniques en Islam: Une Histoire Illustrée**, s. 136-137. Ceset teriminin bir başka anlamı için bkz. yuk. s. 60, dn. 6

[79] Hârezmî, **Mefâtîh'ul-Ulûm**, s. 147. Harezmî sekizinci bir maden olarak siyah kurşunu da ilave etmiştir. Holmyard'ın Câbir bin Hayyân'dan bahsederken verdiği bilgiye göre Çin demiri (*el-hâr Sînî*), ayna gibi parlak hale gelene kadar cilalanabilen ve ona bakmayı alışkanlık edindiklerinde göz hastalığı olanlara iyi geldiği düşünülen bir madendir. Bu madenin özel bir melodik tona sahip çanların yapımında kullanıldığı da belirtilir. Holmyard'ın Berthold Laufer'den aktardığına göre ise Çin demiri, başlıca bakır, çinko ve nikelden meydana gelen, cilalandığı zaman gümüşümsü bir yüzeye sahip olan ve Çincede *pai-t'ung* (beyaz bakır) olarak bilinen bir alaşımdır. (E. John Holmyard, **Alchemy**, New York, Dover Publications, 1990, s. 80) Çin demiri De Sacy'ye göre de bir alaşımdır. (De Sacy, **Chrestomathie Arabe**, C. III, s. 428) Holmyard, Çin demirinin Câbir'in listesinde anılmasının tek sebebinin (civanın maden değil uçucu bir ruh olarak kabul edilmesi durumunda ortaya çıkan boşluğu doldurmak amacıyla) madenlerin sayısını yediye tamamlamak olduğunu söylemektedir (Holmyard, **a.y.**) ki bize göre tamamen yanlış bir fikirdir. Çünkü bir alaşım olduğu anlaşılan Çin demiri, simya mantığı açısından (yedi gezegenden biri olan) Merkür'e denk getirilmek için oldukça iyi bir seçimdir. Zaten aynı rolü daha sonra civanın oynamasının nedenlerinden biri, civanın (özellikle) altın, gümüş ve bakırla amalgam oluşturmasıdır. Buradaki mantık, İhvân-ı Safâ'nın (yine simya bakış açısıyla) gezegenler için tek tek renkler tayin edildiğinde renk çeşitliliğinin Merkür gezegenine denk geleceğini söylemesiyle aynıdır. (**İhvân-ı Safâ Risâlelerinin Ondokuzuncu Risâlesi: Madenlerin Oluşumunun Açıklamasına Dair**, s. 88) Zira Hermes-Mercurius, mitolojide tanrılarla insanlar arasındaki haberci sayıldığı için, çok yönlü özelliklere sahip olmak zorundadır.

[80] Lauchert, **Geschichte des Physiologus**, s. 28

[81] Zeki Tez, **Kâğıdın ve Matbaanın Kültürel Tarihi**, İstanbul, Doruk Yayımcılık, Eylül 2008, s. 83-84. Ayrıca bkz. Güler Somer, **Kimya Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, ''Siyah Kurşun'' başlıklı madde, s. 222

yüzey sertliğidir.[82] Fakat bu şartlar, elbette siyah kurşunun elması kırmasını sağlamaz.

31. ***Elmasın olduğu vadiye öğrencim İskender dışında kimse ulaşamadı:*** Bu cümleyle başlayan bölüm, *Kitâb'ul-Ahcâr*'da İskender'den ilk kez bahsedilen kısımdır. Ruska'ya göre, *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın hatalı olarak Aristoteles'e atfedilmesinin sebeplerinden biri, kitapta yer alan İskender hikâyeleridir.

Bugüne kadar İskender hikâyelerinin hemen daima mitolojik ve olağanüstü abartılı tarafları dikkat çekmiştir. Diğer taraftan İskender'in Doğu Seferi'nin geniş kapsamlı bir bilimsel hazırlık içerdiğini biliyoruz. Tanner, İskender'in Aristoteles'ten aldığı dersler konusunda şunları söylüyor:

> İskender'in tek başına mı yoksa kraliyet hizmetkârlarından oluşan bir sınıfla birlikte mi eğitim gördüğü hâlâ tartışma konusudur. Bana kalırsa, verilen özel ders değil grup eğitimiydi ve bununla İskender'e bağlı olan ve babasının gerçekleştirmek istediği Asya fetihlerinin yönetilmesinde kendisiyle aynı idealleri paylaşacak bir grup genç yetiştirilmesi amaçlanıyordu.[83]

İskender ve yakın çevresinin Aristoteles'in gözetiminde aldığı dersler gerçekten meyvesini vermiş ve Doğu Seferi salt askeri ve siyasi bir girişim olmanın ötesine geçerek aynı zamanda bilimsel bir fetih kılığına bürünmüştür:

> Doğu Seferi sırasında ulaşılan başarıların (böylesine muazzam bir fırsatın hak ettiği şekilde) gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlamak için İskender'e eşlik eden bir edebiyat ve bilim insanları topluluğu bulunuyordu. Kraliyet günlüğü Eumenes tarafından tutulmaktaydı. Baeton ve Diognetus aşılan mesafeleri kaydediyordu. Aristobulos; coğrafya, etnoloji ve botanik konularıyla alâkadardı. Kallisthenes ve diğerleri ise genel tarihi yazıyorlardı. İskender'in komutanlarından bazıları da (mesela daha sonra Mısır kralı olan Ptolemy, Amiral Nearchus, İskender'in filosunda kaptanlık yapan Onesicritus) geride anlatılar bırakmışlardır. Hatta seferlerin yapıldığı dönemle çağdaş olan, ama bunlara katılmayan kişiler de bunu yapmıştır. Sonuç, birbirine benzer pek çok farklı eserin ortaya çıkması olmuştur. Bunlardan herhangi biri kendi özgün dilinde günümüze ulaşmamış, fakat içeriklerinin büyük kısmı, bazı durumlarda ise özgün metinlerden parçalar, daha sonraki yazarlar tarafından muhafaza edilmiştir.[84]

---

[82] Theophrastus, **On Stones**, s. 147

[83] R. G. Tanner, ''Aristoteles'in Eserleri: İskenderiye Koleksiyonunun Muhtemel Kökenleri'', **İskenderiye Kütüphanesi Antik Dünyanın Öğrenim Merkezi** içinde; s. 105-120; Haz. Roy Macleod, Çev. Elif Böke, Ankara, Dost Kitabevi, Ocak 2006, s. 106

[84] Arthur George Warner, Edmond Warner, **The Shahnama of Firdausi**, C. VI, s. 11-12

İskender'in Doğu Seferi'ne dair bu tasvirler, eski Yunan biliminin Eukleides (M.Ö. 330-275), Ptolemaios (M.S. 85-165), Arkhimedes (M.Ö. 287-212) ve Galenos (M.S. 129-216) gibi isimlerin yetiştiği İskender sonrası dönemde kaydettiği muazzam başarının ön işaretleri olarak görülebilir.

Doğu Seferi'nin eski İran cephesinden anlatımı, İskender'e karşı oldukça eleştirel bir ton taşısa da; dînî, bilimsel ve felsefî konulara yönelik ilgiyi doğrular mahiyettedir:

> Zerdüşt'ün kitapları arasında bu kitabı çevirdim… ve felsefi bilimlere dair… hiçbir eserle karşılaşmadım. Çünkü İskender, Kral Dârâ'nın ülkesini fethettiği zaman, bunların hepsini Yunancaya tercüme ettirmişti. Sonra, Dârâ'nın hazinesinde tutulan bütün özgün metinleri yaktırdı ve bunları saklama ihtimali olduğunu düşündüğü herkesi öldürttü. Sadece koruma altındaki bazı kitaplar kurtuldu.[85]

Böylece her iki taraftan gelen tanıklıklar, eski Yunan medeniyetinin İskender'in seferlerinden bilimsel anlamda oldukça kârlı çıktığını ortaya koyuyor. Bu yüzden insan, İskender hikâyelerindeki saçmalık noktasına varan abartıların (bu hikâyeler günümüze çoğunlukla Mısır, Arap ve İran kaynaklarından ulaştığı için) doğulu insanlara özgü (oryantal) karakterden doğduğunu düşünebilir. Fakat İskender, daha yaşarken ve bizzat kendi çevresindeki insanlar tarafından adeta masal kahramanı haline getirilmişti:

> İskender romansının Büyük İskender'in kişiliği çevresinde daha sonraki zamanlarda gelişen tohumlarının onun yaşamı sırasında ekildiği sonucunu çıkarabiliriz. Böylece bu gelişim, sonraki yüzyıllarda gerçekleşen doğal bir evrim süreci yoluyla hacim olarak artış göstermekle kalmamış, aynı zamanda İskender ve onun girişimleriyle gerçekte hiçbir ilgisi olmayan malzemeleri de kendine çekmiştir.[86]

Doğu Seferi, Helenistik devletlerin yıkılmasının ardından, milattan sonraki yüzyıllarda İskender'le ilgili pek çok efsaneye can verecektir. Bugün var olmayan Yunanca İskender hikâyelerinin edebî bir üslupla ilk olarak M.S. 3. yüzyıl civarında Mısır ve İskenderiye'de kaleme alındığı tahmin edilmektedir.[87] Romansın (yine aynı şekilde günümüze ulaşmayan) Yunancadan Orta Farsçaya (Pehlevice) çevirisi ise

[85] Dimitri Gutas, **Yunanca Düşünce Arapça Kültür**, 5. bs., Çev. Lütfü Şimşek, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 46
[86] Arthur George Warner, Edmond Warner, **The Shahnama of Firdausi**, C. VI, s. 12
[87] Arthur George Warner, Edmond Warner, **a.g.e.**, s. 13

M.S. 7. yüzyılda yapılmış olmalıdır. Bundan kısa süre sonra ise Pehlevice versiyonun (günümüze ulaşan) Süryanice bir çevirisi yapılmıştır.[88]

32. ***Doğu'daki bu vadi Horasan'ın ötesindedir:*** Ayasofya 21b'deki ifadeden Elmas Vadisi'nin Serendib'de (günümüzde Sri Lanka) bulunduğunu öğreniyoruz. Benzer biçimde Megasthenes (M.Ö. 350-290) tarafından yazılan *Indica*'da Sri Lanka'nın ''altın ve iri inciler bakımından Hindistan'dan daha zengin olduğu'' söylenmektedir.[89]

Elmas Vadisi'nin bulunduğu yerle ilgili farklı hikâyeler vardır. Bu hikâyelerden birinde İskender, yolculuğu esnasında bir sıradağa ulaşır. Sıradağı aşmak için geçilmesi gereken yol o kadar taşlıdır ki, İskender, atların toynaklarına bezler ve deriler sardırır. Ayrıca İskender, bazı insanlara yoldaki taşları kenara çekmelerini emreder. Bu insanlar, işlerini yaparken, taşların arasında kendisine çeliğin tesir etmediği elması bulurlar.[90]

Aynı hikâye Kazvînî tarafından elmas hakkında değil, eski Türklerdeki ''yağmur taşı'' ile ilgili olarak anlatılır. Atların toynaklarının sarılmasının nedeni de taşlardan zarar görmelerini engellemek değil, [kutsal olduğu anlaşılan dağda] ses çıkmasını önlemektir. Zira taşlardan ses çıkması durumunda gökyüzünden yağmurlar boşanır.[91]

33. ***Orada insana baktığı zaman onu öldüren engerek yılanları buldu. İskender kendisi için aynalar yaptı. Yılanlar kendilerini bu aynalarda gördükleri zaman öldüler:*** Elmas Vadisi'ndeki yılanlarla ilgili bu hikâye, Yunan mitolojisinde yer alan Perseus ve Medusa hakkındaki efsane ile açık bir benzerlik içermektedir. Efsaneye göre Perseus, bir ayna ya da kalkanındaki yansıma sayesinde Medusa'ya bakabilmiş, böylece taşa dönüşmeden onu öldürmüştü. Üstelik Medusa (buradaki hikâyenin

---

[88] Arthur George Warner, Edmond Warner, **The Shahnama of Firdausi**, C. VI, s. 14. İran, Müslümanlar tarafından 635-642 tarihleri arasında fethedildiğine göre, İskender hikâyelerinin Pehlevice tercümesi yedinci yüzyılın başlarında yapılmış olmalıdır.

[89] Plinius'tan aktaran: J. W. McCrindle, **Ancient India as Described by Megasthenes and Arrian** (Being A Translation of the Fragments of the Indika of Megasthenes Collected by Dr. Schwanbeck, and of the First Part of the Indika of Arrian), Londra, Trübner, 1877, s. 62

[90] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 14-15

[91] Ruska, **a.g.e.**, s. 14, dn. 4. Arapça metin için bkz. Wüstenfeld, **El-Cazwini's Kosmographie**, C. I, s. 221. Kazvînî'ye göre yağmur taşı, suya konduğu zaman havanın bulutlanmasına ve az miktarda yağmur yağmasına sebep olur. Türklerin ülkesine giden dağda yer alan geçitte ise çok miktarda yağmur yağar.

engerek yılanlarına benzer biçimde) yılan saçlıydı.[92] Thorndike, İskender'in yılanları öldürmek için kullandığı yöntemin (İskender'in ismini anmadan) Epiphanius (M.S. 310-403) tarafından da tasvir edildiğini belirtir.[93] Bunlar metnin eski Yunan kültürüyle ilişkisini gösteren diğer ipuçlarıdır. Elmas Vadisi'yle ilgili hikâye, (yine İskender'in ismi geçmeden) *Binbir Gece Masalları*'nın *Sindbadnâme* bölümünde de aynı şekilde yer almaktadır.[94]

34. [Elmas hakkında açıklama]: Hermes'e atfedilen bir metinde elmasın hemen hemen *Kitâb'ul-Ahcâr*'dakine benzer biçimde tasvir edildiği görülür. Aşağıda yer verdiğimiz alıntı, *Kitâb'ul-Ahcâr*'da zaten bariz olan Hermetik niteliğin edebî bir kanıtıdır:

> Hermes der ki: Elmasın tabiatı aşırı derecede soğuktur. Hindistan'dan gelen ve rengi nişadır renginde olan *Horasanî* elmasın tercih edilmesi gerekir. Elmasın parçaları birbirleriyle orantılıdır (*mütenâsib*). Çok serttir; demirle dövüldüğü zaman ona gömülür. Elmasa [siyah] kurşundan başka şey hükmetmez. Bu taşın beş türü vardır: Beyaz, nişadır renginde, ateş renginde (*nârî*), demir gibi (*hadîdî*) ve gümüşümsü. Elmas; Horasan'ın en uzak bölgesi, Makedonya, Batı, Sind ve Hindistan'dan getirilir. Bu taşın özelliği, onu üstünde taşıyanın Allah Teâlâ'nın izniyle düşmanlarından ve onların tuzaklarından korunmasıdır.[95]

35. *Mıknatıs, sarımsak veya soğan suyunda bekletilirse ameli boşa gider. Ekşi süt ve sıcak kan ise onu keskinleştirir:* Gerçekte mıknatıslar ve ferromanyetik maddeler, Curie sıcaklığına ısıtılırsa paramanyetik hale geçer. Önceki paragrafta mıknatısın ısıtılmasından bahsedilmesine rağmen bu işlemin sonucu olarak tamamen farklı bir olgudan söz edilmesi tuhaftır. Zira metinde tasvir edilen işlem sırasında doğal mıknatıs taşının paramanyetik hale geçmesi için gerekli 585°C'lik sıcaklığın aşılmış olma ihtimali yüksektir.

Kor hale gelene kadar ısıtılan doğal mıknatıs ve akkor haldeki demirin çekme ve çekilme özelliklerini kaybedeceği, Batı'da ilk kez William Gilbert'in 1600 yılında

---

[92] Graves, **Yunan Mitleri**, s. 283

[93] Thorndike, **The Latin Pseudo-Aristotle and Medieval Occult Science**, s. 244. Aynı şekilde Ruska da, Epiphanius'un günümüzde sadece Latince tercümesiyle bilinen eserindeki sahnenin İskender'le ilgili olmadığını söyler. (Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 15)

[94] **Binbir Gece Masalları**, Fransızcadan Çev. Alim Şerif Onaran, 16 c., İstanbul, Afa Yayıncılık, C. VI, 1992, [Sindbad'ın] İkinci Gezi[si], 296. Gece, s. 84

[95] Moritz Steinschneider, ''Lapidarien: Ein culturgeschichtlicher Versuch'', Tıpkıbasım: Fuat Sezgin v.d., **Natural Sciences in Islam**, C. 28 içinde, s. 84-114, Frankfurt am Main, Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi Arap-İslâm Bilim Tarihi Enstitüsü, 2001, s. 112-113'teki Arapça metinden kısaltarak.

yayınlanan *De Magnēte* adlı eserinde belirtilmiştir.[96] Gilbert, sarımsak sürülen ya da elmasın yanına konan mıknatısın çekmeyeceği[97] ve mıknatısın azalan veya kaybolan çekim gücünün erkek geyiğin kanıyla geri getirilebileceği[98] şeklindeki inançları da zikreder ve bu tür inançların eski insanların muğlak ve şüpheli deneylerinden kaynaklandığını söyler.[99] Gilbert'in kitabı; mıknatıslar, manyetizma ve statik elektriğin günümüzdeki anlamda deneysel ve sistematik olarak ele alındığı ilk eserdir.[100]

36. *Hindistan bölgesinde mıknatıs dağı vardır. Oradan bir gemi geçtiği zaman, onda demir varsa kendisine çeker:* *Binbir Gece Masalları*'nda bu bölüme çok benzeyen bir hikâye vardır. Denizci Sindbad, altıncı gezisinde büyük bir dağın eteğindeki bir adaya düşer. Sindbad'ın içinde bulunduğu gemi, yanından geçen hiçbir geminin kurtulamadığı büyük bir dağa çarpmıştır. Etrafında pek çok gemi enkazı olan adada ''bir ırmağın yatağındaki çakıllar kadar çok yakut ve başka değerli taşlar'' vardır. Hikâyede dağın manyetik özellik taşıdığından açıkça bahsedilmez; fakat geminin birdenbire dağa yönelip çarptığı söylenir.[101]

Mıknatıs dağı hakkındaki hikâye hemen daima Hindistan'la ilgili olarak geçer. Fakat François de Mély ve M. H. Courel, benzer bir bölgeden (pusulanın anavatanı) Çin'de de bahsedildiğini belirtir:

> *Nan fang i ou tche* (*Les merveilles des contrées du Sud*) adlı bir Çin metninde denir ki: Şangay burnunda sular fazla derin değildir ve burada bol miktarda mıknatıs taşı (*ts'e che*) bulunur. Bu bölgenin yakınından geçen büyük gemiler, şayet demir levhalarla teçhiz edilmişlerse, fazla uzağa gidemezler. Demir yongaları alınıp yem olarak bu taşa sunulduğunda, yaşayan bir canlı gibi onları yediği görülür. Taşın beslendiği demir yongaları, onun bütün yüzeyine yapışarak tüy yumaklarına benzer bir görünüm kazanır. Bu taşın maddesi, hafif kırmızıyla karışık siyah renktedir. Dirimsel görünümü (*manifestation vitale*), gerçekten canlı bir varlığınki gibidir. Başı ve kuyruğu vardır. Başı güneye, kuyruğu ise kuzeye doğru yönelir. Başının çekim gücü, kuyruğunkinden daha fazladır. Bu taş ateşe konursa, güneyi ve kuzeyi gösterme gücünü kaybeder.

[96] William Gilbert, **On the Loadstone and Magnetic Bodies and On the Great Magnet the Earth**, Çev. P. Fleury Mottelay, New York, John Wiley, 1893, s. 173
[97] William Gilbert, **a.g.e.**; s. 2
[98] **A.g.e.**; s. 13
[99] **A.g.e.**; s. 11
[100] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Richard S. Westfall, **Modern Bilimin Oluşumu**, 16. bs., Çev. İsmail Hakkı Duru, Ankara, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Şubat 2008, s. 28-32
[101] **Binbir Gece Masalları**, C. VI, 309. Gece, s. 131-132

> Ayrıca tütünden çok korkar. Mıknatıslanmış iğne yapanlar, iğnenin uç tarafını mıknatıs taşının başına, diğer tarafını kuyruğuna sürerler. O zaman iğnenin ucu kuzeyi, diğer tarafı güneyi gösterir. Mıknatıslanmış iğne, mıknatıs taşına yaklaşırsa, iğnenin başı ters döner.[102]

Bu alıntıda mıknatıs taşının adeta canlı bir varlık gibi tasvir edilmesinin nedeni, (büyük ihtimalle) taşın çekim gücü sonucu ortaya çıkan harekettir. Fakat asıl önemli nokta, ateşe konan mıknatısın çekim gücünü kaybedeceğinin söylenmesidir. Halbuki *Kitâb'ul-Ahcâr*, (önceki açıklama notunda gördüğümüz gibi) aynı konuda bambaşka bir tasvir sunarken, mıknatıs taşının çekme gücünü kaybetmesini de çok farklı sebeplere bağlar.[103] Bununla birlikte her iki metin de mıknatısın kırmızıyla karışık siyah renkte olduğu konusunda birleşir.

37. ***[Pirinç ve bakır mıknatısının] on dirhemi, kendi ağırlığı kadar pirinci çeker:*** Günümüzde yalnız mıknatıs ve pirotinin manyetik özelliklere sahip olduğunu,[104] mıknatısın ise sadece demir, nikel ve kobaltı çektiğini bilmemize rağmen, *Kitâb'ul-Ahcâr*'da bunların dışındaki bazı metalleri çeken mıknatıslardan söz edilmektedir. Böyle inanılmaz bir iddia yalnız *Kitâb'ul-Ahcâr*'a özgüymüş gibi görünse de başka örnekleri de vardır. Mesela Theophrastos, *lyngourion* denen bir taştan benzer şekilde bahseder: ''Diocles'in söylediğine göre *lyngourion*, tıpkı kehribar gibi çekme gücüne sahiptir. Hatta bazıları der ki, o yalnızca samanları ya da odun parçalarını çekmez, (eğer parçalar küçükse) bakır ve demiri de çeker.''[105] Söz konusu taşın (küçük de olsa) bakır parçalarını çektiğinin söylenmesi, *Kitâb'ul-Ahcâr*'daki ifadelere kesinlikle paraleldir. Theophrastos gibi oldukça erken bir dönemde yazan birinin

---

[102] Aktaran: Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 41

[103] *Tuhfe-i Murâdî*'de Dioskorides'ten aktararak ve biraz muğlak bir ifadeyle ''ısıtılan mıknatısın kuvvetinin kantaşı kuvveti gibi olacağı'' söylenir. (Bkz. yuk. s. 80, dn. 180) Bu cümle, ısıtılan mıknatısın çekme özelliğini kaybedeceği anlamına gelmektedir.

[104] Richard ve Caley, ısıtılan turmalinin de çekme özelliği kazandığını söylüyor. (Theophrastus, **On Stones**, s. 110)

[105] Theophrastus, **a.g.e.**, s. 51. Söz konusu taşın antik ve modern çağlardan çeşitli uzmanlar tarafından teşhis edilme ve taşla ilgili anlatılanların arkasında yatabilecek gerçeklik payını tespit etme çabaları için bkz. **A.g.e.**, s. 109-113. Richard ve Caley, söz konusu çabaları aktarırken, manyetizmadan ziyade statik elektrik sonucu çekim olasılığını göz önüne almaktadırlar. *Lyngourion* hakkında anlatılanlar, Dioskorides'in *De Materia Medica*'sında daha efsanevi bir yapıdadır. Dioskorides, *lyngourion*'un vaşağın (*lynx*) idrarının taşlaşması sonucu oluşması ve tüyleri çektiğine dair bir hikâye aktarmakta ve hikâyenin doğruluğunu reddetmektedir. (Dioscorides, **De Materia Medica**, s. 225) Hikâye Plinius tarafından da reddedilmektedir. (Bostock, Riley, **The Natural History of Pliny**, C. VI, s. 404-405) Fakat her halükârda vahşi (ve mümkünse erkek) hayvanların çeşitli ifrazatlarının panzehir taşıyla ilgili inançlarda önemli rol oynadığı görülmektedir. (Bu bağlamda geyiğin gözyaşıyla ilgili olarak bkz. yuk. s. 75, dn. 141)

ifadelerinden, bu tür mıknatıslarla ilgili söylentilerin Akdeniz çevresindeki ülkelerde nispeten yaygın olduğu sonucu çıkartılabilir.

38. ***[Et mıknatısı], bir deniz taşıdır. İki sınıftır. Biri hayvansaldır; diğeri hayvansal değildir. Hayvansal olan, deniz tavşanının başıdır. Diğer taş ise canlı ete yapışır:*** Dioskorides'te *pnigitis* adı verilen ve günümüzde teşhis edilemeyen bir toprak türünden bahsedilir. Verilen bilgiye göre bu toprak türü, kalın kabuklu ve güçlü bir şekilde (asılı kalacak kadar) dile yapışan soğuk bir maddedir.[106] Bu tür veriler, *Kitâb'ul-Ahcâr*'da çeşitli mıknatıslar hakkında anlatılan hikâyelerin arkasında belli bir gerçeklik payı bulunabileceğini göstermektedir. Fakat bu tür muhtemel gerçeklerin (daha önce andığımız amaçlar doğrultusunda) oldukça suistimal edildiğine şüphe yoktur. Olguların bu tarz kötüye kullanımı, bazı pratik gözlemlerin sempati teorisine çok muğlak ve yer yer çarpıtıcı bir şekilde bağlanması yoluyla gerçekleşmektedir. O kadar ki böyle bir anlatım şeklinin kitaba bilimsel verileri avamlaştıran (vulgarize eden) bir hava kattığını söyleyebiliriz.

Diğer yandan *Kitâb'ul-Ahcâr*'da ''et mıknatısı''nın taşıdığı asıl anlam Ruska tarafından verilmiştir. Bu ifadeden kasıt, içinde et olan her türlü kabuklu canlıdır.[107] Et ve (taş olarak görülen) kabuğun bir canlıda bu şekilde bir araya gelmesi, *Kitâb'ul-Ahcâr* tarafından bir çeşit çekim ve sempati olarak görülmüştür. Bu durum, ''hayvansal taşlar'' [39] kısmındaki açıklamalar okunduğunda iyice gün yüzüne çıkmaktadır. Bugün bize çok basit görünen böyle bir olgu, *Kitâb'ul-Ahcâr*'da niçin çok farklı türden bir dikkatin konusu olmaktadır? Bu durumun açıklamasını ancak sempati ve varlıklar hiyerarşisi gibi teoriler üzerinden yapabiliriz: Bir taş olduğu söylenen kabuğun etle bir arada bulunması, canlı ve cansız iki madde arasında var olan sempatinin bir sonucudur. Böylece varlıklar hiyerarşi boyunca cansız maddelerden hayat sırrının ortaya çıkışı, kabuklu canlılar vasıtasıyla bir kez daha gözler önüne serilmektedir. Kitabın metninin çok özet olması, okuyucu açısından söz konusu analojiyi görmeyi zorlaştırmış ve konuya oldukça gizemli bir yön vermiştir.

---

[106] Dioscorides, **De Materia Medica**, s. 828. Dioskorides, Samia [Sisam Adası] toprağı adı verilen bir maddeyi de benzer biçimde tasvir ederek dile zamk gibi yapıştığını söyler. (Dioscorides, **a.g.e.**, s. 826) Richard ve Caley'e göre bu madde büyük ihtimalle kaolin (hidratlı alüminyum silikat) adı verilen beyaz bir kil türüdür. (Theophrastus, **On Stones**, s. 209)

[107] Bkz. Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 169, dn. 1

Bu yorumlar doğrultusunda az önce Dioskorides'ten naklettiğimiz kısma geri dönecek olursak, onun yaptığı gözlemlerin (konuyla doğrudan ilgili görünmemesine rağmen) ''et mıknatısı'' bağlamında hesaba katılması gereken bir yeri olabileceğini varsayabiliriz. Zira Dioskorides'i bu tür gözlemlere dikkat çekmeye yönelten etken, belki de (o dönemin bilgi ve yorum kapasitesi çerçevesinde) inorganik maddelerle organik maddeler arasındaki ilişki ve geçişleri daha iyi anlamaya yönelik bir girişimdi.

Yukarıda anılanlara benzer bir bağlamda Câbir bin Hayyân, hayvansal-bitkisel, mineral-bitkisel, mineral-hayvansal ve mineral-hayvansal-bitkisel iksirler üretmenin mümkün olduğunu söyler.[108] Bu durumda *Kitâb'ul-Ahcâr*'da sözü edilen hayvansal taşlar, mineral-hayvansal iksirlere benzetilebilir. Fakat İslâm bilim tarihinde ''sınırdaki türler''e yönelik bakış, daha geniş olarak araştırılması gereken bir konudur.

39. *Hayvansal olan [taş], deniz tavşanının başıdır:* Megasthenes'in *Indica*'sında bir deniz tavşanının (*sea-hare*) bahsi geçer. Orada anlatılan yarı mitolojik hayvanla *Kitâb'ul-Ahcâr*'daki deniz tavşanı arasında pek bir benzerlik yok gibi görünse de, iki canlı da bazı olağanüstü özelliklere sahip olmak bakımından ortaktır. Hint Okyanusu'nda yaşayan bu hayvanın ''kürkü hariç her bakımdan kara tavşanına benzediği, tüylerinin diken gibi olduğu, suya hiç dalmadan deniz dalgalarının üzerinde yüzdüğü ve çok hızlı hareket ettiği için canlı olarak yakalamanın çok zor olduğu'' belirtilmektedir. Ayrıca ''hastalıktan dolayı yüzemez hale gelirse bu hayvanın kıyıya vurduğu ve ona doğrudan dokunan kişinin (tedavi edilmezse) ölümüne sebep olduğu'' da söylenmektedir.[109]

40. *[Berkî Taşı] bir kadına yaklaştırıldığı zaman, kadın cimanın şehvetinden dolayı onu taşıyana âşık olur:* *Physiologus*'ta ''Alev Alan Taşlar'' (*Lapides Igniferi*) başlığıyla anlatılan kısımda erkek ve dişi iki taştan bahsedilmekte ve bu taşlar birbirine değdiği zaman yakınlarındaki her şeyi yakan büyük bir ateş çıktığı söylenmektedir. [110] Doğadan alınan bu örnek, gerçekte kadın-erkek ilişkilerini

[108] Sezgin, **Geschichte des Arabischen Schrifttums**, C. IV, s. 138
[109] McCrindle, **Ancient India as Described by Megasthenes and Arrian**, s. 172-173
[110] Lauchert, **Geschichte des Physiologus**, s. 32

görselleştirme amacı taşımaktadır. Zira *Physiologus*'un Süryanice çevirisinde ''alev alan taşlar''la ilgili olarak bu noktaya özellikle dikkat çekilir ve doğadan çıkartılan ahlâkî bir ders bağlamında, erkeklerin kadınlara karşı dikkatli olması gerektiği söylenir.[111]

Bu bilgiler doğrultusunda düşündüğümüzde *Kitâb'ul-Ahcâr'*da bahsedilen taş, (çakmaktaşının demire sürtülmesinde olduğu gibi) belki de kıvılcım çıkaran bir taştır. Hatta (taşın adına kaynaklık eden) *berk* kelimesinin yıldırım anlamına gelmesi de bu yorumu destekleyecek mahiyettedir.[112]

41. ***[Su taşı], bir Hint taşıdır. Cismi gevşek yapılıdır (muhalhal). Tamamen gözenekli ve hafiftir; suyu çeker ve nemlenir:*** Su taşı, ''Hint Taşı'' adıyla *Physiologus*'ta da geçer ve bu taşın karında toplanan suyu çektiği söylenir. *Physiologus*, önceki açıklamada olduğu gibi doğadan tekrar bir ahlâk dersi çıkarır ve karındaki hastalıklı suları çeken bu taşı, ''insanların vücudunda biriken günahları temizleyen İsa''ya benzetir.[113]

42. ***[Doğumu kolaylaştıran taş], içinde bir diğeri bulunan bir taştır. Bu taş, onun içinde hareket eder ve sesi işitilir. [Dişi] kartalın yumurtlaması zor olur ve erkek kartal bunu anlarsa, Hindistan'a gider. Bu taşı yüklenerek onu dişinin altına koyar. Dişi kartal o zaman yumurtlar. Hintliler onu kullanır ve bilirler:*** *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın bu kısmında yer alan ifadeler de Theophrastos'un kitabında bulunmaktadır: ''Fakat en büyük ve harika kuvvet, eğer bu doğruysa, yeni taşlar doğuran taşlarınkidir.''[114] Theophrastos'un ''eğer bu doğruysa'' diyerek ihtiyatlı davranması dikkat çekicidir. Zira *Kitâb'ul-Ahcâr'*da bu tür tedbirli ifadelere hemen hemen hiç rastlanmaz. Tersine neredeyse bütün kitap, (daha önce de belirtildiği gibi) insanı hayretler içinde bırakacak doğa harikalarına dair son derece iddialı bir üslupla kaleme alınmıştır.

---

[111] Peters, **Der Griechische Physiologus und Seine Orientalischen Übersetzungen**, s. 101

[112] Öte yandan *Tuhfe-i Murâdî*'de *becâdi* taşının cinsel isteği artırdığından bahsedilmektedir. *Becâdi,* bizim çevirimizde lâl taşı olarak yer alsa da Şirvânî tarafından lâl'e benzer ama ondan farklı bir taş olarak söz edilmektedir. (Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 142) ''Cinsel isteği artıran taşlar'', sempati teorisinin bir başka uygulaması olarak kabul edilmelidir.

[113] Lauchert, **Geschichte des Physiologus**, s. 37

[114] Theophrastus, **On Stones**, s. 46

Burada söz konusu edilen taşın doğumu kolaylaştırdığının söylenmesi, (içindeki boşlukta başka bir taş bulunduğu için) tamamen simgesel bir özelliğe sahipmiş gibi görünse de böyle taşlar gerçekten vardır: ‘‘Antik insanlar görünüşe göre bu tür taşların hamile olduğuna ve içindeki mineral maddenin oluşum süreci içinde bulunduğuna inanmışlardır.’’ [115] Caley ve Richards, Theophrastos ve Plinius’un anlatımlarından yol çıkarak, kartal taşının killi, kumlu ya da taşlı bir çekirdek içeren jeod benzeri bir katılaşım (*concretion*) olabileceğini söylerler. Bu tür taşlara günümüzde de kartal taşı (*eaglestone*) adı verilmektedir.[116]

43. ***[Tuhaf Bir Taş]: Parıltılıdır: Gece olduğu zaman onda [ışıldayan] çizgiler görürsün. Gülen ağızlar gibi parlar. Gündüzleyin renklenir. Gündoğumunda tek renk üzeredir. Güneş ne zaman güçlense, gün sonuna kadar bu hal üzere renkleri değişir. Yırtıcı hayvanlar ve yılanların kaçtığı bir taştır:*** *Kitâb’ul-Ahcâr*’da ‘‘tuhaf bir taş’’ adı altında bahsedilen bu taş, Ruska’nın verdiği bilgiye göre Latince Liège nüshasında *polophos,* İbranice Münih nüshasında *apolokos*, Kazvînî’de ise *feylekûs* adlarıyla geçmektedir. [117] Kazvînî, *feylekûs* kelimesinin Aristoteles tarafından ‘‘birçok renkle renklenmiş’’ şeklinde açıklandığını söyler. [118] Bu açıklamadan anlaşılmaktadır ki kelimenin aslı Yunancadır. Benzer biçimde Plinius, *phlogitis* adlı bir taşta ‘‘(görünüşe bakılırsa) içinde yanan, ama yüzeye ulaşmayan bir alev olduğu’’nu söyler. [119] Kazvînî, *feylekûs* taşının gün içinde farklı renklere büründüğünü ve geceleyin ayna gibi parladığını ekler.[120] Bu taşın adı, Ayasofya nüshasında ise ‘‘filozof taşı’’ olarak verilir. Burada ya bir karışıklık ya da *feylekûs* kelimesinin *feylesûf*’a asimilasyonu söz konusudur. Dolayısıyla (renkleri gün boyu değişen)[121] bu taşın simyayla ilgisinin olduğu anlaşılmaktadır.

---

[115] Theophrastus, **On Stones**, s. 68
[116] Theophrastus, **a.y.** Kartal taşının daha ayrıntılı olarak araştırılması için bkz. **A.g.e.**, s. 69
[117] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 20. Kazvînî’nin Arapça metni için bkz. Wüstenfeld, **El-Cazwini’s Kosmographie**, C. I, s. 232
[118] Kazvînî’nin sözlerinin aynısı, Şehid Ali Paşa (32a) ve Ayasofya nüshasında da (58a) bulunmaktadır.
[119] Bostock, Riley, **The Natural History of Pliny**, C. VI, s. 460
[120] Wüstenfeld, **a.y.**
[121] Yakut el-Hamevî’ye göre Aristoteles, rengi değişen taşların takılmasının kötü olduğunu söylemektedir. (Aktaran: Ruska, **a.g.e.**, s. 27) Yine Aristoteles’e atfedilen *İşitilmiş Harika Şeyler Üzerine*’de buradakine benzer bir bölüm vardır: ‘‘Tmolus dağında sünger taşı gibi bir taşın meydana

44. ***[Tuz]; dördün dördüncüsü, üçün saflaştırıcısı (muhallis), ikinin yöneticisi (müdebbir) ve bir ile kaim olandır. Zikrettiğim bu şeyi iyi anla. Onunla menfaat elde edersin:*** Bu satırlar, değişik şekillerde yorumlanmaya müsaittir. Tuzun dördün dördüncüsü olması, belki dört unsur arasında toprağa denk gelmesiyle ilgili olabilir. Simyada cisimlerin sertlik ve yoğunluğu tuzla ifade ediliyordu. ‘‘Üç’’ten kasıt ise büyük ihtimalle metallerin oluşturucu unsurları sayılan kükürt-civa-tuz üçlüsüne yönelik erken bir imadır. Ayrıca bu ifadede Pisagorcuların *tetraktys*’ine dolaylı bir gönderme vardır. Tetraktys, ilk dört sayının toplamıdır (1+2+3+4=10). Bu nedenle tuzun simyadaki rolü, tetraktys’in aritmetik sembolizmi açısından da yorumlanabilir. Bu durumda bir sayısı, birliği; iki, kutuplaşmayı; üç, kutuplar arasındaki belli bir uzlaşmayı; dört ise tesviye ya da nihaî sabitlenmeyi ifade eder.

45. ***[Soda], kadınların rahmindeki rutubeti kurutur ve gevşediği zaman onu sağlamlaştırır:*** Dioskorides’te yer alan bir bölümde (daha önce sözü geçen) kartal taşının hamile kadınların rahmindeki kayganlığı engelleyerek düşük yapmayı önlediği söylenmektedir.[122] Bu ifadeden (rahimdeki rutubeti kuruttuğu söylenen) sodanın da düşük yapma ihtimaline karşı kullanıldığı sonucu çıkarılabilir.

46. ***[Talk], kudret helvası (menn) gibi havadan düşer. Sonra birbiri üzerinde tabakalar halinde taşlaşır. Âsî bir taştır; çekiç ve tokmaklarla dövüldüğü zaman itaat etmez:*** *Man*, Yahudilerin Musa Peygamber zamanında kırk yıl boyunca çölde dolaşmaları sırasında gökten ilahi olarak yağdığı söylenen besindir. Bu besin Kur’ân’da *menn* adıyla geçer.[123] Tevrat’ta şu şekilde anlatılır:

> ‘‘Man kişniş tohumuna benzerdi, görünüşü de reçine gibiydi. Halk çıkıp onu toplar, değirmende öğütür ya da havanda döverdi. Çömlekte haşlayıp pide yaparlardı. Tadı zeytinyağında pişirilmiş yiyeceklere benzerdi. Gece ordugâha çiy düşerken, man da birlikte düşerdi.’’[124]

Tevrat metninde *man*’ın sabahları gökyüzünden çiy gibi indiği söylenmektedir. Talkın oluşumu da *Kitâb’ul-Ahcâr*’ın Paris nüshasında böyle gökten çiy inmesine

---

geldiği, bu taşın gün içinde rengini dört kez değiştirdiği ve bunun yalnızca buluğ çağına ulaşmamış kızlar tarafından görülebildiği söylenir.’’ (Aristotle, **On Marvellous Things Heard**, s. 31)

[122] Dioscorides, **De Materia Medica**, s. 741

[123] Âraf Sûresi; 7:160

[124] Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar; Çölde Sayım, 11:7-9, s. 163

benzer olarak tasvir edilmektedir.[125] Mucizevi bir besin olarak *man*'ın simyada önemli bir simgesel yeri vardır.[126] Bizim açımızdan önemli olan nokta ise *man*'a yapılan göndermenin *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın asıl metninin yazılması, Arapçaya çevrilmesi veya ikisinin arasında yer alan başka bir dönem sırasında Yahudi-Hıristiyan etkilerin de devreye girmiş olduğunu gösterebilecek örneklerden biri olmasıdır. Bu örnek, kitabın senkretik karakterini çok iyi sergilemektedir. Fakat *man*'a yapılan gönderme sadece Paris nüshasında bulunduğu için,[127] bu göndermenin *Kitâb'ul-Ahcâr* nüshaları açısından genel bir öneme sahip olduğunu söylemek mümkün değildir.

Metinde ''talkın çekice itaat etmediği''nin söylenmiş olması, burada sert bir maddenin söz konusu olduğunu düşündürmektedir. Halbuki talk, bilinen en yumuşak mineraldir. (Moch sertlik skalası 1'dir.) Bu durumda akla gelen olasılık, geçmişte ve günümüzde bu adı taşıyan mineralin aynı madde olmadığıdır. Talk, *Tuhfe-i Murâdî*'de de sert bir taş olarak anlatılmakta, ateşte erimediği ve toz haline gelmediği söylenmektedir. Ayrıca dövülünce birbirinden ayrılan katlarının hamamlarda cam olarak kullanıldığı ifade edilmektedir.[128] Ruska, talk kelimesini Almancaya mika (*Glimmer*) olarak çevirmiş ve talkın mikanın yumuşak bir türü olabileceğini belirtmiştir.[129] Mikanın doğada katmanlar halinde rastlanan bir mineral olması *Tuhfe-i Murâdî*'deki açıklamaya uymaktadır. Sonuç olarak talk kelimesinin anlamındaki değişikliğin sebebi, talk ve mikanın her ikisinin de katmanlar halinde oluşması gibi görünmektedir.

47. *[Sünger taşı], hafif ve gevşek yapılıdır:* *Kitâb'ul-Ahcâr*'da bahsedilen taşlar arasında gözenekli olanların nispeten önemli bir yer tuttuğu görülür. Bu taşlardan açıkça teşhis edilebilenler, sünger taşı ve mercandır [54]. Metne göre sünger taşı ve mercana benzeyen, gözenekli ya da suyun üstünde duran beş taş daha vardır. Bunlar;

---

[125] Talkın çiy tanesinden oluştuğu inancı *Tuhfe-i Murâdî*'de Belînâs'a atfedilir. (Şirvânî, **Tuhfe-i Murâdî**, s. 206) Diğer yandan talk (طلق) kelimesi, Arapçada atmak, fırlatmak anlamına gelen اطلاق fiiliyle ilgili olabilir.

[126] Tevrat'ta Ahit Sandığı'na (gelecek kuşakların görmesi için) bir çömlek *man* konduğu söylenmektedir. (Mısır'dan Çıkış, 16:33-34, s. 81) Bu ayrıntı, simyanın muhtemel dini kökenleri bakımından oldukça önemlidir.

[127] İslâm'a nazaran Yahudi-Hıristiyan kültüründe daha çok öne çıkan bir konunun (kitabın Arapçası Batı kültürüne uyarlanmış gibi) yalnız Avrupa'da bulunan *Kitâb'ul-Ahcâr* nüshasında yer alması ilginçtir.

[128] Şirvânî, **a.g.e.**, s. 207

[129] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 174 ve s. 4

su taşı (suyu çeken taş) [29], acayip bir taş [36], tuhaf bir taş [37], şilşît [56] ve hâsir olarak adlandırılan taştır [67]. Metinde benzer özelliklere sahip yedi taştan bahsedilmesi için acaba belli bir açıklama getirilebilir mi?

Kitâb'ul-Ahcâr'da gözenekli veya seyrek yapılı taşlara yapılan vurgu, büyük ihtimalle kitabın asıl metninin ortaya çıktığı döneme özgü felsefî ve bilimsel düşünceler arasında kurulan belli bir paralelizmle ilgilidir. Fakat bu paralelizm, kitabın daha sonra özet bir yapı kazanmasıyla kaybolmuş ve böylece kitabın içeriği olduğundan daha esrarengiz bir hale bürünmüş olmalıdır. Mesela mıknatısın demiri nasıl çektiği sorusu, eski Yunan'da hemen daima gözenekler ve onlardan çıkan kuvvet ya da akımlarla cevaplanmıştır. Cisimlerdeki gözenekler, eski Yunan'daki atomcu fikirlerde de önemli rol oynar.

Aristoteles'in yorumcularından Aphrodisiaslı İskender (d. yaklaşık M.S. 200), *Quaestiones* adlı eserinde Antik Çağ'da mıknatıs hakkındaki görüşlerin iyi bir özet ve değerlendirmesini verir. Kitapta belirtildiğine göre eski Yunan filozofu Empedokles, mıknatıs ve demir arasındaki çekimin onlardaki eşölçülü gözeneklerden çıkan akımlar (*effluences*) [130] aracılığıyla meydana geldiğini düşünmektedir. [131] Empedokles'e göre mıknatısın dışındaki birçok nesne de birbirleriyle eşölçülü gözeneklere sahiptir.[132]

Aphrodisiaslı İskender, gözenekler ve onların içindeki boşlukların manyetik çekimdeki sözde rolünü atomculuk açısından şöyle açıklar:

> Demokritos da akımların var olduğunu, benzer şeylerin birbirine ve aynı şekilde her şeyin boşluğa doğru taşındığını varsayar. O, mıknatıs ve demirin benzer atomlardan meydana geldiğini öne sürer. Ama mıknatısın atomları daha incedir. Ayrıca mıknatısın yapısı daha seyrektir ve daha çok boşluk içerir. Bu nedenle onun atomları daha kolay ve hızlı taşınır. Çünkü nesneler kendi benzerlerine doğru taşınırlar. Mıknatıs atomları, demirin gözeneklerine nüfuz eder ve incelikleri sayesinde onların arasında yayılarak demirin içindeki parçacıkları (*bodies*) hareket ettirir. Bu parçacıklar, hareket ettirildikleri zaman bir akım

[130] Mıknatısın çekim gücünü ifade eden bu kavram *Kitâb'ul-Ahcâr*'da koku kelimesiyle karşılanır. (Bkz. yuk. s. 80)
[131] Aphrodisiaslı İskender, **Quaestiones 2.16-3.15**, Çev. R. W. Sharples, New York, Cornell University Press, 1994, s. 28
[132] Aphrodisiaslı İskender, **a.g.e.**, s. 29. Aprodisiaslı İskender, şayet demir ve mıknatıs dışındaki cisimler de eşölçülü gözeneklere sahipse, demirden çıkan akımların mıknatıs dışındaki nesnelere neden yönelmediğini sorarak Empedokles'e itiraz eder.

> oluşturarak dışarıya taşınırlar ve mıknatısa doğru hareket ederler. Çünkü ona benzer yapıdadırlar ve mıknatıs daha çok boşluğa sahiptir. Demir, böylece kendi parçacıklarını takip ederek hareket eder.[133]

Aphrodisiaslı İskender tarafından aktarıldığı şekliyle manyetik çekime uyarlanmış gözenekler (boşluk) fikrinin daha sonra Yeni-Platoncular tarafından sempati ve antipati teorisiyle ilişkilendirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Cisimlerdeki gözenekler Antik Çağ bilimi için bir başka açıdan daha oldukça önemlidir: Kimya reaksiyonlarında meydana gelen çeşitli olguları açıklayabilmek için çok elverişli bir araç sunarlar.[134]

Empedokles'in sempati ve antipati teorisinin oluşumundaki rolünü görmüştük. Aynı teori, cisimler ve mıknatıslardaki gözenekler ile sünger taşının gözenekleri arasında bir benzerlik kurulmasına pekâlâ yol açmış olabilir. Eğer öyleyse, *Kitâb'ul-Ahcâr*'da bahsedilen gözenekli taşların suyu çekmesini bir tür sempati olarak kabul etmek mümkündür. Mesela sünger taşına benzer olduğu anlaşılan su taşı [29] metinde bu şekilde nitelenmektedir. Elbette sempati ve antipati teorisi gözeneklerle sınırlı değildir. Acayip bir taş [36] başlığı altında verilen belirsiz taş ile güneş arasında antipati vardır. Ondan hemen sonra bahsedilen ve tuhaf bir taş [37] denen taş ile güneş arasında ise sempati vardır vb.

Cisimlerdeki gözeneklerin onlardan çıkan ya da onlara giren akımlar yoluyla sempati ve antipati teorisine bağlanması abartılı görünebilir. Fakat böyle bir yaklaşım, rahmin tohumu kabul etmesini dahi mıknatısın çekme kuvvetine benzeten[135] bir zihniyet için imkânsız değildir.

48. ***[Sünger taşı], ''deniz köpüğü'' olarak isimlendirilir:*** *Kitâb'ul-Ahcâr*'da olduğu gibi Theophrastos'ta da sünger taşının deniz köpüğünden oluştuğu söylenir. ''Bazıları sünger taşının (deniz köpüğünden meydana gelen türü hariç) tümüyle

[133] Aphrodisiaslı İskender, **Quaestiones 2.16-3.15**, s. 30. Aphrodisiaslı İskender, Demokritos'un açıklamasına şöyle itiraz eder: Mıknatıs ve demirin benzer atomlardan oluştuğunu kabul etmek mümkündür. Ama aynı şeyi kehribar ve saman parçaları için de ileri sürmek saçma olacaktır. Ayrıca kehribar, saman dışındaki başka bazı nesneleri de çeker.
[134] Aphrodisiaslı İskender, **On Aristotle Meteorology 4**, Giriş, s. 4
[135] Aphrodisiaslı İskender, **a.g.e.**, s. 31. Aprodisiaslı İskender, bu benzetmeyi eleştirmektedir.

yanma sonucu oluştuğunu düşünür.''[136] Her ne kadar Theophrastos, sünger taşının oluşumu hakkındaki bu görüşü ''bazıları böyle düşünür'' şeklinde aktarsa da, ifadelerinin devamından onun da sünger taşının bu iki yoldan biriyle oluştuğunu kabul ettiği görülür.[137]

Ruska, Arapça metinde deniz köpüğü anlamına gelen زبد البحر ifadesini Almancaya (motamot olarak) deniz tereyağı (*Meerbutter*) şeklinde tercüme ederek önemsiz sayılmayacak bir çeviri hatası yapmıştır.[138] Bu hata, Ruska'nın aynı ifadenin Theophrastos'ta geçtiğini görmesini de engellemiştir.[139]

49. ***Şilşît denen taş, sünger taşına benzer:*** Bir önceki açıklamada Theophrastos'tan yapılan alıntı, bu taşlar arasındaki farka dair olabilir. Theophrastos, sünger taşının yanma sonucu ve deniz köpüğünden oluşan iki türü olduğunu söylemişti. Theophrastos'un kitabını yorumlayan Richards ve Caley, ikinci taşın gözenekli ya da kolay ufalanan bir taş türü olabileceğini ve Antik Çağ'da çoğu kez sünger taşıyla karıştırıldığını belirtmektedir.[140] Fakat sünger taşının (farklı renklerde) çeşitli türleri olduğuna göre, *şilşît*'in bir sünger taşı çeşidi olma ihtimali daha yüksektir.

50. ***[Altının] üzerine kükürt ve markaşîsa atılırsa cismi saflaşır:*** *Kitâb'ul-Ahcâr*'da yer alan bu bilgi, her ne kadar sahte-Aristoteles tarafından yazılmış olsa da, kitabın öneminin bir başka göstergesidir. Çünkü altının gümüşten arındırılması için kükürt kullanılması bir Orta Çağ tekniğidir. Bu işlem için Antik Çağ'da klorlu, sülfatlı ve nitratlı tuzlar kullanılmaktaydı. Şekil 2'de söz konusu işlemin Avrupa'da Orta Çağ'ın ertesinde nasıl yapıldığı gösterilmektedir. Altına doğada bazen gümüşle karışmış olarak rastlanır. Tabakalar haline getirilen altın cevheri, onları gümüşten ayırmak için kükürt, tuz ve tuğla tozundan oluşan bir karışımın arasına yerleştirilir. Kavurma

---

[136] Theophrastus, **On Stones**, s. 49. Caley ve Richards, Theophrastos'un bu fikri Aristoteles'ten almış olabileceğini söyler. Çünkü Aristoteles'e atfedilen *De Plantis*'te (*Bitkiler Üzerine*) sünger taşının deniz suyundan oluşumuna dair bir teori yer almaktadır. Caley ve Richards, bu kitabın Peripatetik Okul'un daha sonraki bir üretimi olabileceğini belirtir. (Theophrastus, **a.g.e.**, s. 93) Halbuki Thorndike, bitkiler üzerine olan kısa Arapça incelemenin (*Kitâb'un-Nebât*) Şamlı Nicolaus'a (Nicolaus Damascenus) ait olup Aristoteles'e yanlışlıkla atfedildiğini söylemektedir. (Thorndike, **The Latin Pseudo-Aristotle and Medieval Occult Science**, s. 242)

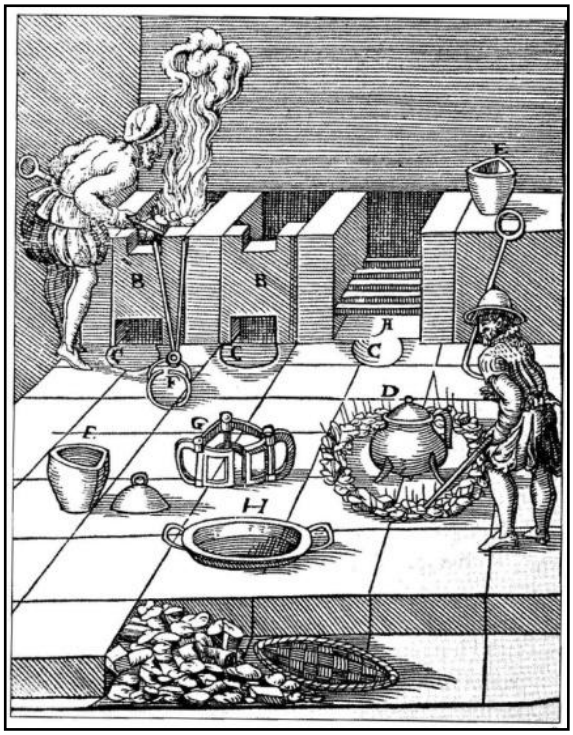
[137] Theophrastus, **a.y.**

[138] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 176

[139] Theophrastos'un metnindeki ifade tam olarak deniz köpüğü anlamına gelen ὁ ἀφρός τῆς θαλάσσης'tir. (Theophrastus, **a.g.e.**, Yunanca metin, s. 21)

[140] **A.g.e.**, s. 92-93

(*cemantation*) işleminin gerçekleştirildiği ayrıştırma kabının çevresinde çember şeklinde bir ateş vardır. Böylece kabın içindeki kükürdün yanmadan buharlaşması sağlanır. İşlem sonunda gümüş, kükürtle birleşerek karışımın yüzeyinde gümüş sülfür cürûfu oluşturur. Gümüş sülfür kazındığı zaman geriye saf altın kalır.[141]

Şekil 2[142] Altının kükürt kullanarak gümüşten arındırılması

51. ***[Yılan, akrep ve diğer sürüngenler, civanın] dumanından kaçar:*** *Lithika*'da *liparaios* adı verilen ve Asurlu büyücüler (*magi*'ler) tarafından da bilindiği belirtilen bir taştan söz edilir. Bu taşın kansız bir sunak üstünde güneş ve yeryüzüne ilahiler söylendikten sonra yakıldığında yılanların yuvalarından çıkıp ateşe yaklaşmasına sebep olduğu anlatılmaktadır.[143] *Kitâb'ul-Ahcâr*'ın Şehid Ali Paşa nüshasında ise

[141] Türe, Savaşçın, **Kuyumculuğun Doğuşu**, s. 17; Ahmad Y. al-Hassan, ''Mining and Metallurgy'', **Science and Technology in Islam**, C. II: **Technology and Applied Sciences** içinde; s. 85-106; Ed. A. Y. al-Hassan, UNESCO Publishing, Beyrut, 2001, s. 90. al-Hassan, söz konusu tekniğin İslâm dünyasındaki en erken ayrıntılı tasvirinin 10. yüzyılda el-Hamdâni tarafından yazılan *Kitâb'ul-Cevhereteyn*'de yer aldığını söylüyor.
[142] Görsel kaynağı:Türe, Savaşçın, **a.g.e.**, s. 15
[143] *Lithika*'dan aktaran: Thorndike, **A History of Magic and Experimental Science**, C. I, s. 295

yılanların civa buharına yaklaştığı belirtilir.[144] *Lithika*'da anılan taşla civanın kastedilip kastedilmediği açık olmamakla birlikte her iki maddenin de benzer bir olguya yol açması dikkat çekicidir.

İlginç ya da olağandışı özelliklere sahip olmalarının yanı sıra isimleri *Lithika*'da bahsedilen taşı andıran başka taşlar vardır. Mesela Theophrastos, *lipare* adını verdiği ve yakıldığı zaman sünger taşı gibi gözenekli hale gelen bir taştan bahseder. Caley ve Richards, bu taşın obsidyen olduğunu söylemektedir.[145] Zira obsidyen ve sünger taşı aynı kimyasal bileşime sahiptir. *İşitilmiş Harika Şeyler Üzerine*'de ise *Lipara* adında bir adadan söz edilir. Bu adanın belli bir bölgesinde hava, toprak tarafından emilir ve bu toprağa gömülen çömlek, içine konan şeyi kendiliğinden kaynatır.[146]

52. *Bileşik Taşlar:* *el-Ahcâr el-mürekkebât*, simyanın klasik yedi madeninden yapay yollarla elde edilen taşlardır. Okuyucu, bu bölümde anlatılan taşların özelliklerine göz attığında hemen hepsinin çeşitli deri hastalıkları için kullanıldığını görecektir. *Kitâb'ul-Ahcâr*'da taşların fayda sağladığı hastalıklar olarak genelde her tür hastalığın zikredilmesine karşın, bunlar arasında özellikle göz ve deri hastalıklarının nispeten öne çıktığı dikkat çekmektedir. Bunun sebebi, bu hastalıkların Yakın Doğu'da oldukça yaygın olmasıdır.[147]

''Bileşik taşlar''la ilgili bir diğer önemli nokta, bu ifadeye Avrupa'da 19. yüzyılda yazılmış jeoloji kitaplarında bile rastlanmasıdır. Alexandre Brongniart'ın *Basit ve Bileşik Kayaçların Sınıflandırılması ve Mineralojik Karakterleri*[148] adlı eseri buna örnektir.

53. *[İdrar zorluğu taşına şekli] felîkât gibi rastlanır:* Ruska, daha önce ''[şekli] gemiye (*fülk*) benzer''[149] biçiminde geçen bu taşla ilgili haklı olarak gemi

[144] Bkz. yuk. s. 104, dn. 426
[145] Theophrastus, **On Stones**, s. 48, dn. 12
[146] Aristotle, **On Marvellous Things Heard**, 34, s. 7
[147] Dioscorides, **De Materia Medica**, Giriş, s. XXV
[148] Alexandre Brongniart, **Classification et Caractères Minéralogiques des Roches Homogènes et Hétérogènes**, Paris, F. G. Levrault, 1827
[149] Bkz. yuk. s. 69

kelimesinin (فلك) metinde yanlış yazıldığını ve bu kelimenin aslında ağırşak (*Spinnwirtel*) anlamına gelen فلكة olması gerektiğini belirtir.[150]

Ruska ayrıca bu taşın Latince Montpellier ve Liège nüshalarında Yahudi taşı (*der Judenstein*) olarak geçtiğini söylemekte ve Gâfikî'nin (ö. 13. yüzyıl) ''Deniz Taşı'' adı altında verdiği bilgiye göre deniz kestanesi (*Seeigel*) olduğunu belirtmektedir.[151] Gâfikî, deniz kestanesinin böbrek taşlarına karşı etkili olduğunu da söylemektedir.[152] Dioskorides de bir Yahudi taşından (*Ioudaikos lithos*) bahseder. Dioskorides, meşe palamuduna benzeyip birbirine paralel çizgilere sahip bu taşın (Gâfikî'nin deniz kestanesi hakkında zikrettiği gibi) idrar zorluğu ve böbrek taşlarına karşı etkili olduğunu ifade etmektedir.[153] Julius Berendes, Dioskorides'in sözlerini açıklarken, Yahudi taşının çoğu yorumcuya göre deniz kestanesi dikenlerinin kireçleşmiş hali olduğunu söylemekte ve Filistin'de orta kretase döneminden kalma *Cidaris glandaria* adı verilen deniz kestanesi fosillerinin ''Carmel Dağı'nın Kavunu'' adı altında Avrupa'ya çok miktarda götürüldüğünü belirtmektedir. [154]

54. ***Kitabın sahibi der ki: Güvenilir bir kişi bize şöyle bildirdi: Emevî hükümdarlarından biri, [Aristoteles'in] Taşların Açıklamaları Kitabı'nı okudu ve bir komutanını askerleriyle birlikte kendisine bu şehirden haber getirmesi için gönderdi:*** *Behte* taşıyla ilgili ''bakır ya da tunç şehri'' hikâyesi, *Binbir Gece Masalları*'nda da anlatılır. Hikâyenin kahramanları, diğer İslâmî kaynaklarda belirtilenlerle aynıdır. Fakat *Binbir Gece Masalları*, çok daha mitolojik ve ayrıntılı bir tasvir sunar. Biraz uzun bir özet halinde olsa da konuyu tamamlayıcı faydalı yönleri olabileceğini düşünerek bu hikâyeyi aktarmak istiyoruz:

Emevî hükümdarı Abdülmelik bin Mervan, Süleyman Peygamber'le ilgili hikâyeleri dinlemeye çok meraklıdır. Bir gün, içine cinlerin kapatıldığı bakır kaplar hakkında bir hikâye dinler. Abdülmelik bin Mervan duyduklarına karşı şüphe izhar edince,

[150] Ruska, **Das Steinbuch des Aristoteles**, s. 18 ve 139
[151] Ruska, **a.g.e.**, s. 18. Kazvînî, bu taşın Yahudi Taşı olarak adlandırılmasının sebebinin (cumartesi hariç) haftanın bütün günlerinde hareket etmesi olduğunu söylüyor. (Wüstenfeld, **El-Cazwini's Kosmographie**, C. I, s. 222) Gerçekten de deniz kestanesinin hareket etmesini sağlayan yapışkan tüp ayakları vardır.
[152] Leclerc, **Traité des Simples Par Ibn El-Beïthar**, C. I, s. 418
[153] Dioscorides, **De Materia Medica**, s. 821
[154] Berendes, **Des Pedanios Dioskurides Arzneimittellehre**, s. 550

yanında bulunan Tâlib bin Sehl, hikâyenin doğru olduğunu, bu kapların Batı Afrika'da Mağrip sınırları yakınındaki denizde bulunduğunu söyler. Hükümdar, kaplardan birini görme arzusuna kapılır ve Mağrip'teki vekili Emir Musa'ya [Ebû Musa bin Nusayr] dileğini ileten bir mektup yazar.

Mektubu alan Emir Musa, konu hakkında Şeyh Abdüssamed adında yaşlı bir adama danışır. Yaşlı adam, bakır şehrine giden yolun iki yıl ve birkaç ay süreceğini, ayrıca yolculuk sırasında cinlerin koruduğu bir çölden geçilmesi gerektiğini söyler. Bu topraklara o güne kadar sadece Süleyman Peygamber ve İskender Zülkarneyn gidebilmiştir. Şeyh Abdüssamed, yolculuğa su ve yiyecek yüklü biner deveyle çıkılması ve mümkün olduğu kadar az adam alınması gerektiğini sözlerine ekler.

Emir Musa, gerekli hazırlıklar bitince vasiyetini yazarak yola koyulur. Kafile, ıssız bölgelerden geçtikleri aylar süren bir yolculuktan sonra Çin çeliğinden yapılmış bir saraya varır. Bu ıssız sarayda hayatın geçiciliği ve boşluğu üzerine yazılmış Yunanca yazıtlar vardır. Yazıtlardan biri, Şeddâd bin Âd'ın oğlu Kuş tarafından yazdırılmıştır.

Kafile saraydan ayrılarak yollarına devam eder. Günlerce yürüdükten sonra, vücudunun yarısı toprağa gömülü, açıkta kalan diğer yarısı taş bir sütuna zincirli, dev bir yaratığa rastlarlar. Yaratığın iki kanadı, aslan pençesi gibi dört eli, öküzünküne benzer boynuzları arasında üçüncü bir gözü vardır. Dev; eskiden tunç şehrinin koruyucusu olduğunu, kızıl akikten bir putun içinde oturarak kendisine sorulan sorulara kehanet şeklinde cevap verdiğini, daha sonra Süleyman Peygamber ve ona isyan eden cinler arasında savaş çıktığını, cinlerin savaşı kaybetmesinin ardından kıyamet gününe kadar olmak üzere zincirlendiğini anlatır. Süleyman'a karşı savaşan diğer cinler, dumana çevrildikten sonra bakır kaplara kapatılıp denizin dibine atılmıştır. Devin hikâyesini dinleyen kafile, uzaktan duvarları görülen tunç şehrine doğru harekete geçer.

Şehre ulaşan Emir Musa ve adamları, (kapı olmadığı için) bir merdiven inşa ederek içeriye girerler. Hiçbir hareket olmayan şehirde sadece (uzaktan heykel zannedilen) tamamen kımıltısız vaziyette donup kalmış insanlar ve hayvanlar vardır. Şehirde ayrıca (daha önce gördüklerine benzer) Yunanca yazıtlar bulunmaktadır. Emir Musa ve yanındakiler şehirde dolaşırken, prenses olduğu anlaşılan genç bir kızın uyuduğu

bir salona girerler. Genç kızın yanında kendisinin Kral Amelesites'in kızı bakire Tadmor olduğunu ve bedenine asla dokunulmaması gerektiğini belirten bir yazıt vardır. Abdülmelik bin Mervan'ın habercisi Tâlib bin Sehl, yazıttaki uyarıya rağmen prensese dokunmak ister. Fakat tam o anda, uyuyan genç kızın başında heykel gibi kımıltısız bekleyen iki kölenin silahları tarafından öldürülür.

Durumu gören diğerleri, derhal sarayı terk ederek yakındaki denize gider. Deniz kenarındaki balıkçılar, Süleyman Peygamber'den kalma bakır kapları denizden bol miktarda çıkardıkları için bu duruma son derece alışkındırlar ve Emir Musa'ya cinlerin kapatıldığı bu kaplardan verirler. Ne var ki kapların cinlerden zarar görmemek için balıkçılar tarafından öğretilen özel bir şekilde açılması gerekmektedir. Emir Musa, balıkçılardan on iki bakır kap alarak Abdülmelik bin Mervan'ın yanına geri döner.[155]

55. [Tuğla hakkında açıklama]: Şehid Ali Paşa nüshası, ''Aristoteles'in Bahsettiği Yedi Taş'' başlıklı bölümü saymazsak, tuğla hakkındaki maddeyle sona erer. İlginç bir şekilde Dioskorides'in *De Materia Medica*'sı da toprak türlerinden bahsederek sonlanır. Bunların arasında kilden elde edilen kiremit (*tile*) de vardır.[156] *De Materia Medica*'nın son başlığı ise (isten yapılan) mürekkep hakkındadır.[157] Şehid Ali Paşa nüshası da yine ilginç bir şekilde renkli taşlar hakkındaki bölümle sona erer.

56. ***Aristoteles'in Bahsettiği Yedi Taş:*** Manfred Ullmann, *Kitâb'ul-Ahcâr*'da bahsedilen renkli taşlar hakkındaki bilgilerin eski İran kaynaklı olduğunu belirtir. Fakat Pehlevi metinlerinde sözü geçen renkli taşların sayısı altıdır. Arapça metinlerde bunlara gri renkli (*ağbar*) taş eklenmiştir.[158]

Söz konusu yedi taşın her birinin rengi (sempati teorisi aracılığıyla) astrolojideki yedi gezegene denk gelmektedir: ''Siyah Satürn'e, kırmızı Mars'a, yeşil Jüpiter'e, mavi

[155] **Binbir Gece Masalları**, Çev. Alim Şerif Onaran, C. VII, ''Tunç Kentinin Olağanüstü Öyküsü'', 339.-346. Geceler, s. 7-36
[156] Dioscorides, **De Materia Medica**, s. 828
[157] Dioscorides, **a.g.e.**, s. 830
[158] Ulmann, **Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam**, s. 102-104

Venüs'e, sarı Güneş'e, beyaz Ay'a, renklerin çeşitliliği Merkür'e aittir.''[159] İhvân-ı Safâ risalelerinde zikredilen bu renkler, (*Kitâb'ul-Ahcâr*'da sözü edilen gri rengin yerine renk çeşitliliğinin getirilmesi dışında) *Kitâb'ul-Ahcâr* metninde verilenlerle aynıdır.

Klasik felsefede daima ârâzın tipik bir örneği olan renk, simyada ise tam tersine ve deyim yerindeyse cevherin ya da cevherî türün dışavurumudur. Zaten hemen hemen tüm gizli bilimler, varlıklar ve cisimlerin ârâzları arasındaki gizemli ilişkilere dayanır.[160]

[159] **İhvân-ı Safâ Risâlelerinin Ondokuzuncu Risâlesi: Madenlerin Oluşumunun Açıklamasına Dair**, s. 88. Gezegenlere ait renklerin Kazvînî'deki anlatımı için bkz. Wüstenfeld, **El-Cazwini's Kosmographie**, C. I, s. 208

[160] Fârâbî'ye ait bu görüşün astrolojinin imkânı meselesi üzerinden sunumu için bkz. Fârâbî, **Astroloji Hakkında Doğru ve Yanlış Bilgiler**, (Mahmut Kaya, **İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri**, 9. bs., İstanbul, Klasik Yayınları, Kasım 2013 içinde, s. 183-192)

KAYNAKLAR

al-Hassan, Ahmad Y.; ‘‘Alchemy, Chemistry and Chemical Technology’’; **Science and Technology in Islam**, C. II: **Technology and Applied Sciences** içinde; s. 41-84; UNESCO Publishing; Beyrut; 2001

al-Hassan, Ahmad Y.; ‘‘Industrial Chemistry in Kitab al-Khawass al-Kabir (The Great Book of Properties) of Jabir ibn Hayyan’’; **Studies in al-Kimya’: Critical Issues in Latin and Arabic Alchemy and Chemistry** içinde; s. 145-191; Zürich; Georg Olms Verlag; 2009

al-Hassan, Ahmad Y.; ‘‘Mining and Metallurgy’’; **Science and Technology in Islam**, C. II: **Technology and Applied Sciences** içinde; s. 85-106; UNESCO Publishing; Beyrut; 2001

al-Hassan, Ahmad Y.-Hill, Donald R.; **Sciences et Techniques en Islam: Une Histoire Illustrée**; İngilizceden Çeviren: Hachem el-Husseini; Paris; EDIFRA-UNESCO; 1991

al-Rawi, Munim M.; ‘‘Geology and Mineralogy’’; **Science and Technology in Islam**, C. I: **The Exact and Natural Sciences** içinde; s. 405-423; Ed.; A. Y. al-Hassan; Beyrut; UNESCO Publishing; 2001

Altaş, Eşref; **Fahreddin er-Râzî’nin İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi**; İz Yayıncılık; İstanbul; 2009

Aphrodisiaslı İskender; **Quaestiones 2.16-3.15**; Çev. R. W. Sharples; New York; Cornell University Press; 1994

Aphrodisiaslı İskender; **On Aristotle Meteorology 4**; Çev. Eric Lewis; Londra; Bloomsbury; 2014

Aristoteles; **Fizik**; 5. bs.; Yunanca Aslından Çeviren: Saffet Babür; İstanbul; Yapı Kredi Yayınları; Şubat 2014

Aristoteles; **Kategoryalar** (Organon I); Çev. Hamdi Ragıp Atademir; İstanbul; M.E.B.; 1989

Aristoteles; **Metafizik**; 2. bs.; Çev. Ahmet Arslan; İstanbul; Sosyal Yayınlar; Kasım 1996

Aristotle; **Meteorology**; **The Complete Works of Aristotle** C. I içinde, s. 555-625; Ed. Jonathan Barnes; Çev. E. W. Webster; New Jersey; Princeton University Press; 1995

Aristotle; **On Marvellous Things Heard**; **The Complete Works of Aristotle** C. II içinde, s. 2-32; Ed. Jonathan Barnes; Çev. L. D. Dowdall; New Jersey; Princeton University Press; 1996

Arrian; **İskender'in Seferleri**; Çev. Meriç Mete; İstanbul; İdea Yayınevi; Aralık 2005

Berendes, Julius; **Des Pedanios Dioskurides Arzneimittellehre**; Stuttgart; Verlag von Ferdinand Enke; 1902

Berthelot, Marcellin; **La Chimie au Moyen Âge**; 3 c.; Paris; Imprimerie Nationale; 1893

Binbir Gece Masalları; Fransızcadan Çev. Alim Şerif Onaran; 16 c.; 1992-1993; İstanbul; Afa Yayıncılık; C. VI-VII; 1992

Bîrûnî; **Kitab'ul-Cemâhir fî Maʿrifet'il-Cevâhir**; Haydarabad; Matbaatu Cem'iyyeti Dâr'il-Meârif el-Usmâniyye; H. 1355 (M. 1936)

Bîrûnî; **Kitâb'us-Saydana fi't-Tıbb**; Çev. Esin Kâhya; Ankara; T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı; 2011

Bostock, John-Riley, H. T.; **The Natural History of Pliny**; 6 c.; Londra; Henry G. Bohn; 1855-1857

Budge, E. A. Wallis; **The Life and Exploits of Alexander the Great** (Being A Series of Translations of the Ethiopic Histories of Alexander by the Pseudo-Callisthenes and Other Writers); Londra; Cambridge University Press; 1896

Caley, Earle Radcliffe-Jensen, William B.; **The Leyden and Stockholm Papyri: Greco-Egptian Chemical Documents from the Early 4th Century AD**; University of Cincinnati; 2008

Cohen, Morris R.-Drabkin, I. E.; **A Source Book in Greek Science**; 5. bs.; Massachusetts; Harvard University Press; 1975

Copleston, Frederick; **Helenistik Felsefe**; 2. bs.; Çev. Aziz Yardımlı; İstanbul; İdea Yayınevi; 1996

Cotterell, Brian-Kamminga, Johan; **Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği**; Çev. Atillâ Bir; İstanbul; Literatür Yayınları; Ekim 2002

Coxe, John Redman; **The Writings of Hippocrates and Galen** (Epitomised from the Original Latin Translations); Philadelphia; Lindsay and Blakiston; 1846

Çelebi, İlyas; ‘‘Havas İlmi’’; **DİA**; C. 16; s. 517-521; 1997

Démocrite; **Questions Naturelles et Mystérieuses**; **Collection des Anciens Alchimistes Grecs** C. I içinde; s. 43-57; Paris; M. Berthelot; 1887

De Sacy, Silvestre; **Chrestomathie Arabe**; 3 c.; Paris; L’Imprimerie Impériale; 1806

Devellioğlu, Ferit; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**; 29. bs.; Ankara; Aydın Kitabevi; 2012

Dımeşkî (Şemseddin Abdullah Muhammed); **Manuel de la Cosmographie du Moyen Âge** (Nokhbet ed-Dahr fi Adjaib-il-Birr wal-Bahr); Çev. A. F. Mehren; Paris; Imprimerie de Bianco Luno; 1874

Diogenes Laertios; **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**; 5. bs.; Yunancadan Çeviren: Candan Şentuna; İstanbul, Yapı Kredi Yayınları; Mart 2013

Diogenes Laertius; **Lives of Eminent Philosophers**; Çev. R. D. Hicks; 2 c.; Massachusetts; Harvard University Press; 1959

Dilçin, Cem (Düzenleyen); **Yeni Tarama Sözlüğü**; Ankara; Türk Dil Kurumu Yayınları; 1983

Dioscorides; **De Materia Medica** (Being An Herbal With Many Other Medicinal Materials); Çev. Tess Anne Ospaldeston-R. P. A. Wood; Johannesburg; IBIDIS Press; 2000

Dozy, Reinhart; **Supplément aux Dictionnaires Arabes**; 2 c.; Leyde; E. J. Brill; 1881-1927

el-Câbirî, Muhammed Âbid; **Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı**; 3. bs.; Çev. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli; İstanbul; Kitabevi Yayınları; Ekim 2001

el-Hâşimî, Muhammed Yahya; ‘‘el-Mesâdir el-Fârisiyye li-Kitâb’il-Cemâhir fî Maʿrifet’il-Cevâhir li’l-Bîrûnî’’; **ed-Dirâsât el-Edebiyye**; Fasikül 2-3; Beyrut; s. 58-65 (Tıpkıbasım: Fuat Sezgin v.d.; **Natural Sciences in Islam** C. 30 içinde; s. 219-226; Frankfurt am Main; Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi Arap-İslâm Bilim Tarihi Enstitüsü; 2001)

el-Hâşimî, Muhammed Yahya; ‘‘el-Mesâdir el-Hindiyye li-Kütüb’il-Ahcâr el-Arabiyye’’; **Sikafet el-Hind**; 12,3/1961; New Delhi; s. 100-115 (Tıpkıbasım: Fuat Sezgin v.d.; **Natural Sciences in Islam** C. 30 içinde; s. 227-242; Frankfurt am Main; Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi Arap-İslâm Bilim Tarihi Enstitüsü; 2001)

Eliade, Mircea; **Demirciler ve Simyacılar**; Çev. Mehmet Emin Özcan; İstanbul; Kabalcı Yayınevi; Kasım 2003

el-Mezîdî, Ahmed Ferid; **Resâilu Câbir bin Hayyân**; Beyrut; Dâr’ul-Kütüb el-İlmiyye; 2006

Erkal, Mehmet; ‘‘Arşın’’; **DİA**; C. 3; 1991; s. 411-413

Farsi, Moşe (Çeviri ve Düzenleme); **Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara**; 5 c.; İstanbul; Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın; Eylül 2002-Temmuz 2012

Frazer, James; **The Golden Bough: A Study of Magic and Religion**; Chatham; Wordsworth Editions; 1993

Geoponica: Agricultural Pursuits; Çev. Thomas Oven; 2 c.; Londra; W. Spilsbury; C. I; 1805

Gilbert, William; **On the Loadstone and Magnetic Bodies and On the Great Magnet the Earth**; Çev. P. Fleury Mottelay; New York; John Wiley; 1893

Graves, Robert; **Yunan Mitleri**; Çev. Uğur Akpur; İstanbul; Say Yayınları; 2004

Guénon, René; **Formes Traditionnelles et Cycles Cosmiques**; Paris; Gallimard; 1970

Gutas, Dimitri; **Yunanca Düşünce Arapça Kültür**; Çev. Lütfü Şimşek; İstanbul; Kitap Yayınevi; 2003

Güney, Emrullah; **Yerbilim 1: Jeoloji**; İstanbul; Literatür Yayıncılık; Ocak 2010

Halaçoğlu, Yusuf; ‘‘Fersah’’; **DİA**; C. 12; 1995; s. 412

Hanegraaff, Wouter J. (Ed.); **Dictionary of Gnosis and Western Esotericism**; Leiden; Brill; 2006

Hanoğlu, İsmail; **Râzî Düşüncesinde Felsefenin Temel Disiplinleri ve Pozitif Bilimler**; Ankara; Araştırma Yayınları; 2014

Hârezmî (Ebû Abdullah Muhammed bin Ahmed bin Yûsuf el-Kâtib); **Mefâtîh'ul-Ulûm**; Hazırlayan ve Neşreden: Osman Halîl; Mısır, 1930

Hill, Donald R.; **Gökyüzü ve Bilim Tarihi: İslam Bilim ve Teknolojisi**; Çeviren ve Yorumlayanlar: Atillâ Bir-Mustafa Kaçar; İstanbul; Boyut Yayınevi; 2011

Holmyard, E. J., Mandeville, D. C.; **Avicennae De Congelatione et conglutinatione lapidum** (Being Sections of the Kitâb al-Shifâ: The Latin and Arabic Text Edited With An English Translation); Haz.; Paris; Librairie Orientaliste; 1927

Holmyard, E. John; **Alchemy**; New York; Dover Publications; 1990

Iamblichus; **On the Mysteries of the Egyptians, Chaldeans and Assyrians**; Çev. Thomas Taylor; Walworth; C. Whittingham; 1821

İbn Baytar, **el-Câmiʿ li-Müfredât'il-Edviye ve'l-Ağziye**; 4c.; Beyrut; Dâr'ul-Mekteb'il-İlmiyye; 1992

İbn Ebî Usaybia; **Uyûn'ul-Enbâ' fî Tabakât'il-Etıbbâ**; Şerh ve Tahkik: Dr. Nizâr Rıza; Beyrut; Menşûrâtu Dâri Mektebet'il-Hayât; t.y.

İbn Ekfânî; **Kitâbu İrşâd'il-Kâsıd ilâ Esnâ'l-Mekâsıd**; Haz. Jan Just Witkam; Leiden; Ter Lugt Yayınevi; 1989

İbn Kuteybe; **Uyûn'ul-Ahbâr**; 2 c.; Tahkik: Münzir Muhammed Said Ebu Şeir; Beyrut; el-Mekteb el-İslamî; C. II; 2008

İbn Nedîm; **el-Fihrist**; Beyrut; Dâr'ul-Maʿrife; 1978

İbn Umeyl; **Kitâb al-Mâ' al-Waraqi wa'l-Ard an-Najmiyah**; Haz. Harry E. Stapleton, M. Hidayat Husain, M. Turab Ali; **Three Arabic Treatises on Alchemy by Muhammad ibn Umail** içinde; s. 1–213; Memoirs of the Asiatic Society of Bengal 12.1; 1933; Tıpkıbasım: Fuat Sezgin v.d.; 2002

İhvân-ı Safâ; **İhvân-ı Safâ Risâlelerinin Ondokuzuncu Risâlesi: Madenlerin Oluşumunun Açıklamasına Dair**; **İhvân-ı Safâ Risâleleri** C. II içinde; s.75-102; Çev. Ali Avcu; İstanbul; Ayrıntı Yayınları; 2013

Kallek, Cengiz; ''Okka''; **DİA**; C. 33; 2007; s; 338-339

Kallek, Cengiz; ''Rıtl''; **DİA**; C. 35; 2008; s. 52-55

Kâtip Çelebi; **Keşf'uz-Zünûn an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn**; 2 c.; Beyrut; Daru İhyâ'it-Turâs el-Arabî; t.y.

Kaya, M. Cüneyt; ‘‘Yuhanna bin Mâseveyh’’; **DİA**; C. 43; 2013; s. 582

Kaya, Mahmut; **İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri**; 9. bs.; İstanbul; Klasik Yayınları; Kasım 2013

Kaya, Mahmut; **İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi**; İstanbul; Ekin Yayınları; 1983

Kaya, Mahmut; ‘‘Yuhanna bin Serâbiyûn’’; **DİA**; C. 43; 2013; s. 583

Kazancıgil, Aykut; **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji**; İstanbul; Etkileşim Yayınları; Kasım 2007

Kırbıyık, Kasım; ‘‘Tîfâşî’’; **DİA**; C. 41; 2012; s. 148-150

Kindî, **Risâle ilâ Baʿd İhvânih fi’s-Suyûf**; Haz. Ahmad Y. al-Hassan; (Çevrimiçi) http://www.history-science-technology.com/articles/articles%205.html, 15.10.2015

Kraus, Paul; **Jabir ibn Hayyan: Essai sur l’histoire des idées scientifique dans l’Islam**; C. I: Textes choisis: **Muhtâru Resâil Câbir ibn Hayyân**; Paris; Librairie Orientale et Américaine; 1935

Kraus, Paul; **Jabir ibn Hayyan: Contribution à l’histoire des idées scientifique dans l’Islam**; C. II: **Jabir et la science grecque**; Ed. Fuat Sezgin; Frankfurt am Main; Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi Arap-İslâm Bilim Tarihi Enstitüsü; 2002

Kur’ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli; Mütercim: Süleyman Ateş; İstanbul; Yeni Ufuklar Neşriyat; t.y.

Kutsal Kitap ve Deuterokanonik Kitaplar; İstanbul; Kitab-ı Mukaddes Şirketi; 2003

Lauchert, Friedrich; **Geschichte des Physiologus**; Strassburg; Verlag von Karl J. Trübner; 1889

Leclerc, Lucien; **Traité des Simples par Ibn el-Beïthar**; 3 c.; Paris; Imprimerie Nationale; 1877-1883

Lippert, Julius; **Ibn al-Qifti's Tarih al-Hukama**; Leipzig; Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung; 1903

Maçoudi; **Les Prairies d'Or**; 9 c., Metin ve Çeviri: C. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille; Paris; L'Imprimerie Impériale; C. II; 1861

Malory, Sir Thomas; **Arthur'un Ölümü**; Çev. Mina Urgan; İstanbul; Sel Yayıncılık; Ocak 2004

Ma'luf, Luis; **el-Muncid fî'l-Luğa**; Beyrut; el-Matbaat'ul-Kâtûlikiyye; t.y.

McCrindle, J. W.; **Ancient India as Described by Megasthenes and Arrian** (Being A Translation of the Fragments of the Indika of Megasthenes Collected by Dr. Schwanbeck, and of the First Part of the Indika of Arrian); Londra; Trübner; 1877

Mütercim Âsım Efendi; **Burhân-ı Katı**; Haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs; İstanbul; Türk Dil Kurumu Yayınları; 2009

Needham, Joseph; **Science and Civilisation in China**; 27 c.; 1954-2004; Cambridge University Press; C. III: **Mathematics and the Sciences of the Heavens and the Earth**; 8. bs., 2005

Nomanul Haq, Syed; **Names, Natures and Things: The Alchemist Jabir ibn Hayyan and his Kitab al-Ahjar**; Hollanda; Kluwer Academic Publishers; 1994

Sahillioğlu, Halil; ''Dirhem''; **DİA**; C. 9; 1994; s. 368-371

Somer, Güler; **Kimya Terimleri Sözlüğü**; Ankara; Türk Dil Kurumu Yayınları; 2009

Şirvânî; **Tuhfe-i Murâdî** (İnceleme-Metin-Dizin); Haz. Mustafa Argunşah; Ankara; Türk Dil Kurumu Yayınları; 1999

Oldroyd, David; **İnsan Düşüncesinde Yerküre: Yerbilime Tarihsel Bir Bakış**; Çev. Ülkün Tansel; Ankara; TÜBİTAK; Şubat 2004

Oldroyd, David; ''Some Neo-Platonic and Stoic Influences On Mineralogy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries''; **Alchemy and Early Modern Chemistry**

(Papers From Ambix) içinde; s. 216-244; Ed. Allen G. Debus; y.y.; Replika Press; 2004

Onay, Ahmet Talat; **Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı**; Haz. Cemal Kurnaz; İstanbul; M.E.B.; 2004

Peters, Emil; **Der Griechische Physiologus und Seine Orientalischen Übersetzungen**; Berlin; Verlag von S. Calvary; 1898

Peters, Francis E.; **Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü**; Haz. ve Çev. Hakkı Hünler; İstanbul; Paradigma Yayıncılık; Aralık 2004

Peters, Francis E.; **Aristoteles Arabus: The Oriental Translations and Commentaries on the Aristotelian Corpus**; Leiden; E. J. Brill; 1968

Platon, **Phaidon** (Ruh Üzerine); Yunancadan Çeviren: Nazile Kalaycı; İstanbul; Kabalcı Yayıncılık; Ağustos 2012

Platon; **Timaios**; Çev. Erol Güney, Lütfi Ay; İstanbul; Sosyal Yayınlar; 2001

Ruska, Julius; **Al-Razi's Buch Geheimnis der Geheimnisse**; Berlin; Verlag von Julius Springer; 1937

Ruska, Julius; **Das Steinbuch des Aristoteles** (Herausgegeben und Übersetzt von Dr. Julius Ruska); Heidelberg; Carl Winter's Universitätsbuchhandlung; 1912

Sarı, Mevlûd; **el-Mevârid: Arapça-Türkçe Lûgat**; İstanbul; İpek Yayın-Dağıtım; t.y.

Sarıçiçek, Ramazan; **Yüzler Hali Söyler: Risâle-i Kiyâset-i Firâset/İlm-i Firâset: Mustafa bin Bâlî**; İstanbul; Büyüyenay Yayınları; Nisan 2014

Sayılı, Aydın; ''Fârâbî'nin Simyanın Lüzumu Hakkındaki Risalesi''; **Belleten**, C. 15- Sayı: 57; Ocak 1951; s. 65-79

Sayılı, Aydın; **Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp**; Ankara; Türk Tarih Kurumu; 1982

Sezgin, Fuat; **Geschichte des Arabischen Schrifttums**; 15 c.; Leiden; E. J. Brill; 1967- 2010; C. IV: Alchimie-Chemie-Botanik-Agrikultur Bis ca. 430 H.; 1971

Sezgin, Fuat; **İslam'da Bilim ve Teknik**; 5 c.; Çev. Abdurrahman Aliy; İstanbul; Kültür A.Ş. Yayınları; 2007

Steinschneider, Moritz; ''Lapidarien: Ein culturgeschichtlicher Versuch''; Tıpkıbasım: Fuat Sezgin v.d.; **Natural Sciences in Islam** C. 28 içinde; s. 84-114; Frankfurt am Main; Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi Arap-İslâm Bilim Tarihi Enstitüsü; 2001

Stephanus, H. v.d.; **Λιθικά**; **Orphica** içinde, s. 355-442; Caspar Fritsch; Lipsia; 1805

Tanner, R. G.; ''Aristoteles'in Eserleri: İskenderiye Koleksiyonunun Muhtemel Kökenleri''; **İskenderiye Kütüphanesi: Antik Dünyanın Öğrenim Merkezi** içinde; s. 105-120; Haz. Roy Macleod; Çev. Elif Böke; Ankara; Dost Kitabevi; Ocak 2006

Tez, Zeki; **Bilimde ve Sanayide Kimya Tarihi**; 2. bs.; İstanbul; Nobel Yayın-Dağıtım; Şubat 2010

Tez, Zeki; **Kâğıdın ve Matbaanın Kültürel Tarihi**; İstanbul; Doruk Yayımcılık; Eylül 2008

Tez, Zeki; **Madencilik, Metalürji ve Mineralojinin Çileli Tarihi**; İstanbul; Doruk Yayımcılık; Ocak 2012

Theophrastus; **On Stones** (Introduction, Greek Text, English Translation and Commentary); Çeviri ve Yorum: Earle R. Caley, John F. C. Richards; Columbus; The Ohio State University; 1956

Thorndike, Lynn; **A History of Magic and Experimental Science**, 8 c.; New York; Columbia University Press; 1923-1958; C. I-II; 1923

Thorndike, Lynn; ''The Latin Pseudo Aristotle and Medieval Occult Science''; **The Journal of English and Germanic Philology**, C. 21; s. 229-258; 1922

Türe, Altan-Savaşçın, M. Yılmaz; **Kuyumculuğun Doğuşu**; İstanbul; GOLDAŞ Kültür Yayınları; 2000

Ullmann, Manfred; **Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam**; Leiden; E. J. Brill; 1972

Von Hees, Syrinx; ‘‘Acaib Edebiyatının Bir Eleştirisi ve Yeniden Okuması’’; Çev. Yeliz Özay; **Milli Folklor**, Sayı 103; 2014; s. 142-162

Warner, Arthur George – Warner, Edmond; **The Shahnama of Firdausi**; 9 c.; Londra; Kegan Paul Trench, Trübner Company; 1905-1925; C. VI; 1912

Waite, Arthur Edward; **The Holy Grail: History, Legend and Symbolism**; New York; Dover Publications; 2006

Westfall, Richard S.; **Modern Bilimin Oluşumu**; 16. bs.; Çev. İsmail Hakkı Duru; Ankara; TÜBİTAK; Şubat 2008

Wolohojian, Albert Mugrdich; **The Romance of Alexander the Great By Pseudo-Callisthenes** (Translated from the Armenian Version); New York; Columbia University Press; 1969

Wüstenfeld, Ferdinand; **El-Cazwini’s Kosmographie**, 2 c.; 1848-1849; C. I: **Kitâbu Acâyib’il-Mahlûkât: Die Wunder der Schöpfung**; Göttingen; Verlag der Dieterichschen Buchhandlung; 1849

EK: PARİS VE ŞEHİD ALİ PAŞA NÜSHALARINDA OLMAYAN TAŞLARIN LİSTESİ

–AYASOFYA NÜSHASI-

ʿAnber 68a

Arap Boncukları (*Ḥaraz'ul-ʿArab*) 141b: Heyme, Feṭsa, Derdebīse, ʿAtfe, Keḥle, Hebra, Ḳīle, Yetcileb, Ṣurra, Ṣurfe, Zürḳa, Ṣadḥa, Silvāne, Hemze, Kezār, Ṣabb

Aşı Boyası (*Ḥacer'ul-muğra)* 113b

Bakır Taşına Benzeyen Bir Taş (*Ḥacer yuşbih ed-dehnec*) 69a

Belaḫş 13a

Boncuk Taşı (*Ḥaraze*) 136b

Cevherān-şāh 136b

Cūsānī 76a

Cümüst 16a

Dīmāṭī 79b

Felfer 62b

Ferselūs 86a

Feyhār 81a

Firsinne 82b

Ḫamāhān 15a

Kirsebād 84a

Kirsiyān 69b

Kudāmī 78b

Ḳurūm 67b

Māhānī 62a

Māṭıs 87b

Māvurn 80a

Miryānis 73b

Pamuğu Çeken Taş (*el-Ḥacer elleẕī yelḳuṭ el-ḳuṭn)* 48b

Rastık Taşı (*Ḥacer'ur-rāsuḥt)* 110a

Ṣunūnū 138b

Şeytan Taşı (*Ḥacer'uş-şeyāṭīn*) 81b

Ṭāmī 71a

Ṭayyār 65a

Tedmür 85b

Vaftiz Taşı (*Ḥacer'ul-ğıṭās*) 85a

Yaḳẓān 74b

Yünü Çeken Taş (*el-Ḥacer elleẕī yelḳuṭ eṣ-ṣūf)* 49a

Zerzūrī̄ 139b

Zifti̇̄ 80b

SÖZLÜK

Alaca (*Abraṣ*) Vücutta beyaz benekler oluşmasına neden olan hastalık.

Altın (*Ẕeheb*)

Altın Mıknatısı (*Māğnāṭīs eẕ-ẕeheb*)

Altın Posası (*İḳlīmiyā eẕ-ẕeheb*)

Amon Bazı antik anlatılarda Makedonya kralı İskender'in babası olduğu varsayılan Eski Mısır tanrısı.

Apollonius (*Belīnās*) M.Ö. 1. yüzyılın sonları ile M.S. 1. yüzyılda yaşamış Yeni-Platoncu filozof.

Asitler (*Ḥumuḍāt*)

Aşı Boyası (*Muğra*)

Ayrıca bkz. Kırmızı Aşı Boyası; Sarı Aşı Boyası

Bakır (*Nuḥās*)

Ayrıca bkz. Kırmızı Bakır; Pirinç

Bakır Pası (*Zencār*) Bakır asetat veya bakır hidrokarbonat.

Bakırtaşı (*Dehnec*) Malakit (bazik ya da hidratlı bakır karbonat).

Balıkları Çeken Taş (*Ḥacer es-Semek*)

Barḳa Günümüzde Libya sınırları içinde bulunan bir şehir.

Behramān Açık kırmızı renkli bir yakut.

***Behte* Taşı** Kazvînî tarafından insan mıknatısı şeklinde tasvir edilen ve altın markaşîsasına benzediği söylenen efsanevî bir taş.

Beyaz Kükürt (*Ḳalḳadīs*) Çinko sülfat.

Bileği Taşı (*Misenn*)

Ayrıca bkz. Sarı Bileği Taşı; Yeşil Bileği Taşı

Bileşik Taşlar (*el-Mürekkebāt*)

Bit (*Ḳamle*)

Boraks (*Būraḳ*)

Büyü (*Siḥr*)

Cam (*Zücāc*)

Civa (*Zeybaḳ*)

Çıban Taşı (*Ḥacer el-evrām*)

Çin Demiri (*el-Ḫār Sīnī*) Çeşitli metallerden oluşan bir alaşım.

Çiy Taşı (*Ḥacer el-endā'*)

Demir (*Ḥadīd*)

Demir Posası (*Ḫabṣ el-ḥadīd*)

Dionysos Bazı antik anlatılarda Makedonya kralı İskender'in babası olduğu varsayılan Eski Yunan tanrısı.

Doğaüstü Bir Taş (*Ḥacer ʿacīb*) Denizde güneş doğunca suya daldığı, batınca suyun üstüne çıktığı söylenen bir taş.

Doğaüstü Bir Taş (*Ḥacer ʿacīb*) Önceki taşın zıt özelliklere sahip olduğu söylenen bir taş.

Doğumu Kolaylaştıran Taş (*Ḥacer yusehhil el-vilāde*)

Elektrum Altın ve gümüş alaşımı.

Engerek Yılanı (*efāʿī*)

Et Mıknatısı (*Māğnāṭīs el-laḥm*)

Fil Hastalığı (*Dā' el-Fīl*)

Filozof Taşı (*Ḥacer el-Feylesūf*)

Göz Beyazı Korneada bulunan beyaz benekler.

Grafit Karbonun bir allotropu.

Gümüş (*Fiḍḍa*)

Gümüş Mıknatısı (*Māğnāṭīs el-fiḍḍa*)

Gümüş Posası (*İḳlīmīyā el-fiḍḍa*)

Ḫāsir *Kitâb'ul-Ahcâr'*da sözü geçen bilinmeyen bir taş.

Hayvansal Deniz Taşı (*Ḥacer baḥrī ḥayevānī*) Yengeç (*Seraṭān*)

Hayvansal Taşlar (*El-Ḥıcāra el-ḥayevāniyye*)

Hermes Eski Yunan mitolojisinde tanrıların habercisi ve gizli bilimler ile simyanın en büyük otoritesi.

Hürmüz/Hürmüs Eski İran baştanrısı Ahuramazda için Sâsânî döneminde kullanılan isim.

İdrar Zorluğu Taşı (*Ḥacer ʿuṣr'il-bevl*)

İḳlīmiyā Kalamin. Doğada az bulunan, güç işlenen hidratlı çinko silikat. Havada yüksek ısıda işlenen metal parçaların yüzeyinde oluşan oksit katmanı.

İnci (*Dürr*)

İstisḳā Vücudun bir yerinde su birikmesi (hidropizi).

Kalya Taşı (*Ḳaly*) Yüzde 80 potasyum karbonat, yüzde 20 sodyum karbonat içeren alkali.

Kanser (*Seraṭān*) Ağrılı ur.

Kantaşı (*Şādenc*) Hematit (Fe_2O_3)

Katran (*Ḳār*)

Kehribar (*Ambar*)

Kene (*Ḳurd*)

Kerkehen Ametist. Yakuta benzer üç taştan biri.

Kerkend Yakuta benzer üç taştan biri.

Kesilince İçinde Çizgiler Olan Bir Taş (*Ḥacer fīhī taḫṭīṭ izā keserteh*)

Kevser Yakuta benzer üç taştan biri.

Keymūsāt Besinlerin vücutta sindirilmesi sonucu oluşan özsu.

Kırmızı Aşı Boyası Fe_2O_3

Kırmızı Bakır Bakır (I) oksit.

Kırmızı Kurşun (*İsrinc*) Sülüğen. Kırmızı kurşun oksit (Pb_3O_4).

Kırmızı Kükürt (*Sūrī*)

Kırmızı Zırnık Realgar. Kırmızı arsenik sülfür (As_4S_4).

Kireçtaşı (*Kils*)

Kömür (*Faḥm* **)**

Kristal (*Billūr*) Necef taşı da denen dağ kristali.

Kurşun (*Raṣāṣ*)

Ayrıca bkz. Kırmızı Kurşun; Siyah Kurşun; Üstübeç (Beyaz Kurşun)

Kurşun Mıknatısı (*Māğnāṭīs er-raṣāṣ*)

Kükürt (*Kibrīt*)

Kül Suyu Odun külünün katı partikülleri suda çökünce geriye kalan su. Potasyum karbonat ($K_2 CO_3$).

Ayrıca bkz. Beyaz Kükürt; Kırmızı Kükürt; Mavi Kükürt; Sarı Kükürt; Yeşil Kükürt

Lacivert Taşı (*Lāzuverd*) Lapis lazuli.

Lâl Taşı (*Becāzī*)

Lika (*Līk*) Bir çeşit boya. Altın yaldızına konan lâk.

Lithika Efsanevî eski Yunan karakteri Orpheus tarafından yazıldığı söylenen, taşlar hakkında ve şiir şeklinde bir kitap.

Mağnīsiyā Manganez dioksit.

Mâlihülyâ Karasevda hastalığı (melankoli).

Mānğaṭıs

Marḳaşýŝa Markazit. Ak pirit de denen demir sülfür (FeS_2).

Mavi kükürt Göztaşı (rûşenâ taşı da denen bakır sülfat).

Mayasıl (*Ḳuvābıl*)

Maymun (*Ḳırd*)

Māzebnic Yakuta benzer bir benefşe çeşidi.

***Menn* (*Man*)** Yahudilerin Hz. Musa zamanında çölde kırk yıl dolaşmaları sırasında ilâhî olarak gökten yağdığı söylenen besin.

Mıknatıs Taşı (*Māğnāṭıs*) Manyetit (Fe_3O_4).

Mürdesenk (*Mürtek*) Doğal kurşun oksidi (PbO).

Nikris Gut (damla hastalığı).

Nişadır (*Nūşādır*) Amonyak tuzu (amonyum klorür).

Okyanus (*Baḥr el-Mūḥīṭ*) Dünyayı çepeçevre sardığı ve her zaman karanlık olduğuna inanılan deniz.

Oniks (*Ciz'*)

Orpheos Trakyalı efsanevi müzisyen ve taşlar hakkındaki *Lithika*'nın yazarı.

Panzehir (*Bāzehr*) Bezoar

Perseus Eski Yunan mitolojisinde yılan saçlı Medusa'yı öldüren kahraman.

Petrol (*Neft*)

Pirinç (*Ṣufr*) Sarı bakır (bakır ve çinko alaşımı).

Pirinç ve Bakır Mıknatısı (*Māğnāṭıs eṣ-ṣufr ve'l-miss*)

Pirit Metal parlaklığında, kübik sistemde kristalleşen demir sülfür.

Potas Bitki külü. Potasyum karbonat.

Ayrıca bkz. Kül Suyu

Saç Mıknatısı (*Māğnāṭıs eş-şa'r*)

Safir Mavi yakut.

Safran (*Za'ferān*)

Salyangoz (*Ḥalezūn*)

Sarı Aşı Boyası Ochre. Hidratlı demir hidroksit.

Sarı Bileği Taşı İnce taneli sarı şist.

Sarı Kükürt (*Ḳalḳaṭar*)

Sarı Zırnık Orpiment. Sarı arsenik sülfür (As_2S_3).

Sıtma (*Ḥummā el-Rubʿ*)

Simya (*Eṣ-ṣanʿa*)

Sirke (*Ḫall*)

Siyah Kehribar (*Sebḥ*)

Siyah Kurşun (*Usrub*)

Soda (*Naṭrūn*) Ham sodyum karbonat (Na_2CO_3)

Sönmemiş Kireç (*Nūra*) Kalsiyum oksit (CaO).

Su/Deniz Tavşanı (*Erneb el-Māʾ/el-Baḥr*)

Suları Çeken Taş (*Ḥacer el-miyāh*)

Sünger Taşı (*Feyşūr [Ḳayşūr]*) Ponza (gözenekli volkanik taş).

Sürme (*Kuḥl*)

Sürme Taşı (*İṯmid*) Antimuan, kükürt ve çinko bileşiği.

Şap (*Şebb*) Beş vitriyolden (zaç) biri. $KAl(SO_4)_2.12H_2O$

Şilşāl Sünger taşının bir türü.

Ṭalḳ Mika.

Tebeşir (*Ṭabāşir*)

Tenkār Boraksa benzer bir madde.

Tırnak Mıknatısı (*Māğnāṭīs el-eẓfār*)

Tiryak (*Tiryāḳ*) Panzehir.

Tuğla (*Ecur*)

Tuhaf Bir Taş (*Ḥacer ğarīb*)

Tūtyā Doğal çinko karbonattan oluşan çinko oksit. Beyaz, sarı ve yeşil renkleri olan, göz ilacı olarak kullanılan madde.

Tuz (*Milḥ*)

Türkuaz (*Fīrūzec*) Fîrûze.

Usṭūris İncinin oluştuğu sedef.

Uyku Yapan Taş (*Ḥacer yeclib en-nevm*)

Uykuyu Gideren Taş (*Ḥacer yenfī en-nevm*)

Üstübeç (*İsfīẕāc*) Beyaz kurşun (bazik kurşun karbonat).

Veba (*Tāūn*)

Vitriyoller Metalik sülfatlar. Bkz. Kükürt, *Zāc*

Yengeç (*Seraṭān*)

Yeşil Bileği Taşı (*Misenn*)

Yeşil Kükürt (*Ḳalḳand*) Yeşil vitriyol/zaç. Demir (II) sülfat heptahidrat ($FeSO_4.7H_2O$).

Yılan (*Ḥayye*)

Ayrıca bkz. Engerek Yılanı

Yumurta Benzeri Taş (*Ḥacer miṣl el-beyḍa*)

Zāc Genel anlamda beş metalik sülfat (*zâcât*, vitriyoller). Özel anlamda hidratlı demir sülfat.

Ayrıca bkz. Kükürt, Vitriyoller

Zeberced Peridot (olivin mineralinin bir çeşidi).

Zımpara Taşı (*Senbāẕec*) Korund (kristalleşmiş alüminyum oksit).

Zırnık (*Zernīḫ*) Arsenik sülfür.

Ayrıca bkz. Kırmızı Zırnık; Sarı Zırnık

Zift (*Ḳīrī*)

Zincifre (*Zincifr*) Civa sülfür (HgS).

Zümrüt (*Zümürrüd*)